Павло Архипович Загребельний

Дума про невмирущого

історія недокінченого життя

Не плач, мати, не журися!

Не дуже 'го порубано,

Не дуже 'го постріляно:

Головонька на четверо,

А ножечки на гишечки.

Біле тіло, як мак, міло.

Да їдь понад лугом-Базалугом,

Та понад Дніпром-Славутою!

То як ушкала гудуть

Ей, то ти сторонися,

А як лебеді ячать

Ей, то ти озовися,

А як козаки ідуть Дніпром-Славутою

Ой, то ти об'явися!

(з українських народних дум)

Худорлявий високий хлопець, у сірому сукняному костюмі переправився через Дніпро вузьким просмоленим човном, підождав на пристані, поки до причалу пришвартувався пароплав "Жовтнева революція", що йшов знизу, і серед знетерпеливлених дядьків та тіток, з кошиками, поштовхався на судно. Піднявся по трапу на палубу, довго вибирав собі місце й врешті примостився біля флагштока, на якім весело тріпотів трикутний червоний прапорець.

Юнака ніхто не проводжав. Його рідне село лишилося на тому березі ріки, там були його батько й мати, його дитинство, початок юності, все недовге минуле. Ось пароплав одійде від пристані, і все: береги, лози, рідне село, батько, мати, друзі — попливе назад, повільно, але нестримно посунеться, як сунеться повесні щороку крига на Дніпрі.

Пароплав хлюпостався у Дніпрі, як велика біла качка. Старий капітан стояв на містку й мовчки дивився на воду, на береги, інколи його погляд зупинявся на високій постаті худорлявого юнака, в сірому сукняному костюмі, але це тривало лише мить, і знову капітан дивився на лагідні висипи білих пісків, на червоні шелюги й густі лози. Повесні в придніпрянських лозах завжди співали солов'ї. Своїм тьохканням вони ніби змагалися з шумом пароплавних коліс. Темними весняними ночами, сповненими запахами прибережних трав і квітів, капітан любив стояти на своєму містку, слухати солов'їний спів і думати про свою молодість.

Тепер було літо. Соловейки вже давно замовкли. Ночі стали короткі й теплі. В такі ночі більше хилить до сну, ніж до спогадів. Але капітан дивився на того юнака в сірому костюмі, і якась туга стискувала йому серце, і молодість, його власна молодість, раптом глянула на нього з отих вуглуватих, худих плечей, і його друзі ступнули з далеких-далеких років і незримо стали поруч.

…Вони тоді ховалися з худобою в густих шелюгах на березі Дніпра. Коли з'явився перший пароплав, набитий німецькими солдатами, хлопці думали тільки про те, аби знайти густіші кущі. Та ось найвідчайдушніший з-поміж них Петько Коваленків не стерпів:

— Хлопці, як же воно? Ми в себе вдома, а німець пре по самій середині Дніпра, а ми ховаємося?

— Що ж ти з тими чортами зробиш? — спитав хтось з пастухів. — Аби хоч стрелити було чим…

— Стрелити! — перекривав його Петько. — А ти так спробуй!

І він спробував.

Прикотив з села передок од воза, приладнав до нього жерстяну трубу від "буржуйки", виставив свою "гармату" в кущах на видноті, тоді зібрав пастухів з довжезними пугами і навчав їх ляскати водночас, так щоб здавалося в одне. Сам же, щойно з'явився ще один пароплав з чужоземною солдатнею, вихопив з-за пазухи дерев'яне калатайло, позичене у сільського сторожа діда Задорожного, і заторохтів ним, як кулеметом. Німці, забачивши в кущах "гармату", почувши "кулемет" і постріли пуг-"гвинтівок", забігали по палубі, зчинили безладну стрілянину, пароплав різко завернув до правого берега, сів там на мілину, а хлопці заходилися від реготу, хвалили Петька за витівку, роззухвалено вигукували:

— От би ще й пароплав затопити!

— Позганяти жолдашню в воду, а самим попливти!

— Ге, попливти! А хто рульовим?

— Хто? Та Петько ж!

— Зміг би, Петьку?

— Може, й зміг, чого там?

— А капітаном?

— Може, й капітаном…

Кожен, хто живе на березі Дніпра, мріє про капітанство. У Петра сталася так, як мріялось.

Давно вже водить він пароплави по рідній річці, дедалі радше й рідше згадуючи про ту давню війну, про чужинців, про постріли над Дніпром.

Та от не встигли одспівати цієї весни солов'ї, як почалася нова війна. Капітан вів свій пароплав до Києва і не знав, чи повернеться назад, чи ні. І отой юнак, мабуть, теж їде до Києва і теж, напевне, не знає, чи вдасться йому коли-небудь повернутися додому, чи ні.

Юнак повернувся обличчям до капітана і пішов просто до містка, мабуть, збираючись спуститися по трапу вниз. Обличчя в нього видалося капітану знайомим. Він вже десь бачив і оці темні великі очі, і очей трохи облуплений сонцем ніс, і оце круте, як сани-козирки, підборіддя.

— Ти не Коваленків? — несподівано для самого себе спитав капітан.

— Коваленків, — зупинився здивований юнак.

— Василя Коваленка?

— Ні, Дмитра.

— А-а, знав я колись Коваленка, тільки Василя. Біля Дніпра разом росли.

— Я біля Дніпра виріс.

— Та воно так. Коваленків на Дніпрі багато.

— Багато.

— А тепер їдеш?

— Їду.

— Їхати добре діло.

Юнак постояв, сподіваючись, що капітан ще щось скаже, але той і так уже вичерпав весь свій запас балакучості й замовк. Коваленко бачив багато дніпровських капітанів, і знав, що вони люди неговіркі. Цей теж був такий, хоч попервах можна було подумати інакше.

Юнак теж, мабуть, не належав до балакунів. Стенувши плечима, він почав спускатися по трапу вниз. Йти в трюм, в духоту й тісняву, не хотілося, і він завернув до першого класу. Дорогу йому перепинила невисока дівчина в білому фартушку.

— Куди?

— А туди, — махнув у бік салону юнак.

— Як же вас звати зволите? — знущаючись, вела далі дівчина.

— Андрій, — цілком серйозно відповів юнак. — Андрій Коваленко.

— У нас такими Анурiями всенький трюм набитий, — закопилила вона губу. — Квиток у тебе є?

— Є квиток і навіть більше, ніж квиток. Літер є. Чула таке слово?

— Подумаєш, літер... Та в мене он у третій кающі генерал їде, а він мені літер!..

— Ну, коли генерал, то тоді я не піду туди, — відступив Андрій. — Я ще живого генерала зроду не бачив. Боюсь.

— Пхі, — сказала дівчина. — А я — так ніскілечки.

— Та мені й їхати недовго, до Кременчука, — немов виправдовуючись, промовив Коваленко. — Я й на палубі побуду.

— Зараз буде Келеберда, а там і Кременчук, — повідомила дівчина, якій, мабуть, хотілося погомоніти з юнаком.

— А що означає слово Келеберда, ти знаєш? — запитав її Андрій.

— Звідки мені знати, я сама з Канева.

— А "Канів" що означає?

— Присікався, наче сам знає.

— Ого, — засміявся Андрій. — Я все знаю. Я вченим збирався стати.

— Чого ж не став?

— Як чого? Ти ще й питаєш. Війна.

— Пхі, війна — подумаєш, злякалась, — зневажливо кинула дівчина й поправила свій фартушок.

— Та ти, виявляється, мало що розумієш, а я час гаю на розмови з тобою, — засміявся Андрій і пішов від ошелешеної дівчини, навіть не озирнувшись на неї.

— Подумаєш, вчений, — кинула вона йому вслід і хряпнула дверима першого класу так, що забрязкотіла посуда в буфеті.

Андрій знову вийшов на палубу. Дніпро лежав у синіх сутінках, тихий і ласкавий, і не вірилося, що десь іде війна і бомби шматують і землю, і води, і все живе на них. І ота дівчина, бач, не вірить. А хіба вірить його батько? Сьогодні навіть не прийшов з степу попрощатися з сином. Андрій ждав батька, сподіваючись, що він от-от прибіжить з поля, але, мабуть, не ладналося щось у бригаді і він так і не прийшов. В Андрія вже не було часу добиратися самому в степ, він і так спізнювався на пароплав, тому довелося їхати не попрощавшись, не побачившись востаннє з батьком. А їхав же він на війну.

Батько вже бачив війну. Він мерз у Пінських болотах, ховався у бур'янах од німців у дев'ятнадцятому році, був поранений петлюрівцями. Тепер він був упевнений, що війна до Дніпра не дійде. Та й скільки можна! При дідіх-прадідах була війна, і ще зовсім недавно, за його пам'яті. Татари, турки, шведи, поляки, німці — всі чомусь лізуть на Вкраїну. Колись же мусить бути кінець. Та й у газетах писали, що будемо бити ворогів на їхній території. Постріляють там трошки — та й годі. Він, мабуть, вважав, що Андрій не встигне й до фронту доїхати, як війна закінчиться. Може, саме тому й не прибіг прощатися?

Зате мама старалася. Позичила в сусідів маленького чемоданчика, засмажила курочку, напекла м'яких, білих як сніг пампушок, поклала в чемодан три чистих сорочки, білизну. Андрій сміявся: "Навіщо?" — "Е, моя

дитино, сказала мати, — їдеш же в дорогу, між чужих людей. Там все згодиться".

Їдеш у далеку дорогу… Андрій стояв і стояв на палубі, і здавалося йому, що він не пливе, а летить над Дніпром, летить швидко-швидко, як вітер, і вже залетів у таку далечінь од рідного дому, що ніколи не вдасться йому добратися назад.

Пароплав хрипко загудів, завертаючи до пристані. На капітанському містку сказали: "Келеберда".

А від Келеберди до Андрієвого села було всього тридцять кілометрів. Не так вже далеко й залетів ти, Коваленку. Може, повернешся? Адже тобі шістнадцять з половиною років, ти йдеш до армії добровільно, військовим тобі ніколи не хотілося бути, а хотілося стати вченим. Повертайся, Андрію, до маминих пампушок, до свого роботящого й тихого батька, з яким ти навіть не встиг попрощатись.

Андрій не вернувся.

Він зійшов з пароплава вночі у Кременчуці, зразу ж пересів на поїзд і мчав далі, на захід до Києва.

На станції Ромодан йому треба було робити пересадку, але пасажирські поїзди тут вже не ходили, бо всі лінії були забиті військовими ешелонами. Андрій довго тинявся по перону, благаючи ешелонних комендантів "підвести до Києва", але ніхто не хотів його й слухати.

— Документи є? — питали коменданти.

— Та є.

— Покажи.

Андрій показував великий пакет з сургучною печаттю. Всі його документи працівник райвійськкомату Кирило Бородавка поклав у цей пакет і наказав здати в училищі, куди Андрій їхав.

— Може там у тебе бомба, в тому пакеті, — сміялися коменданти й відмахувалися від високого худорлявого хлопця в сірому костюмі.

Нарешті Андрієві пощастило. На першу путь подали довжелезний товарняк, повний веселих молодих бійців, що сиділи у вагонах, позвішувавши ноги, і співали. Комендант ешелону, м'язистий маленький капітан, в нових рипучих ременях, одразу ж побіг до чергового по станції й став вимагати, щоб його ешелон одправляли без затримки. Коваленко стояв позаду капітана й ждав, поки той викричиться.

— Товаришу капітан, — сказав він, ковтаючи слину.

— Що таке? — різко повернувся капітан.

— Мені треба завтра бути в Києві, в артилерійському училищі. Я вже й так запізнився на цілий тиждень.

— Коротше, — спинив його капітан. — документи є?

— Та ось.

Капітан узяв пакет, виважив на долоні, потім швидким, невловимим рухом перевернув його і одірвав кінчик.

— Що ви робите? — закричав Андрій. — Це же секретне!

— А ти хочеш, щоб я возив в своєму ешелоні якісь секрети й не знав про них нічого, — насмішкувато глянув на нього капітан.

Він дістав по черзі документи Коваленка, проглянув їх, сховав знову в конверт, оддав його Андрієві й поляскав хлопця по плечу.

— Молодець. Відмінник, добровільно йдеш захищати Батьківщину. Ходім, я тебе десь притулю.

Він провів його до вагона, де бійці співали "Розпрягайте, хлопці, коні", й звелів:

— Приймайте земляка. Щоб довезли мені його до Києва цілим і неушкодженим. Ясно?

Радість Андрієва була така велика, що він навіть не звернув уваги на останні капітанові слова.

На станцію Гребінка ешелону не пустили. Семафори стояли обабіч лінії, схрестивши над лискучими рейками свої залізні руки, і марно було намагатися взнати причину цієї заборони. Начальник ешелону пробіг побіля вагонів, вигукуючи:

— Не висовуватись! Всім лишатись у вагонах!

А через хвилину звідкись спереду пролунав тривожний крик:

— "Юнкерси"!

Слово "юнкерс", бридке, мов павук, вже було відоме всім. Андрій не відчував ніякого страху перед ворожими літаками, бо він їх ненавидів, ще й не убачивши. Ш коли на станції, попереду ешелону, стали рватися бомби, Андрієві захотілося бодай краєчком ока глянути на тих проклятих металевих птахів, що з зловісним миттям кружляли над Гребінкою й сипали на неї чорну, гримучу смерть. Мабуть, не одному йому захотілося глянути на те, що робиться на станції, бо з кількох вагонів позіскакували

на землю бійці і, плутаючись у густій пшениці, яка починалася біля самої колії й ніде не кінчалася, побігли вперед.

— По вагонах! — знову пролунала сердита й різка команда. Однак було вже пізно.

"Юнкерси" помітили солдатів. Вони покинули конаючу станцію і пролетіли над ешелоном, як шуліки над беззахисним курчам. Кожному в ешелоні стало ясно, що зараз благенькі дощані вагони розлетяться і поховають рід своїми уламками всіх, хто сидить у них. Крижана рука страху хапала кожного за горло, виштовхувала з вагонів, примушувала бігти подалі від поїзда. Вмить жовта пшениця зачорніла од безлічі рухливих цяток людських голів, і цяток цих ставало щораз більше й більше. Тепер Андрія не могло стримати ніщо. Все в ньому волало про порятунок від неминучої смерті, і він теж кинуся туди, за тими, що бігли пахучими пшеницями невідомо куди й чого.

— Стій! Куди? — пролунав над самим його вухом чийсь грубий голос. І чиясь міцна рука вхопила Андрія за піджак. — Не смій бігти. Там смерть.

— Пустіть мене! — закричав Коваленко, намагаючись випорснути з свого піджачка і ще не втрачаючи надії на те, щоб відбігти від цього вагона, в якому він себе відчував неначе на вогнищі.

— Куди, дурню? — знову сказав йому той самий солдат. — Падай!

Справді, в пшениці почало творитися пекло. В кількох місцях над нею раптом знялися високі, до самого неба, стовпи чорної землі, вдарили в усі боки гострі язики кривавого полум'я.

То рвалися перші бомби, кинуті "юнкерсами". А тоді забубоніли кулемети. І люди в пшениці почали падати. Вони падали і там, далеко від поїзда, і тут, зовсім близько від вагонів, так що Андрій бачив, як на захисних гімнастьорках виникають червоні плями.

Кров! Перша людська кров, пролита в нього перед очима.

Коваленко зблід, ноги в нього підломилися, він сів на шорстку вагонну підлогу й затулив рукою очі. Він не плакав, ні. Віт затуляв очі, щоб не бачити отого чорного, як осіння ніч, диму над біло-жовтими пшеницями, щоб не бачити в пшеницях червоного, як кров, полум'я і крові, червоних, як полум'я найбільших у світі пожеж.

Війна стала на дорозі в юнака. Вона вела за собою страх. Війна і страх з'єдналися в нероздільну силу. Щоб перемогти війну, треба було насамперед перемогти страх. Ти не злякався, Андрію? Не відступиш? Не забудеш тієї хвилини, коли страх штовхав тебе назустріч смерті, і ти рвався і рвався з міцних солдатських рук, з рук товариша?

Ні!

Ш ще, й ще бомбили їхній ешелон. І в Дарниці, де пісок і сосни, і на мосту через Дніпро, де бомби, здавалося, падали не з неба, а виринали з води.

Вночі Андрій ступив на київський перон. Од вокзалу вела кудись пряма, широка вулиця, і Коваленко пішов по ній. Через сотню метрів його зупинив військовий патруль, і два молоді солдати, довідавшись, що він шукає училище, порадили йому звернути в Ботанічний сад і там переспати до ранку, бо вночі він однаково нічого не знайде, до того ж ходити по вулицях заборонено. В місті був стан облоги.

Андрій зайшов у сад, довго спускався кудись униз, у темні хащі, і, нарешті, зупинився біля невеличкого ставочка, береги якого покривала густа м'яка трава. Та Коваленко простелив газету, підклав під голову чемодан і заснув міцно й безтурботно, як дитина після маківки.

Він спав біля ставка, в якому росла не казкова вікторія-регія, ця неодмінна прикраса всіх ботанічних садів світу, а найзвичайнісінька

українська ряска, дрібненька лагідна ряска, хистке плетиво яких легко руйнують найменші брижі на воді. Отак і Андрієве життя, маленьке життя нікому не відомого хлопця з наддніпрянського села, було розворушене військовою колотнечею, і висока хвиля стихії закинула його аж сюди, в київський ботанічний сад. Під Коваленком була газета з першими військовими зведеннями, над ним нависло загрозливе військове небо, готове щомиті прорватися жахливим свистом бомб. Війна обгортала його з усіх боків, як вода утопленика.

Тоді він саме косив сіно в плавнях. М'яко деренчала сінокосарка, вистеляючи вибалки малюсінькими, схожими на долоньки з розчепіреними пальцями листочками гусячих лапок, диркаючи косою по цупкому, як дріт, пирієві. Гніді кобили Баронеса й Мазурка дружно похитували головами в такт своїй широкій розміреній ході, а їхні лошата жирували спереду, плутаючись у своїх матерів під ногами і вміло уникаючи довгого Андрієвого батога.

В обід він мав точити коси з своїм напарником дядьком Архипом Нескоромним. Вони завжди точили косу разом, бо Андрій ще не вмів сам цього робити, а дядько Архип працював на сінокосилці вже десять років. Але в той день Нескоромний затримався десь у кузні, куди він поїхав зварювати косогін. Андрій лишився сам на всій плавні. Він стриножив коней, пустив їх пастися, а сам, випивши пляшку молока, що її вранці поклала йому в торбину мати, побіг до Дніпра купатися. Пити холодне солодке молоко і купатися в Дніпрі — це Андрій любив над усе.

Біля річки він роздягнувся, сховав одяг у кущах шелюги і стрибнув у воду, м'яку, теплу, ласкаву. Він поплив на середину річки, викидаючи вперед руки, за кожним змахом вистрибуючи з води мало не до пояса. Згодом він лежав горілиць і дивився на сонце. Сонце було велике, воно вкривало не лише все Андрієве лице, але й усю ріку, і білі коси на її берегах, і червоні шелюги. Яке марнотратство! Андрієві хотілося, щоб небесне світило хоч на мить належало тільки йому одному, щоб воно ковзнуло теплою хвилею по його устах. Він цілував ся з сонцем. Це була його давня, ще з дитинства, улюблена гра.

Шум пароплавних коліс примусив Андрія припинити свою забавку. Він повернувся на живіт і побачив сталево-сірого буксира, який тяг за собою чотири баржі. Буксир ішов згори, за течією, із якоюсь особливою поспішністю ляпав по воді широкими плицями своїх коліс. Пароплав швидко наближався, різнокольорові — сизі, червоні й жовті — баржі гналися за ним, витягнувшись у довгу на півдугу, схожу на райдугу, яку хтось перекинув і поклав на воду. До задньої баржі, як це завжди робиться, був прив'язаний човен. Не роздумуючи, Андрій поплив напереріз караванові, маючи на меті покататися на отому човні, що летів за баржею, мов трісочка. Він добре вхекався, поки вхекався, поки вхопився нарешті за нагрітий сонцем дубовий борт човна, і мало не пірнув з переляку під воду, коли його раптом ударили по пальцях чимсь твердим. З човна показалася сонна вусата, мов у моржа, голова, кліпнула на здивованого юнака закислими очицями й сердито сказала:

— Краще ба на фронт ішов, ніж отут дурачишсяБайстрюк!

Андрій випустив тонкий борт з пальців. Від несподіванки і образи він не знайшов, що зразу відповісти, а коли зібрався з думками, було вже пізно. Буксир розсипав своє віяло барж далеко від нього.

Андрій поплив до берега, одягнувся і, пересмикуючи плечима від свіжості, побіг до сінокосилки. Там він застав дядька Архипа і свого батька.

Те, що батько прийшов у плавні, Андрія не здивувало. Батько був зараз "безробітним". Старий Коваленко вважався кращим скиртоправом в колгоспі. Коли починали звозити снопи на токи до молотарок, він викладав з них скирти, розкішні й величні, мов індійські храми. Під час молотьби він топтав солому. Топтав сам, нікому більше не довіряючи цієї справи, і хоч згодом від утоми й виснаження не міг навіть злізти на землю без допомоги, ожереди з-під його рук виходили такі пишні й прекрасні, як оті паски, що із печуть матері своїм дітям весною. Ціле літо батько був радісний, жвавий, збуджений і від нього линув якийсь особливий запах. Так пахне всередині пшеничної соломини, коли надкусити її біля колінця.

Під час сінокосу батько клав стоги. Стоги, вивершені Василем Коваленком, стояли в плавнях гінкі й рівні, як тополі. Коли восени їх починали звозити до колгоспних ферм, старий Коваленко мало не плакав.

Зараз же він нудьгував. Жнива ще не починалися. Сіно ще не висохло, щоб його складати в стіжки. Він не мав до чого прикласти свої руки, які ніколи не були без діла, і через те не міг спокійно всидіти на місці. Учора ввечері на ніч пішов у сусіднє село до брата в гості, а сьогодні, бач, повернувся додому і прибіг у плавні, мабуть, ворушити сіно.

— Здрастуйте, тату, — привітався ще здалеку Андрій. — Сухе вже сіно?

Він ждав, що батько засміється, жартома вилає його і тоді стане казати, щоб вони облишили балки, а косили на буграх, де сіно вже горить. Але батько чомусь мовчав. Мовчав і дядько Архип.

"Що з ними? — подумав Андрій, підходячи.

— Сідай, Андрушо, — тихо сказав батько. Андрій сів, не перестаючи дивуватися.

— Таке діло, Андрушо, — знову заговорив батько якимсь чужим голосом, нещастя в нас.

— Яке нещастя? — холонучи, спитав Андрій. — Щось з мамою?

— Гірше, — коротко видихнув батько.

— Що ж можу бути гіршого? — не зрозумів Андрій, який вважав, що найбільші щастя і нещастя передовсім можуть бути зв'язані лише з мамою або татом.

— Війна, — сказав батько, — війна почалася.

— Війна? Яка війна? З ким? — вигукнув Андрій.

— Гитлер на нас напав, — промовив батько. Він сказав "Гитлер", і Андрій подумав, до це слово якраз так і треба вимовляти, бо воно нагадує щось гидке, бридке й потворне.

— Прийшов я оце, щоб тобі сказати. У нас вже в селі готуються до мобілізації. І я, мабуть, піду на фронт, хоч уже й старий. Ну, а тебе не візьмуть, ти ж з двадцять четвертого году, тобі он ще й сімнадцяти немає. Та й в університет же заяву подав.

— Документів я ще не подав, — зауважив Андрій, думаючи над чимось своїм.

— Ну, та ще подаси, — заспокоїв його батько. — Я оце прийшов, щоб ти на ніч хоч додому навідався. Мати там турбується. Голова сільради Вустим Нечта вже окопи збирається рити. Ну, там все ото таке…

Через день Андрій сів на велосипед і поїхав до військкомату в район. Там він застав величезну чергу добровольців, старих і молодих, попервах навіть злякався, що йому не вдасться потрапити на комісію. Але зустрівся земляк — старший лейтенант Кирило Бородавка, який працював у військкоматі, і допоміг Андрієві здати документи. Коваленко заповнив анкету, дав довідку про народження, атестат про закінчення десятирічки, треба було ще написати автобіографію. Кирило Бородавка дав йому аркуш паперу, підсунув ручку й чорнило, сказав: "Пиши, та докладно". Андрій спробував писати й злякався: у цього не було ніякої біографії. Яка вже тут докладність! Ну, народився. Ріс. Учився в семирічці. Вступив до комсомолу. Вчився в десятирічці. Під час канікул працював у колгоспі. Збирав колоски, їздив на гребці, був причіплювачем біля трактора, викидав солому з "Комунара", косив сіно. Але хіба ж напишеш

у такому важливому, як біографія, документі про те, що косив якесь там сіно!

Він вирішив, що коли й не візьмуть його до армії, то саме через цілковиту відсутність біографії.

На медичній комісії його похвалили за здоров'я. Лікар, вислухавши пульс, сказав йому:

— Довго житимеш, хлопче. Пульс у тебе п'ятдесят два удари на хвилину. Богатирський пульс. Довго житимеш!

— Постараюсь, — відповів Андрій.

На мандатній комісії у райвійськкоматі до хлопця довго прискіпувались за його вік. Шістнадцятирічних в армію не брали. Андрія врятували його атестат, у якому були всі відмінні оцінки, високий зріст і захоплені відгуки лікарів. Його вирішили послати в Київ, у артилерійське училище.

І от він прийшов на війну, як ходив у колгосп на роботу.

Київського училища Андрій не застав у місті: воно виїхало на фронт, обороняти українську столицю. Хлопця влаштували на якусь військову машину, яка йшла до Харкова, і дали йому направлення в Харківське артилерійське училище. Старший лейтенант, який робив це, хотів, мабуть, уберегти Андрія від фронту і тому посилав так далеко в тил.

Однак через три дні Андрій знову підстрибував у кузові вантажної машини, яка йшла з Харкова на Суми: Харківське училище було там, Суми промайнули перед Андрієм, мов сон літньої ночі. Курсанти Харківського під командуванням генерала Чеснова виїхали на фронт.

І ще довго наздоганяв своє училище високий хлопець у сірому сукняному костюмі, з маленьким чемоданчиком у руках. Тепер він уже знав, що неодмінно потрапить на фронт. Бо фронт котився йому назустріч, як степовий вихор.

———

Танки стріляли різко, поквапливо, нервово. Вони навіть не стріляли, а бубоніли: "Бу! Бу! Бу!". І після кожного такого "бу!" чахкав десь снаряд. Снаряди летіли один за одним, одскакували од сухої землі й розліталися у всі боки червоними бризками, ніби перестиглі кавуни. І треба було видіти під цим страшним чахканням, під цими червоними бризками, сидіти, притиснувшись до рідної землі, як припадав колись на печі до теплої черені, й ждати, ждати, ждати. Хай отой широкий, рухливий танк підійде зовсім близько, хай він пірне своїм вразливим черевом у високу пшеницю, і тоді з цієї пшениці несподівано вилетять маленькі колючі снарядики сорокап'ятиміліметрової гармати і пролижуть танк, як голка тканину.

Філософія бою коротка, вона повністю вкладається в чотири слова: або — ти, або — тебе. І тому хлопці, зціпивши зуби, тамуючи в собі страх, терпляче сиділи у високих пшеницях, обіймаючи свої маленькі зелені гармати, і били по фашистських танках тільки тоді, коли знали напевне, що бронебійни1й снаряд не пропаде марно.

Проти Харківського училища діяв танковий корпус німецького генерала Фітінгофа. Фашистські танки пройшли Білорусію, вони форсували Дніпро й Десну, тепер перед ними був вузенький Сейм, за яким кінчалася Україна й починалася Курщина, починалася Росія. Танкісти генерала Фітінгофа квапилися в Росію. Вони увірвалися в понадсеймінські села, лякаючи босоногих дітей, розганяючи білих гусей, які спокійно плавали в тихих водах Сейму. Вони не надавали великого значення низеньким вертлявим танкеткам, які метушилися в кількох кілометрах од них, тягаючи за собою маленькі, тонко ствольні гарматки.

Але коли танкісти спробували продовжувати свій переможний марш, гарматки зустріли їх таким вогнем, що довелося відступити.

В Ромни примчав командуючий танковою групою генерал Гудеріан. Він вважав, що такої сили взагалі не існує і не може існувати. Це був той самий Гудеріан, який хвалився, що мешканці Відня повідривали, як сувеніри, гудзики од його шинелі, коли він з своїми танками захопив Австрію. Він не знав того, що австрійці, коли б їхня сила, витрясли б з нього душу і рвали б не гудзики, а кишки з його живота. Але Гейнц Гудеріан був надто самовпевнений, щоб робити такі припущення. Через рік після Австрії його танки, уквітчані прапорцями й зеленню, гриміли по вулицях тихого чеського курорту Карлові Вари. У чехів на очах стояли сльози, і Гудеріан думав, що то сльози захвату й розчулення. Бо прапорці й зелені гіллячки на танках — це ж так мило й безпосередньо! Тоді була Франція. Гудеріан милувався готичними соборами Руана й Ам'єна, гуляв по Єлісейських Полях в Парижі, а згодом стояв на франко-швейцарському кордоні й, наставивши скельця бінокля на якесь тихе швейцарське містечко, мріяв про той час, коли в горах цієї мирної країни буде битися залізна луна від його гримотливих танків.

В Польщі Гудеріан зупинявся в замку Фінкельштейн, у тій самій кімнаті, де колись Наполеон переспав з графинею Валевською і подряпав підлогу своєю імператорською острогою.

Перед тим, як іти на Росію, танковий генерал вивчав походи шведського короля Карла XII. Він був честолюбивий, цей Гейнц Гудеріан. Вважав себе непереможним, і тому його здивуванню не було меж, коли довідався, що біля маленького Сейму його танки щось зупинило.

Два дні ковтав Гудеріан українську пилюку, поки добрався до щойно обладнаної штаб-квартири в Ромнах, і за ці дні курсанти Харківського артучилища підбили ще два десятки танків генерала Фітінгофа. Гудеріан наказав кинути на Харківське училище юнкерів Берлінського танкового училища. Хай хоч вони доведуть, чого варті справжні німецькі воїни!

Юнкери почали наступ уранці. Вони твердо дотримувалися основного положення танкового бою, розробленого самим Гудеріаном. Рух і вогонь, вогонь і рух — ось мчали на позиціях харківських курсантів з шаленою швидкістю і били з гармат і кулеметів таке, що все навкруги почорніло.

Але щойно танки докочувалися до якоїсь завчасно визначеної лінії, вони спалахували, мов свічки. За громом бою пострілів "сорокап'яток" не було чути. В'юнкі танкетки десь поховалися, і гармати не переїздили з місця на місце, — вони повривалися в землю, сховалися в густих перестиглих хлібах, в невеличких гайках, за маленькими копичками сіна, що вже пообростали молодою отавою, і били, били, били.

Андрій Коваленко був заряджаючим біля однієї з гармат. Він брав з розкритого металевого лотка довгий снарядний патрон і хвацько засилав його в чорний отвір казенної частини. Закраїни гільзи зривали з виступів затвородержателі, стальний клин наглухо закривав отвір, постріл — і вже новий жовтий лискучий патрон летів з рук заряджаючого курсанта Коваленка в округлу тіснину гармати.

Їхня "сорокап'ятка" стояла на луці біля притоки Сейму Виру. Вир — зовсім маленька річка порівнюючи з Сеймом, але навіть таку річечку не можна було оддавати ворогові.

Перед боєм командир їхнього дивізіону, невисокий майор з розумним, нервовим обличчям, обходячи вогневі позиції, казав:

— Проти танкісти не відступають! Позаду — МоскваТак влаштовано фронт: відступаєш — позаду Москва! Ясно? Пропускаєш танк — пропускаєш його на Москву! Ясно?

Тому коли три німецькі танки, круто завернувши вліво, пішли в обхід флангу, командир гармати вирішив кинутись їм наперероріз. Не пропустити! Курсанти взялися хто за станини, хто за щит, хто за ствол і покотили зелену гармату по зеленій луці. Андрій вхопив чотири лотки з

снарядами й поклав їх на станини. В чотирьох лотках було двадцять снарядів. Їх мало вистачити на отих три танки, які вже рвали своїми гусеницями м'яку землю сінокосу.

Гармата стала. Вона вчепилася в луг своїми круглими гумовими коліщатами й довгими тонкими ногами-станинами й зробила перший постріл по танках. Стояла нічим не прикрита, незахищена і одважно викликала на себе удар отих трьох сталевих потвор.

Маленька річка Вир, але жалко оддавати її ворогові, не можна оддавати! Так уже влаштовано фронт, що відступати не можна, бо позаду — Москва!

Танки помітили гармату й вистрілили по ній майже водночас. Снаряди лиснули десь позаду, і на них ніхто не звернув ніякої уваги. Андрій заклав черговий патрон і тільки нахилився над лотком, як раптом замість звичного пострілу рідної "сорокап'ятки" біля нього гаркнуло щось таке велике й страшне, що він од несподіванки упав на землю. Тоді йому здалося, ніби якась незрима сила підіймає його ноги високо в повітря, залишаючи водночас голову міцно притиснутою до землі. Ноги висіли в повітрі довго-довго, а коли впали і вдарилися об тверду станину, то Андрій навіть не відчув болю. "Чого ж я лежу?" — зненацька вдарила його думка, і хлопець мерщій скочив і випростався на весь зріст, забувши, що треба ховатися за щитом гармати од танкових кулеметів.

Танки йшли на "сорокап'ятку", лишаючи після себе чорні сліди на зеленій отаві. Біля гармати все було потрощено. Снаряд, посланий одним з танків, розірвався біля наводчика, і тепер той лежав, одкинутий далеко вбік, непорушний, блідий, підібгавши ноги, як мала дитина. Командир гармати ще стогнав, але його стогін щомиті ставав тихішим. Всі інші теж були вбиті. Андрій єдиний з усієї обслуги лишився живим. Його навіть не поранило. Це було чудо, але над цим не було часу роздумувати. Танки йшли на гармату, вони хотіли сьогодні бути вже по той бік річки. Вони йшли на Москву! Так влаштовано фронт.

Андрій стрибнув до прицілу, на місце наводчика. Передній танк був уже зовсім близько, він заповнив увесь овид. Андрій не знав навіть, як краще вибрати точку для пострілу. Тоді він крутнув кілька разів маховичок горизонтальної наводки, скеровуючи ствол гармати в присадисту башту танка, й смикнув за рукоятку спуску. Рукоятка нагадувала держак звичайної виделки. І дія, викликана рухом Андрія, теж нагадала мовби дію сталевої виделки, яка пронизує картоплину. Одразу ж після пострілу башта танка якось ніби підскочила, знову впала на своє місце, але снаряд уже прослизнув усередину і, мабуть, зробив там свою справу, бо танк, просунувшись ще трохи вперед, закляк на місці.

Андрій заклав другий снаряд і вистрілив по другому танку. Постріл виявився невдалим. Танк став обходити гармату збоку, тоді як третій, що до цього часу тримався найдалі, пішов напролом. Андрій зарядив гармату знову і, прицілившись під низ того танка, який хотів обійти його, смикнув за рукоятку. Танк загорівся.

Андрій ухопив четвертий снаряд. Тепер він мусив зупинити отой останній танк, на якому, мабуть, сидитьсь командир, раз він досі обачливо тримався позаду. Постріл — і танк котиться на гармату. Ще постріл — танк не зупиняється. Він стріляє з гармати й з обох кулеметів, він поспішає знищити оту маленьку гарматку, біля якої, втрачаючи останні сили, метушиться самотня людина.

Снаряди в лотку закінчилися. Треба було розкривати другий. За інших обставин це зробив би ящичний, але тепер ящичний лежав мертвий, і Андрієві довелося самому, обламуючи нігтик, поспішаючи, зривати з металевої скоби неподатливу защіпку. Він ухопив снаряд і, майже не дивлячись, кинув його в патронник. Вистрілити Андрій не встиг. Чорна стіна повстала між ним і танком і не зникла, не розвіялася, як завжди розвіювався дим після вибуху снаряда, а стояла й стояла, заслоняючи Андрієві весь білий світ. Він тернув рукавом по очах і лише тоді відчув у них жахливий біль. Очі не бачили, він осліп. Навпомацки Андрій відшукав рукоятку й смикнув за неї. Тоді, не прислухаючись до

того, що діється навколо, так само навпомацки знайшов лоток із снарядами, зарядив гармату й знову вистрілив. Стріляв, аж поки закінчилися всі снаряди в лотку. Тоді став шукати ще один лоток, але не знайшов його і заблудився. Ніяк не міг натрапити на свою гармату. Йому стало страшно. Він прислухався довкола дзвеніла тиша. Десь далеко збоку, де стояли їхні гармати, ще зрідка пострілювали танки, а тут було тихо й порожньо, як на краю світу.

Він спробував іти й упав. Тоді він поповз на звуки пострілів, але скоро знесилився, та йому й набридло повзти в той час, коли не загрожувала ніяка небезпека. В очах різало й пекло, надто в лівому оці, чорний морок не розвіювався, а став ще густішим, але Андрієві чомусь здавалося, що це тимчасово, що це зараз мине, і він знову буде битися, стріляти, вкидати в розігріту гарматну пащеку довгі латунні патрони.

Андрій підвівся й спробував іти. Він довго никав по луці, шукаючи в невидимі ями, натикаючись на бугрики й купиння. Бій затих уже зовсім. Чи одступили танки, чи, може, вони прорвалися, Андрій не знав. Може, він тепер ішов по землі, захопленій фашистами?

— Чи є тут хто-небудь? — спитав юнак і, не діждавшись відповіді, гукнув: — Гей-гей-гей!

Десь здалеку прилетів відгук. Через горби й видолинки, через трави й покоси до нього йшла людина.

— Чого кричиш? — спитала вона, наблизившись. — Зрадів, що здоровий?

— Та ні, навпаки, — відмовив Андрій.

— Що ж з тобою, братухо?

— Хіба не бачиш: осліп.

— Осліп? Ох лихо! Ну, давай руку!

Андрій відчув руку, міцну, шершаву, чоловічу руку, руку солдата.

— Держись за мене, ходімо вперед. Дуже болять очі?

— Та болять.

— До санбату витримаєш?

— Витримаю.

— Ото й добре. Гляди, отут виїмка.

Як мати його малим купала, йому в очі завжди заходило мило. Андрій кричав од болю, а мати вмішала:

— Не плач, од мила очі зіркішими будуть…

А тепер він лежав на госпітальній койці, сліпий і безпорадний, як цуценя.

З фронту його привезли в Саратов літаком. Якби не літак, то з очима, як сказав Андрієві професор, йому довелося б попрощатися назавжди. Особливо з лівим оком, в рогівці якого сидів крихітний металевий соколочок. Праве око особливих пошкоджень не мало, його тільки засипало землею.

Професор сам вийняв з ока осколок за допомогою електромагніта, і сам, мов рідний батько, стежив, як Андрієві накладали пов'язку на очі і як потім його влаштовували в ліжкові.

Андрій запам'ятав руки професора — вони були великі, м'які і вносили якесь дивне заспокоєння в змучену душу.

Через день його повели на перев'язку.

— Дивись, не потрапляй там до рук практикантоk, — попередив Андрія хтось з товаришів по палаті.

Але він був сліпий, і лікарі могли робити з ним, що хотіли. Щойно увійшовши до перев'язочної, Андрій почув, що там не лише професор і його помічники, а й ще якісь люди, здається, жінки або ж дівчата, які про щось перешіптувалися між собою і тихенько хихикали. Коваленко подумав, що це сміються з нього, і помацав свій халат — чи застебнутий як слід.

— Ну, як ми себе почуваємо? — запитав професор Андрія.

Ліве око болить, ріже. А праве заспокоїлося.

— Зараз ми на них подивимося, на ваші очі, — сказав професор. — Карцева, зніміть пов'язку.

Чиїсь тонкі холодні пальці забігали довкола Андрієвої голови, розмотуючи бинт, обережно доторкуючись до Коваленкових скронь. Андрій чув стримуване, схвильоване дихання дівчини, чув, як замовкли всі її подруги, спостерігаючи, що буде робити їхня товаришка.

Пов'язка м'якими хвилями сповзла з Андрієвої голови й лягла на стіл.

— Не розплющуйте очей, хай призвичаюються. Карцева, що ви будете робити далі? — запитав професор.

— Я не знаю діагнозу, — пролунав біля Андрія красивий молодий голос.

— Подивіться історію хвороби.

— Поранення, — підказав Андрій.

— Поранення, — це причина вашої хвороби, молодий чоловіче, — пояснив професор, — Ми ж, лікарі, маємо справу з наслідками цієї причини. Наслідки і є хворобою. Отже, Карцева, ми вас слухаємо.

— Праве око забруднене, можливо, травмоване, але без помітних пошкоджень, — знову пролунав біля Андрія той самий дівчачий голос. — В рогівці лівого ока маємо металевий осколок.

— Мали осколок. Тепер його там немає, — перебив професор.

— Так, осколка немає, — квапливо згодилась дівчина. — Отже, тепер треба забезпечити заживання ранки.

— Що ви будете робити зараз? — допитувався професор.

— Треба промити очі.

— Промивайте.

Знову ті самі холодні тонкі пальці забігали біля Андрієвих очей, обережно підіймаючи повіки, прикладаючи м'які вологі тампони. Роздивитися дівчину Коваленко не міг, бачив лише її руки, білі й ніжні, та й то якусь мить, бо довго дивитися він ще не міг: заважав біль.

— Тепер треба трохи припекти ранку ляпісом, — сказала студентка, витерши Андрієве обличчя.

— А тоді? — поцікавився професор.

— Тоді пов'язка з сульфідін-вазеліном.

— Робіть.

Практикантка мазнула чимсь по рогівці лівого ока, і Андрій навіть засичав од болю.

— Що ви робите, чорти його бери! — крикнув професор. — Ви ж випечете йому око!

Запанувала тиша. Мовчала студентка, мовчали її товариші, мовчав і Андрій. Тоді відчув, що на його руку впала якась тепла краплина. За нею ще одна і ще.

— Що з вами? — підвів він голову, намагаючись розплющити праве око і глянути на студентку. — Ви плачете? Не треба.

Але ним уже заволодів професор. Він швидко приклав мазь і став забинтовувати Коваленкові очі, так і не давши йому змоги роздивитися студентку.

— Навіщо ви на неї так, товаришу професор? — сказав Андрій, — Вона ж ще недосвідчена… Я коли вперше стріляв з гармати, теж отак… не зумів…

— Лікувати людей і стріляти з гармат — різні речі, — сердито буркнув професор.

— Ви, мабуть, погано уявляєте собі, що означає стріляти з гармат, зухвало кинув Коваленко.

— Припиніть розмови, хворий! — гримнув на нього професор. — Ви забули, де перебуваєте!

— А ви забуваєте, кого ви лікуєте! — схоплюючись з крісла закричав Андрій. — Сидять тут, у тилу, понімаєш…

І він майже побіг до дверей, спотикаючись на кожному кроці, витягуючи поперед себе руки. Студентка хлипала десь у кутку, вже не приховуючи своїх сліз, і подруги втішали її, як могли.

— Сестра, — пролунав голос професора. — Чого ви ще тут стовбичите, мов свічка? Проведіть пораненого!

За тиждень Андрій уже дивився правим оком. Передовсім він пішов до госпітальної бібліотеки і вибрав там цілу купу книжок: підручник латинської мови, перший том "Естетики" Гегеля, "Гаргантюа й Пантагрюель" Рабле, "Історію військового мистецтва" Ганса Дельбрюка. Він спробував бути сліпим і зрозумів, яке то щастя все бачити, мати змогу читати, спостерігати, що робиться довкола тебе. Тепер він мріяв лише про одне: читати, читати, день і ніч читати, вивчити латинську мову й історію військового мистецтва, естетику й кращі твори класичної літератури. Ще дуже хотілося йому дістати бодай один підручник з артилерії, але в госпіталі таких книг, на жаль, не було.

Один день Андрій читав цілком вільно, а наступного дня прийшла старша сестра і сказала, що професор забороняє йому читати.

— Хай сам прийде й заборонить, — зухвало відповів Андрій.

— Якби ж ви в нього один.

— Ну, то й хай доглядає інших, а про мене не турбується.

— Я скажу професорові, що ви не слухаєтесь.

— Будь ласка.

Під час обходу професор, ні слова не кажучи Андрієві, звернувся до сестрин:

— Чому в хворого на тумбочці книги? Хто дозволив?

— Я говорила, — спробувала виправдатися сестра.

— А я сказав, що без книжок не можу, — перебив її Андрій.

— Боюсь, що мені доведеться достроково виписати вас на фронт, юначе, зітхнув професор.

— Злякали! — засміявся Андрій. — Та я лише про фронт і думаю.

— А тим часом робите все для того, щоб зіпсувати собі зір і стати, таким чином, непридатним до служби в армії? Примружився професор. — Це вже називається знаєте як?

— Як же? — підвівся на лікоть Андрій.

— Ви, здається, вив сяєте латинь? Так от, по-латині це називається симуляція.

— Знаєте що, товаришу професор, — роблячи надлюдське зусилля, щоб втриматися й не наговорити грубощів, сказав Коваленко. — ви мене не лякайте отими латинськими словами. І фронтом мене не лякайте. Я вже був там і знову туди піду, бо йти мені більше нікуди. Мої батько й мати там, за фронтом. Хто їх визволятиме? І взагалі, чого ви до мене весь час прискіпуєтесь, як до студента на екзаменах?

Він упав на подушку й одвернувся до стіни. Всі поранені в палаті принишкли й ждали, чим закінчиться ця сутичка. Сестра раптом згадала, що в неї ж якесь діло в сусідній палаті, й швидко вибігла, вистукуючи по кахляній підлозі твердими закаблуками.

— Гаразд, — почувся в тиші голос професора. — Я був неправий і прошу пробачення. Але читати я вам забороняю, товаришу курсант. Протягом ближчих днів забороняю.

Три дні Андрій не читав. Він тільки здалеку дивився на книжки, але до рук їх не брав.

Зате з якою насолодою вимовляв він потім уголос латинські фрази, дзвінкі, як латунні гільзи гарматних снарядів, як щиро сміявся з дотепів веселого французького монаха Рабле, як уперто розплутував неймовірно складні гегелівські формулювання, відпочиваючи від цього заняття лише за читанням розповіді Дельбрюка про колишню могутність швейцарської піхоти, з якої тепер лишилася якась сотня почесних гвардійців, що охороняють папу римського в його Ватікані.

— Навіщо ти все це читаєш? — питали Андрія товариші по палаті.

— Як то навіщо? — дивувався він. — Треба ж усе знати.

— Ти що, вченим думаєш стати?

— А може й ученим, то що?

Андрій ще був дуже молодий і не вмів швидко сходитися з людьми. Дружба ж, як привило, має в своїй основі або ж спільні інтереси, або ж спільні характери. Літні солдати починали розповідати один одному про свої родини, про дітей, і це їх зближувало, робило друзями. У Андрія слово родина тим часом асоціювалося лише з словами батько й мати. Двадцятип'ятирічні кадровики, міцні красиві хлопці, вночі, коли в палаті

не було ні сестри, ні няні, починали хвалитися своїми успіхами в жінок. У Андрія ніколи не було ніяких успіхів, і він взагалі не міг спокійно слухати соромітницьких розповідей і тому кричав: "Перестаньте! Як вам не соромно! Хіба у вас ніколи не було матері або сестри!". Серед поранених були й такі, що любили хильнути з горя або з радості. Вони весь час перешіптувалися, складалися по п'ятірці чи там по десятці і, вийшовши в сад, подавали крізь штахети якому-небудь хлопчакові: "На, принеси фронтовикам півлітрягу". Андрій до горілки був байдужий і, ясна річ, не міг увійти в компанію до цих горілчаних "масонів".

Чимось нагадував він сучкувате молоде деревце, яке не хоче ніч ламатися, ні гнутися під ворожим вітром, але яке водночас боляче шпигне своїми колючками й того, хто захоче його погладити, приголубити, захистити від холоднечі. Літніх, досвідчених людей життя пообтісувало й пообстругувало, як обстругує столяр дошки, через що в них уже давно не було тих сучків, якими пообтикувано Андрія. Всі це розуміли, жартома звали Андрія "необструганим", але любили за розум, за допитливість і за одвертість, яка доходила в хлопця до мужності. І ще зважали чесним аж до наївності, і ніхто в госпіталі навіть у гадці не мав, що цей чесний, чистий, як скло, юнак може наприкінці обдурити велику поважну комісію медиків.

А він взяв і обдурив.

Комісія засідала в кабінеті професора Бєляєва. Чотири чоловіки й одна жінка. Усі, крім професора, були у військовій формі, у кожного на зелених петлицях червоніли "шпали" — одна, дві, навіть три. Коли взяти до уваги те, що професорові, здається, теж присвоїли високе військове звання, то курсант Коваленко мав задосить підстав для того, щоб розгубитися, опинившись у такому оточенні.

Він намагався навіть виструнчитися, хоч його китайські туфлі й широкий халат мало сприяли цьому. На всі запитання він відповідав коротко, по-військовому: "Так" або "Ні", підкреслюючи тим самим, що не

хоче цуратися звання солдата і вважає себе вже не хворим, не пацієнтом, а строєвиком, воїном, бійцем.

Лікарі довго читали історію хвороби, по черзі зазирали в поранене Андрієве око, хоч це було рівнозначно тому, що дивитися в глибоку воду. Всі говорили про те, що на поверхні рогівки лівого ока, якраз напроти зіниці, ледь помітний голубуватий рубчик, але всі одностайно відзначали також те, що рубчик майже непомітний і доволі прозорий.

— Ви добре бачите лівим оком? — запитала Андрія жінка.

Він ждав цього запитання і тримав напоготові відповідь:

— Майже нормально.

— Тоді, може, спробуємо таблицю? — звернулася жінка до колег.

— А чого ж, — сказав сивий лікар з трьома шпалами в петлицях.

Жінка підійшла до таблиці, що висіла на стіні, й наказала Андрієві:

— Затуліть ліве око й відповідайте мені. Яка це літера?

— Ша.

— Це?

— Ка.

— А оце?

— Ен.

— Ну, праве око у вас не постраждало. Тепер затуліть його й дивіться лівим.

Ліве Андрієве око не бачило ні таблиці, ні лікаря, — все розпливалося в невиразну водянисту пляму. Але варто було зробити між пальцями, які закривали праве око, маленьку щілинку, щоб все одразу ж стало на свої місця: і лікарка у зеленому військовому одязі, і біла стіна, і таблиця доктора Сивцева на ній з дванадцятьма рядами літер і крижал. Андрій знав цю таблицю краще, ніж таблицю множення.

Перші, найбільші літери верхнього ряду Ш і Б. Далі йдуть М, Н, К, тоді И, М, Е, Ш, за ними Б, И, Н, К, М, що нижче, то менші і то їх більше. І тепер, крадькома стежачи здоровим оком за олівцем лікарки і вже заздалегідь здогадуючись, яка літера повинна бути в тому місці, куди спрямовується цей олівець, Коваленко без роздумів, без пауз вигукував, як вигукують солдати в строю при розрахунку на "перший, "другий":

— Ка! Ем! И! Ша!

— Я гадаю, доволі, — сказав сивий лікар.

— Можна тільки захоплюватися таким винятково вдалим лікуванням, розводячи руками й дивлячись на професора, промовив один з його колег.

Професор теж був задоволений.

— Якщо після війни рубець буде заважати, — звернувся він до Андрія, то приїздіть, я вам переставлю рогівку.

— Якщо заважатиме, то приїду, — намагаючись не усміхнутися, пообіцяв Андрій.

— Ні. Училище зараз у глибокому тилу, в Середній Азії. Вам доведеться їхати туди.

Андрій посмутнішав. Даремно він учив таблицю Сивцева, даремно обдурював комісію, — однаково замість фронту потрапляє в тил, куди можна було цілком спокійно поїхати й з одним оком.

Але тепер він вступав у той світ, де діяли короткі й точні слова наказів, де на весь свій зріст ставав перед людиною обов'язок, той самий обов'язок, який у Конституції звався священними.

— Дозвольте йти? — спитав курсант Коваленко.

— Ідіть.

— Єсть, іти!

Через день його мали виписати з госпіталю, але чомусь не виписали. Андрій пішов до канцелярії.

— Чому мене не виписують? — запитав він.

— Є наказ округа затримати.

— Чому?

— Коли буде потрібно, вам скажуть. Ідіть і ждіть, А ввечері по всіх палатах сестри оголосили, щоб усі, хто може рухатися, йшли в госпітальний клуб на мітинг. Андрія запросили персонально. До нього прийшов сам професор, якого кілька днів тому призначили начальником госпіталю, і сказав:

— Сьогодні вам, товаришу Коваленко, будуть вручати орден Червоного Прапора.

— Орден? Мені? — здивувався Андрій.

— Так, Вам. Указ про нагородження вже е давно, але до цього часу не могли вас знайти, щоб вручити нагороду.

— Але ж за що? — прошепотів Андрій. — Я нічого не зробив — і раптом орден…

— Цього вже я не можу вам сказати, — розвів руками професор. — Ходімо, послухаємо указ, дізнаємося.

Невеличкий клуб, яким до війни майже не користувалися, не мав електричного освітлення і через те довелося на столі президії поставити велику гасову лампу. Зал аж тріщав од поранених, яким хотілося розділити радість свого брата-фронтовика. Люди забирали весь кисень, і лампа на сцені задихалася. Вона пахкала червоними язиками по склу, диміла, чаділа і майже не світила. Від цього непевного світла та ще од хвилювання Андрій майже нічого не бачив довкола себе. Він не зміг розібрати й того, що читав представник військового округу. Розібрав тільки своє прізвище і здригнувся, коли духовий оркестр, присланий заводом-шефом госпіталю, ревнув туш, загрожуючи зовсім погасити лампу.

Він не пам'ятав, як приймав з рук представника коробочку з орденом і посвідчення про нагородження, не пам'ятав, як йому пригвинчували орден на гімнастьорку якраз навпроти серця, а там закрутили його в своїх обіймах товариші по госпіталю, цілували, плакали, сміялися, і він сам сміявся й плакав од радості й щастя, і все це було немов уві сні.

Він прокинувся од дотику чиїхось чистих холодних пальців до руки. Той дотик був навдивовижу знайомий, і голос видався теж знайомий Андрієві.

Перед Коваленком стояла дівчина. Висока, майже така, як він, на зріст, з букетом білих квітів у руках.

— Поздоровляю вас од усього серця, — сказала вона,

Так йому говорили сьогодні майже всі, і нічого особливого в тих словах не було. А от оцей глибокий голос сколихнув усю його душу.

— Де я вас бачив? — несподівано для самого себе спитав дівчину Андрій.

Бона усміхнулася й нічого не відповіла. Тільки міцно потиснула йому руку й пішла в зал.

Тепер Андрій уже бачив і чув усе. Якийсь незрозумілий нервовий дрож обіймав його тіло, якесь передчуття великих змін у житті заволоділо ним, хоч здавалося, не могло вже бути більших змін, ніж вони сталися в його житті за ці кілька місяців. Війна, фронт, бої, поранення, госпіталь, орден… що ж іще?

Він сидів за столом, поряд з професором, одягнутим у генеральський мундир, дивився на тьмяний полиск мідних труб, на білі плями людських облич, таких схожих, зовсім однакових у напівтьмі, і раптом впіймав себе па тому, що не спускає очей з одного обличчя. Довгасте, ніжне, з великими чорними очима, воно вабило до себе, кликало, воно вимагало, щоб дивилися тільки на нього. І він дивився, і було в нього таке відчуття, ніби п'є солодку воду з криниці і ніяк не нап'ється.

То було обличчя дівчини, яка подарувала Андрієві білі квіти. Про квіти він зовсім забув. Він виріс серед квітів і звик не звертати на них уваги, бо що квіти? Трава.

Після закінчення мітингу дівчина не поспішала покинути зал. Вона повільно йшла до виходу, і Андрій зміг наздогнати її. Вона була в синьому пальті з чорним котиковим коміром, і волосся в неї теж було чорне-чорне, як і очі. Між чорним коміром і чорним волоссям біліла смужка ніжної шиї.

Андрій часто-часто задихав просто в цю білу смужку — і дівчина обернулася.

— Даруйте, — сказав Коваленко. — Але мені здається, що я вас десь бачив.

— Ніде, — відповіла вона й засміялася. — Ніде ви мене не бачили. А я вас бачила.

— Ну, як же це так? — зніяковів Андрій.

— Дуже просто. Я вас лікувала.

— Ви Карцева?

— А ви Андрій Коваленко?

— Ну, це всі знають.

— Мене теж усі знають.

— А чому ж я не знав?

— Так сталося. Можливо, це й краще.

— Ну, гаразд. Ви — Карцева. А як вас звати?

— Так і звіть — Карцева.

— А коли я не хочу?

— Не хочете — як хочете.

Вони перекидалися словами І поволі простували до виходу. За дверима їхні шляхи розходилися. Андрієві треба було повертатися до палати, а Карцева йшла додому,

— Так ми й розлучаємося, не познайомившись, — з жалем сказав Андрій.

— Ми ще побачимось, — пообіцяла йому дівчина.

— Завтра я виписуюсь з госпіталю.

— Правда?

— На жаль, правда.

— Тоді я прийду сюди о першій дня. Виписують завжди після обіду, і я вас застану.

— Це правда?

— На жаль, правда, — засміялася вона.

— Чому ж на жаль?

— Там побачимо! — махнула вона рукою й побігла. Коли другого дня Андрій вийшов з дверей госпіталю,

Карцева чекала його на вулиці. Побачивши його в довгій тємно-сірій шинелі з курсантськими петлицями, вона сплеснула руками:

— Боже, який ви красивий! Андрій почервонів.

— Вже який є,— пробурмотів він, намагаючись вдати з себе невдоволеного й сердитого.

— Ну, не гнівайтеся, — попросила Карцева, — їда І справді якийсь… особливий. Я ніколи не бачила такого, як ви…

Він теж хотів сказати їй, що теж ще не зустрічав схожої на неї, але змовчав. Йому було ніяково, і ніяковість

цю він хотів приховати.

— Тепер ви для мене не лікар, я для вас не пацієнт, — сказав він. — Я військова людина й мушу їхати за призначенням.

— Куди саме? — поцікавилася Карцева.

— Спершу на вокзал, а там уже туди, куди треба.

— Дозвольте мені вас провести до вокзалу?

— Мені що? Проводьте!

— Не треба сердитися, — сказала вона. — Якщо ви будете ласкавішим, я скажу сам, як мене звуть.

— А як? — жваво спитав Андрій, одразу забувши про свою маску суворості й неприступності, яку надяг на себе невідомо чому й для чого.

— Катя. Вам подобається?

— Дуже.

— Так я й повірила! — засміялася вона.

— Чесне слово.

— А яке жіноче ім'я подобалося вам до цього?

— Ганна.

— Хто ж вона — ця Ганна?

— Моя мати.

— О, та ви серйозна людина?

— Дуже.

— Я боюся серйозних людей.

— А хіба я страшний?

— Ні. Навпаки.

— Тобто я зовсім не страшний?

— Теж ні.

— А ясніше?

— Боже мій, ну не вмію я говорити ясніше. Я з вами другий день як познайомилася.

— Ви ж сказали, що знаєте мене давно.

— Так. Власне, не вас, а ваше ліве око.

— Я вас теж пам'ятаю, як студентку-практикантку.

— І тільки?

— Я ж вас не бачив тоді. В мене ще дуже боліли очі. Але я чув. Чув, як хтось хлипав у кутку перев'язочної.

— То не я.

— А хіба я кажу, що то ви?

— Ми говоримо дурниці, — сказала Катя.— І це тоді, коли ось зараз вам можуть сказати, що через три хвилини відходить ваш поїзд.

Вони обоє злякалися цього припущення і обоє водночас замовкли. Так мовчки дійшли й до вокзалу.

На вокзалі їх вразили людське сум'яття, колотнеча, гамір, штовханина. Всі зрушили з місця й їхали кудись, тягнучи за собою вузли, ящики, чемодани. Жінки, діти, старезні діди, інваліди, красиві дівчата, одягнуті в пальта, в кожушки, в шуби, бабусі з внучатами, люди спокійні і крикливі, байдужі і нервові, сонні й сповнені енергії,— все це гомоніло, галасувало, кричало, сварилося, вимагало, протестувало, просило, плакало, сміялося, все це хотіло потрапити на поїзд і їхати, їхати кудись

світ за очі, щоб утекти од війни. Андрій мав приєднатися до цього людського юрмища і теж їхати за тисячі кілометрів звідси туди, де ніхто ще не чув вибухів бомб, де не було замасковане жодне вікно. Ясна річ, його влаштують на перший же ешелон без ніякої черги, а ота бабуся, в чорному платку, так і буде сидіти тут на своїх клунках, серед цигаркового диму й пронизливих протягів. Та й хіба сама лише ця бабуся?

— Мене відсилають у тил, — сказав він Каті, — але з яким би я задоволенням поїхав на фронт!

Катя мовчала, її приголомшило те, що відбувалося на вокзалі. Вона не була тут ще жодного разу з того дня, як почалася війна, і тепер просто не йняла віри, що перед нею саратовський вокзал, отой колись такий тихий і порожній вокзал, по якому, нудьгуючи без роботи, тинялися носії й ресторанні офіціанти. Вона злякалася, що в цьому вирі передчасно втратить Андрія і більше ніколи не побачить його і не дізнається, куди він зник, куди поїхав. Майже підсвідомо Катя вхопилася за Андрієву руку й не випускала її увесь той час, поки вони розшукували військового коменданта.

Комендант сказав Андрієві, що зможе влаштувати його на ешелон, який іде в напрямку Оренбурга, не раніше як через два дні. Йому після поранення однаково треба відпочити, а тут якраз склалося так, що через Саратов кілька днів уже йдуть ешелони з обладнанням евакуйованих заводів. Отже, хай курсант трохи підожде.

Андрій відійшов від віконечка коменданта розчарований.

— Теж мені, — бурмотів він, — надів червоний картуз і думає, що він велика цяця. Його б на фронт в отому червоному картузі!..

Він зовсім забув про Катю, і та стояла збоку, мов незнайома стороння людина, і готова була щомиті розплакатися.

— Ви так рветеся звідси, ніби Саратов наповнений вашими ворогами, — сказала вона, і губи в неї задрижали.

— А що ж мені тут робити? — майже грубо відповів Андрій, не звернувши уваги на стан дівчини. — Сидіти на оцьому божевільному вокзалі?

— Чому ж обов'язково на вокзалі? Ви можете влаштуватися в готелі…

— В готелі? Я? — ткнув себе пальцем у груди Андрій. — Там іде війна, хлопці гибіють у заметених снігом траншеях, а Андрій Коваленко буде сидіти в готелі!

— Тоді вам треба ходити по вулиці і кричати: "Я фронтовик! Дайте мені траншею!" — сказала Катя і одвернулася.

— Ну, не сердьтесь, — схаменувся Андрій.

— Ви такий самий егоїст, як і всі чоловіки на світі, а я, дурна, вважала вас якимсь особливим…

— Даруйте мені, я погарячкував трохи.

— Добре мені трохи!

— Ну, я винен, Катю. Мені треба було одразу спитати вашої поради. Що мені робити ці два дні?

— Перш за все треба десь влаштуватися, — рішуче заявила Катя. — Не будете ж ви справді сидіти отут на вокзалі.

— Тут повинен бути агітпункт для військовослужбовців.

— В агітпункті не сплять.

— Тут є ресторан.

— А що в ресторані?

— Ну… звідки ж мені знати? Крім того, в мене е сухий пайок, виданий на дорогу. Солдат ніколи не пропаде, про нього ж турбується держава.

— Держава про вас ще матиме час і змогу потурбуватися, а зараз дозвольте зробити це мені.

— Хіба ж я заперечую! — розвів руками Андрій, який тепер навіть вдячний був комендантові, що той не посадив його відразу в поїзд і не розлучив з цією рішучою, невимовно гарною дівчиною.

Сліпий випадок звів їх обох на шляхах життя, сліпий випадок допомагав їм більше впізнати одне одного, і вони корилися цьому збігові обставин, як коряться люди тому, що має назву: "Доля". І водночас непомітно навіть для самих себе вони допомагали своїй долі, вони підштовхнули її вперед, ще не усвідомлюючи як слід, чим усе це закінчиться, ким стануть вони одне для одного.

В двох готелях, куди поткнулися Андрій і Катя, місць не було, їх заспокоїли, що принаймні до кінця війни місць і не буде, отже, хвилюватися й перешивати з цього приводу зовсім, мовляв, не варто.

Вони вийшли з готелю й зупинилися на тротуарі. Крижаний вітер гудів в ущелинах вулиць. Зимі було байдуже, що мільйони людей змушені покинути свої теплі Домівки. Зима була жорстока, як і війна. Катя знала, що війна рано чи пізно забере Андрія. Але вона твердо вирішила не оддавати його зимі. Хоча б па оці два дні що він їх має пробути в Саратові,

— Знаєте що, — рішуче сказала вона. — Ходімте до

мене додому!

— До вас? — здивувався Андрій.

— А чому б вам не піти? Дивно, як я одразу не здогадалася. У мене дві кімнати, я сама. Батько пішов на фронт, матері в мене зовсім немає. Вона померла, ще коли мені було дев'ять років.

— Це ж якось незручно, — завагався Коваленко.

— Але ж вам нікуди подітися!

— Є вокзал.

— А на вокзалі агітпункт...

— Ну хоча б, — кволо боронився Андрій.

— Так от, ніяких агітпунктів! Ідіть за мною — і все! Я вам наказую! Адже незабаром я закінчу інститут і буду носити три квадрати в петлицях, а ви після свого училища — тільки два. Отже, я наказую вам, як старша за званням.

— Коли так, то я здаюсь, — жартома підняв руки догори Андрій, — Але в старшого за званням товариша, мабуть, нічого їсти вдома? Треба б зайти в магазин?

— Ви просто наївний, — засміялася Катя. — Які тепер магазини?

— Ну, а все-таки. Щось же там продають без карток.

Бони зайшли в гастроном, який вразив Андрія страшною порожнечею своїх полиць, ще зовсім недавно заставлених сотнями найрізноманітніших продуктів. В магазині продавалися тільки краби з іноземними написами на бляшанках. Видно, їх готували для експорту, але війна поламала всі плани торговців, і тепер ці консерви валялися на полицях магазинів.

Андрій попросив десять бляшанок.

— Що ви робите? — шепнула йому Катя. — Навіщо стільки?

— А я їх ніколи ще не пробував, — сказав Андрій. — Може, вони смачними виявляться, то щоб не бігти знову в гастроном.

— А коли не сподобаються?

— Солдату має все подобатися.

Він кинув консерви до свого бездонного речового мішка й пішов за Катею.

Катя жила в центрі міста, неподалік од критого рийку. Вона займала одну невеличку кімнатку з круглим столиком, диванчиком і старовинним пузатим комодом. В другій кімнаті, з безліччю книжкових шаф, з широким ліжком, не жив ніхто.

— Це батькова кімната, — сказала вона. — Я все лишила так, як було при ньому.

— А хіба з батьком?.. — почав Андрій і не докінчив запивання. Катя одвернулася до вікна й глухо відповіла:

— Од нього вже два місяці немає листів.

— Два місяці ще не страшно, — спробував заспокоїти її Андрій, але вона зупинила його:

— Не треба про це.

— Книжок у вас багато, — з заздрістю промовив Андрій, намагаючись перевести розмову на інше і, сам того не відаючи, знову зробив дівчині боляче.

— Батько був кандидат наук, — сумно сказала вона. — Викладав в університеті.

— Я теж мріяв колись учитися в університеті, — зітхнув Андрій. — Хотів вивчити мови.

— Ще вчитиметесь, — заспокоїла його Катя. — Війна скоро скінчиться.

— Тепер вже вона скоро не закінчиться. Вся Україна захоплена німцями. Білорусія. Прибалтика. Під Москвою йдуть бої.

— Давайте хоч сьогодні не думати про війну! — стріпнула головою Катя. Зараз будемо вечеряти. Згода?

— Солдата про це ніколи не питають, — засміявся Андрій. — У нього шлунок, мов казанок, завжди порожній.

— Ну, от ми його й наповнимо. Ви тут посидьте, понудьгуйте, а я займуся вечерею.

— А коли я захочу вам допомогти?

— Нещасний! Що ж ви вмієте робити?

— Рішуче все: чистити картоплю, одкривати консерви, різати хліб, насипати в тарілки борщ, — став перелічувати Андрій, загинаючи пальці.

— А варити борщ ви вмієте?

— Аякже! Кожен українець вміє це робити.

— А що треба для борщу?

— Для борщу? Сало.

— Сало?

Еге ж. Старе свиняче сало, щоб воно, знаєте, аж пожовкло трохи. Цим салом борщ затовкується.

— Затовкується?

— Угу. Береться така дерев'яна стулка, називається салотовка, і сало розтовкується в ній разом з цибулею й часником. Тоді…

— Ну, вірю, вірю, — замахала на нього руками Катя. — Я вже не сумніваюся у вашому вмінні зварити український борщ, але, на жаль, у мене немає ні отого пожовклого сала, ні… як її?

— Салотовки, — підказав Андрій.

— Так, салотовки. Але зате в мене є трохи це два аш п'ять о аш. Знаєте, що це таке?

— У мене ж по хімії п'ятірка була! Це два аш п'ять о аш — етиловий спирт.

— А в нас, лікарів, — це спірітус віні. Кажуть, допомагає при поганому настрої. Я сама, щоправда, не пробувала, але такий досвідчений солдат, як ви, мабуть, уже не раз перевірив це на собі.

— Траплялось, — червоніючи, промимрив Андрій, який ще ніколи в житті не брав у рот жодної краплі спирту. Горілку він кілька разів пробував, але то яг не спирт, од якого, кажуть, облазить шкіра в роті. Однак виставити себе в очах Каті недосвідченим писклям він не хотів і тому додав ще впевненіше: — Солдат всього скуштував.

Катя приготувала вечерю. Насмажила картоплі з м'ясними консервами, які були в Андрієвім мішку, принесла з кладовки баночку маринованих грибів, наклала на тарілочку рожевого м'яса крабів, нарізала хліб, а посеред столу поставила темну півлітрову пляшку з аптекарським ковпачком на шийці.

— А от чим пити — я не знаю, — сказала вона. — В мене немає відповідної посуди.

— Кухлем, — бадьоро промовив Андрій і дістав з свого мішка алюмінієвий кухлик.

— Це завелике для мене, — похитала головою Катя. — Краще, мабуть, знаєте що? Давайте використаємо для цього мензурку! У мене десь була двохсотграмова. Як ви на

це дивитесь?

— Мені однаково, — знизав плечима Андрій, дедалі більше входячи в роль бувалого досвідченого чоловіка, з яким мусить у всьому радитися слаба, беззахисна жінка.

Катя знайшла мензурку, сполоснула її під краном і, піднявши посудину проти світла, налила в неї прозорої синюватої рідини.

— Ста грамів вам досить? — спитала вона.

— Гадаю, так, — недбало сказав Андрій, приймаючи

З її рук мензурку.

— Не забудьте одразу ж запити водою, — подала вона

йому кухоль.

Та знаю. Я оце думаю, за що нам вшити.

— За перемогу, звичайно.

— І за вас.

— Це так необхідно?

— Надзвичайно. — Андрій п'янів од самого запаху спирту. — Коли я тепер думаю про перемогу, то водночас думаю й про вас. Знаєте, коли на тебе йдуть танка, а та сидиш, ждеш їх і знаєш, що десь позад тебе матері, сестри, кохані дівчата… Ех! Наш майор, командир дивізіону, казав…

— Ну, ви вже пийте, — нагадала йому Катя. — Не забувайте, що я теж хочу випити… За вас.

— За мене?

— Так, за вас.

— Ну, хай вам щастить! — сказав він і перехилив мензурку. В роті в нього бахнуло, ніби там розірвалася граната, Андрій схопив кухоль і

линув на ту гранату водою, але вода не загасила пекельного полум'я, яке палало в роті. Полум'я вже розтікалося по кишках і жилах, пробиралося в найдальші закутки тіла.

— І як його безпартійні п'ють, — спробував пожартувати Андрій, а в самого по щоках текли сльози.

Катя швидко налила собі спирту, піднесла мензурку на рівень очей, усміхнулася до Андрія і сказала:

— Ну, за нашу перемогу над фашистами! І за те, щоб ми з вами ще зустрілися.

Вона мужньо випила, і хоч трохи закашлялася від незвички, але не скривилася й погамувала сльози, що от-от мали виступити на очах.

Зате Андрій зовсім сп'янів. За ті місяці, що він лежав у госпіталі й не бував надворі, він якось ослаб, і тепер в нього наморочилась голова навіть тоді, коли він уперше вдихнув свіжого морозяного повітря. А тепер от цей спирт, м'яке тепло Катиних очей, затишок незнайомої квартири — все це заколисувало, навівало сонливість, млявість. Андрій підпер підборіддя рукою, заплющив очі і сидів мовчки, прислухаючись до своїх думок. Спогади перебігали по його зблідлому обличчю, як хвилі по Дніпрі. Катя обійшла навколо столу, нахилилася над Андрієм і тихо поцілувала його в лоб.

— Боже, — сказала вона, — ви ще зовсім хлопчинЗараз я постелю вам постіль. Вам треба відпочити. Я зовсім забула про те, що вам не можна ще перевтомлюватися. Теж мені лікарка.

Вона постелила йому ліжко в батьковій кімнаті і коли повернулася назад, Андрій ще сидів з заплющеними очима, й хвилі спогадів досі бігли по його обличчю. Орден виблискував на його зеленій гімнастьорці, як яскрава квітка на зеленій луці. Дихав юнак майже нечутно, але його

широкі груди то здіймалися, то спадали, і було видно, що йому важко й боляче зараз.

Катя ще раз нахилилася над його обличчям і ще раз поцілувала його білий чистий лоб. Тепла сльоза скотилася в неї з ока й упала на те місце, до якого перед тим доторкнулися її губи. Андрій звів на дівчину очі.

— Ви плачете?

— Ні, то вам здалося.

— Може, й здалося. Мені згадалася домівка. Моя мама. Тато. Ви знаєте, я ж ще зовсім малий: мені сімнадцять років і три місяці.

— Ну, а мені двадцять, — усміхнулася Катя.— І, як старша, я наказую вам іти спати. Вам не слід перевтомлюватися.

— А я ще хотів поговорити з вами.

— Завтра поговоримо. У нас же ще цілих два дні.

— Цілих два дні, — повторив він і, намагаючись ступати твердо, пішов до другої кімнати.

Катя простежила, щоб він як слід укрився, тоді швидко постелила собі на дивані, вимкнула світло, в темряві роздягнулась і шурхнула під холодну ковдру.

Андрієві не спалося. Він намагався згадати, що саме хотів сказати Каті, і не міг. В роті в нього пересохло, голова обважніла.

— Катю, — тихенько покликав він.

— Що таке? — відгукнулася вона з своєї кімнати.

— Де тут у вас вода? Пити страшенно хочеться.

— Хвилиночку. Я зараз принесу.

Вона зайшла в його кімнату і подала Андрієві кухоль.

— Пийте.

Він узяв кухоль, Дівчина стояла зовсім близько. Від її тіла розходилося тепло. І це тепло обгорнуло своїми м'якими крилами Андрія, і він, не маючи снаги звільнитися од їхнього солодкого полону, рвучко простягнув руки до дівчини. Кухоль з брязкотом полетів на підлогу.

— Що ви робите? — злякано прошепотіла Катя. — Не

треба!

Та він уже не чув її голосу. Чому не треба? 1 чи знає хтось з них, що тепер треба, а що ні? Їх двоє, вони молоді,

Світ починається і закінчується з ними й для них ось тут,

негайно! Він цілував її, говорив якісь ласкаві слова.

Катя гладила його круглу стрижену голову і згадувала

про те, як у госпіталі студентка-практикантка зробила пораненому боляче, взявши надто багато ляпісу, і як професор закричав на неї, а поранений заступився за дівчину. Тоді вона вперше звернула увагу на нього, і її серце наповнилося вдячністю до цього юнака з карими невидющими очима.

— А хіба в мене карі очі? — спитав він.

— Карі.

— Дивно. А я думав, сірі. У моєї мами сірі очі.

— Твоя мама красива?

— Дуже. Така, як ти. А ти — найкрасивіша в світі.

— Ти й скажеш.

— Не віриш?

— Не вірю.

— Тоді я тебе поцілую.

— А я не дозволю.

— Ти не можеш заборонити. Ти добра.

— Ні, я сувора й сердита.

— Неправда, Давніше я справді думав, що ти сердита, бо в тебе завжди були такі холодні пальці.

— А тепер вони теплі?

— Тепер теплі. А тоді в госпіталі і коли ти дарувала мені квіти, пальці в тебе були немов крижані.

— Це тому, що я лікар, А лікарі не мають права хвилюватися.

— А зараз ти хвилюєшся?

— Так. Бо я тебе люблю.

— Я тебе теж. Я ще ніколи нікого так не любив, як тебе.

— Я теж. Мені подобається й те, що ти такий молодий, і те, що ти високий, і те, що ти з України. Я ніколи не гадала, що покохаю українця, а тепер мені здається, що інакше не могло й бути. Розкажи мені що-небудь по-українськи. Я так люблю вашу мову. Вона м'яка, ласкава І ніжна, мов пісня. Говори зі мною по-українськи...

І він довго розповідав їй у ту ніч про те, як, немов білолиці дівчата, визирають з вишневих садків біленькі хати, як пахне в степу полин і чебрець, як скресає на Дніпрі крига, як гріються на погрібниках старі діди, я хлопці качають у старі глинища кавуни з баштанів.

Вони так і не заснули до самого ранку.

Через п'ять місяців після тієї ночі, в квітні сорок другого року, в службовому вагоні пасажирського поїзда Ташкент — Москва їхав молодий кароокий лейтенант. Всю дорогу лейтенант сидів біля вікна, дивився на покриті рудою ковилою казахстанські степи, на березові гайки, які дрижали на холодній почорнілій од вологи землі, на жовті урвища Приуралля. Поїзд ішов уже добрих півтори тисячі кілометрів, а навкруги ще й досі руділо, жовтіло, чорніло, і лейтенант не бачив ні весни, ні зими. Йому набридла ця непевність, як набридло майже півроку сидіти в глибокому тилу тоді, коли від Чорного до Білого моря гримів фронт. Водночас десь у глибині душі лейтенант відчував щось на зразок вдячності до тих людей, які послали його в такі далекі краї. Бо той, хто проїхав тисячі кілометрів по рідній землі і побачив її неосяжність, вже ніколи не зможе повірити, щоб усі ці простори змогла перекраяти вузенька смужка фронту.

На станції Бузулук, біля в'їзного семафора, лейтенант уперше побачив сніг. Білий, чистий, м'який сніг лежав між біленькими, тонкими берізками і вабив до себе, мов давно не бачена кохана дівчина.

Лейтенант вискочив з вагона й з розгону врізався головою в сніг, як у воду, І з інших вагонів теж вистрибували люди у військовому й теж заривалися в сніг, сміючись і борюкаючись, мов діти.

Лейтенант повернувся до свого вагона. В Ташкенті він ніяк не міг потрапити на поїзд і зумів влаштуватися в службовому вагоні тільки завдяки допомозі випадкового земляка. Тепер лейтенант хотів поговорити з земляком і про оцей сніг, і про те, що над Дніпром тепер шелюги вже одяглися сріблястими, м'якими котиками, і про те, які червоні маки цвіли в Каракумах, коли він від'їздив звідти. Але земляк спав, утомлений нічним чергуванням.

Лейтенант знову сів біля вікна й став дивитися. На станції Кінель він зійшов з поїзда й дав телеграму в Саратов Карцевій Катерині. В ній було написано: "Їду на фронт через Куйбишев Цілую Андрій".

Він потрапив па фронт в Брянські ліси, під Жиздру, в ті самі місця, які колись оспівав Тургенєв. Коли він приїхав у свою дивізію, ще йшов сніг, лапатий, мокрий, якийсь сірий, і під ногами чавкала твань. А тоді перед його очима ліси одягалися шумливим листом, він бачив, як уночі зацвітали глід і шипшина, як червоніли посеред листатої папороті полуниці і на дубах з'являлися сизі, продовгуваті, як автоматні патрони, жолуді.

А які роси були там! Які соковиті жита росли довкола березових гайків і як нагадували вони Андрієві степові шумливі пшеницiТа й увесь цей край з його небаченою красою чомусь нагадував молодому лейтенантові його рідну Україну, і він поклявся сам собі, що битиметься за нього ще з більшою впертістю, ніж тоді, влітку сорок першого.

Попервах Андрія призначили начальником артилерії стрілкового полку. Він жив разом з начальниками полкових служб у великому гарному селі, в кількох кілометрах од переднього краю, і мусив час од часу давати в штаб полка відповідні зведення про батарею протитанкових гармат, про міномети і про батарею "сімдесятишестиміліметровок". Серед начальників служб Андрій був наймолодший і віком, і званням. Але тоді на фронті ще рідко траплялися люди з орденом Червоного Прапора, і тому лейтенанта Коваленка берегли. Коли німці почали обстрілювати розташування штабу з важких гармат, командир полку розпорядився, щоб для Андрія й начхіма полка капітана Пряхова обладнали міцну, добре захищену землянку. Андрій нудьгував у землянці так само, як і в хаті. Цілими днями він ходив по передовій, спав на батареях, проводив ночі разом з протитанкістами в бойовій охороні. А капітан Пряхов тим часом займався "алхімією": з чого тільки міг добував спирт. Він пив усе, що горить. Коли в трофеях, захоплених піхотинцями або артилеристами, траплялася якась підозріла рідина, її несли до капітана Пряхова, той пробував її на соломинку — чи горить — і авторитетно заявляв:

— Раз горить, значить організм зможе спожити. Коли в полк прибула партія бляшанок з сухим спиртом для підігрівання їжі в польових умовах, Пряхов не дав у батальйони жодної бляшанки, а влаштував у себе в землянці перегонний завод і кілька днів перетворював драглистий сухий спирт на рідину, "придатну для споживання". У нього скрізь було безліч друзів, І він, відповідно до їх кількості, розфасовував свій спирт, використовуючи для цього все, що було під рукою: старі пляшки, бутилі, солдатські котелки, кухлі і навіть гільзи од "сорокап'яток". Все це було розставлено на спеціально припасованих поличках під самою стелею землянки і розставлене в такому порядку, що йому міг би позаздрити найретельніший лаборант.

Тож можна собі уявити весь той жах, який охопив капітана Пряхова, коли він, повернувшись якось до землянки, побачив там свого співмешканця з пістолетом у руках. Андрій сидів на порозі землянки, поставивши біля своїх ніг довгастий цинковий ящик з патронами, і бив з

свого ТТ по банках, бляшанках, котелках і кухликах капітана Пряхова, бив методично, майже не цілячись, але без промахів.

— Що ви робите? — закричав Пряхов.

Андрій навіть не озирнувся. Він повів пістолетом управо — бах! — і скляна сулія з тонким дзенькотом розлетілася на друзки. Бах! — і з високої гільзи задзюркотіла прозора рідина. Бах! — і кухлик з спиртом полетів на підлогу.

— Що ви робите? — повторив капітан, хапаючи Андрія за руку.

— Набрид мені оцей горілчаний завод, — спокійно сказав Коваленко. — Невже вам не соромно, капітане?

— Ви ще молокосос мене вчити! — верескнув Пряхов. — Я доповім про вас командиру полка!

— А оце бачили? — помахав у нього перед обличчям папірцем Андрій. — Рапорт з проханням звільнити мене від вашого товариства. На передову прошусь, у батарею. Зрозуміло?

Капітана Пряхова кудись перевели з полку, а Коваленка хотіли призначити командиром штабної батареї, але Андрій попросився в протитанкову батарею, до своїх "сорокап'яток".

І от він знову біля них, біля цих маленьких зелених гарматок. Він вигадує для них нові й нові укриття, вивчає з солдатами підкаліберні снаряди-болванки, які пробивають найтовщу броню, він штурмує разом з піхотними батальйонами фашистські дзоти. Недаром же ця артилерія називається батальйонною. І однаково в Андрія залишається ще багато вільного часу. В такі години він пише листи Каті. Батькові й матері він писати не може. Україна ще й досі окупована.

Під час війни люди у листах пишуть дуже багато подробиць. В мирні дні на такі подробиці ніхто навіть не звертає уваги: люди кудись поспішають, вони хочуть схопити лише найголовніше і ніяк не можуть цього зробити. А під час війни життя немовби зупиняється і його можна роздивлятися пильно й детально. Люди починають цінувати життя, а його принадність найкраще відчутна в повсякденних подробицях.

Андрій знав про Катю все: що вона снідала, як відповідала на залікові, як їздила кудись аж під Разбойщино копати протитанкові рови, якими на всяк випадок огороджують Саратов. І Катя теж знала про нього не менше. Він тільки не написав їй про те, як встановив одну з своїх гармат в спеціальному окопі й власноручно збив фашистський літак. Не писав тому, що за це його представили до урядової нагороди, а командир дивізії пообіцяв двотижневу відпустку в тил. їдь куди хочеш! І він вирішив їхати в Саратов. Вони одружаться з Катею, він залишить їй грошовий атестат, як дружині фронтовика {бо зараз вона не хотіла й слухати про атестат), але хай усе це буде несподіванкою для неї.

Та якраз тоді від Каті прийшов лист, в якому вона писала, що їх достроково випускають з інституту й одразу ж даватимуть призначення в госпіталі. Вона буде проситися на фронт, до нього.

Андрій злякався. Він може приїхати в Саратов і не застати там Каті. Пропаде відпустка, пропаде все. І він не витерпів — послав їй маленький фронтовий трикутничок, у якому сповістив про свій приїзд.

Останню свою ніч на фронті він провів у селі, далеко від батареї, в сухій світлій хаті, яка пахла сосною. Вдосвіта на Бельов мала йти машина, і Андрій домовився з водієм, що доїде на ній до Ковельська, звідки ходили поїзди.

Спати він не міг. З подивом відзначив, що з нетерпінням залишає фронт. "Невже я її так люблю?" — подумав він про Катю і сам себе вилаяв за таке безглузде запитання.

Перед світанком сон все ж зморив Андрія, але ненадовго, бо, щойно він склепив повіки, надворі, біля самої стіни хати, щось грякнуло, стіна зойкнула дерев'яним голосом і, повагавшись, упала. Андрій ще лежав на тапчані, хоч тапчан тепер стояв на самому краю глибочезної чорної воронки. За воронкою плавав туман. Білий, густий, як молоко, теплий туман обволікав усе навколо. Вгорі, над туманом, ревіли "юнкерси", а внизу все двигтіло од бомб. Далі, над переднім краєм, теж здіймалося ревище від вибухів снарядів і мін, од грому танкових моторів, од татакання автоматів і кулеметів.

Гітлерівці пішли в наступ,

Андрій швидко одягнувся, оддав старшині, з яким мав їхати, всі свої документи, хотів одгвинтити й орден, який він перед цим прикріпив до гімнастьорки, але потім передумав. Не було часу. Вій хотів устигнути на свою батарею ще до того, як там з'являться ворожі танки.

"Сорокап'ятки" були розкидані по всій обороні, яку займав полк. Але дві з них Андрій поставив на висоті сто сорок, куди, він передбачав це, на випадок наступу обов'язково підуть фашистські танки. Тепер він неодмінно мав добратися до тих гармат. Що з того, що його формально вже немає в полку, що він уже десь міг у цей час гойдатися на м'яких вагонних ресорах? Він ще тут — отже, повинен бігти на передній край, до висоти сто сорок, на яку, мабуть, уже повзуть сірі танки з чорними хрестами на броні.

Андрій ухопив чийсь автомат і побіг городами, шпортаючись у м'яких кущах картоплі, пробираючись крізь щільні зарості міцних, як дріт, конопель. Десь ззаду, з боку кладовища, крізь ревище літаків, бомб, мін і снарядів, просоталися гавкітливі звуки німецьких автоматів — то, мабуть, німці, скориставшись туманом, викинули там повітряний десант. А на передовій дедалі гучніше й гучніше

лунав якийсь гул, що, здавалося, йшов з-під землі. Він виник десь у ярах, які відокремлювали нашу оборону від німецької, і був спочатку несміливий, якийсь уривчастий, ніби бриніння товстої басовитої струни, але поступово міцнішав, перетворювався на низьке суцільне гудіння, що охоплювало і небо, і землю, і все довкола.

То йшли танки.

Андрій надто добре знав те гудіння. Рік тому воно увірвалося в його життя, і відтоді він не мав спокою. Та й хіба тільки вінДесь там, за хисткою лінією фронту, лежить величезна країна, там мільйони жінок, дітей, там його Катя, і всі вони прислухаються до цього залізного гудіння, і всі ждуть, що ось зараз він, Андрій Коваленко, зупинить сталеві потвори, і настане тиша, і небо знову заголубіє над землею, і птахи заспівають у небі, і листя зашумить під вітром.

А він, бач, хотів їхати у відпустку.

І Андрій біг, біг на передову, до сто сорокової висоти, на якій стояли його "сорокап'ятки", біг, не зупиняючись, не переводячи віддиху. Серце гатило його в груди, як молот по кувадлу. Воно щомиті більшало й більшало і загрожувало заповнити всю грудну клітку, витіснивши звідти навіть оту жменьку повітря, що протискувалося в легені крізь пересохлі уста.

Якесь страшне дивовижне, майже нелюдське збудження оволоділо Коваленком. Він жив у цю мить звуками, лише ними одними. Звуки проникали в нього звідусюди, проникали швидко й легко, неначе Андрій був зітканий з повітря. І він не губився в морі цих звуків, він розрізняв їх з таким самим умінням, як розрізняє тисячі тонів свого неймовірно складного інструмента старий органіст кафедрального собору. Ось з-поміж інших звуків велетенського органа війни пробилося сухе, коротке, як ляпас, ляскання — і Андрій знає, то б'ють протитанкові рушниці лейтенанта Семена Баренбойма. Молодець Сьома вибрав вогневу біля

яру, догадався, що й звідси може загрожувати небезпека. Он там, на висотці, стрельнула раз і вдруге "сорокап'ятка" з його батареї, а її підтримали одразу дві "п'ятдесятисемиміліметровки" з протитанкового дивізіону капітана Вишнякова. Отже, і туди йдуть танки. А ось далеко-далеко позаду, в тилу, за лісом, важко бухнула гармата корпусної системи — і важезний снаряд забринів у небі, щоб за кілька хвилин ревнути десь у фашистських бойових порядках, стрясаючи і небо, і землю, і ворожі душі. Так їхТак їм!

Але поволі над усім навколишнім шумовинням запанував один-єдиний звук: залізне гудіння танкових моторів. І тепер Андрій уже не чув ні посвисту снарядів, ні виття мін, ні вибухів. Майже несвідомо, як автомат, він випереджав чорні стовпи землі, що здіймалися то правобіч, то лівобіч од нього, і тоді падав у траву обличчям, щоб за мить зірватися на рівні і знову мчати вперед і вперед. Здавалося, що хтось невидимий і могутній смикає за дві ниточки і робить чудо. Смикне за одну — здіймаються в білому мороці фонтани чорної землі, смикне за другу — падає траву високий лейтенант з автоматом. Лейтенант і фонтани змагалися. Вони вступили в поєдинок. Фонтани здіймалися тепер попереду лейтенанта, вони виникали біля його ніг, ставали стіною, загрожували, лякали. Але Андрій не зупинявся, не одступав, а рвався вперед з упертістю степового вітру.

Сходило сонце. Воно пронизало туман своїми променями, і туман став золотим і нагадував тепер отой дим, що снує з хатніх димарів над селом. Але як же багато було цього диму! Важко було щось побачити в ньому далі як за десять-двадцять кроків. Андрій згадав, як од нього вимагали, щоб він поставив обидві гармати на вершині висоти, звідки, мовляв, буде найкращий обстріл і куди передовсім можуть полізти фашистські танки. От тобі й обстріл! В ясну погоду танки звичайно пішли б тільки на вершину, але тепер, коли не розбереш, де яр, а де висота, вони можуть пройти і по схилу, понад самим яром, розраховуючи на те, що тут немає ні артилерії, ні петеерів. Добре, що він тоді не послухався і залишив одну гармату внизу. Тепер вона пригодяться. Андрій уже був зовсім близько от вогневої позиції тієї гармати. Він біг до неї швидко, дуже швидко, і ще

швидше котився йому назустріч гул. Танки йшли понад яром. Не маючи змоги більше ховатися від вибухів мін, Андрій пірнув просто в один з земляних фонтанів, що виріс у нього перед обличчям, і виринув на вогневій позиції. Вогнева позиція була порожня. Самотньо чорнів отвір бліндажа, в снарядній траншеї валявся забутий лоток, валик бруствера зеленів од свіжого дерну, за вкладанням його стежив позавчора ще сам Андрій, але ні гармат, ні людей не було. Видно, заступник вирішив перекинути її туди вище, на підкріплення другої. Невже він не догадувався, що танки можуть піти низом?

Танки з'явилися біля вогневої за хвилину по тому, як туди вскочив Андрій. Вони вигулькнули з туману майже водночас і водночас різонули по вогневій з кулеметів. Танків було два. Один ішов прямо на вогневу, другий тримався трохи збоку. Андрій притьмом упав на землю й поповз до отвору бліндажа. Бліндаж був зроблений на зразок сільського погреба. В нього можна було потрапити не збоку, як звичайно, а зверху, крізь чотирикутний отвір, який міг закриватися міцною лядою. Андрій скотився в бліндаж і кинувся до полички для гранат. Такі полички він наказав робити на всіх вогневих і там завжди зберігався запас протитанкових гранат. Але на поличці нічого не було. Заступник, певно, простежив, щоб у кожного бійця була про всяк випадок граната. Таку передбачливість командир батареї міг лише вітати, але в даному випадку, вона оберталася проти нього, йому здавалося, що він сидить в цьому бліндажі вже цілу годину і що ті два танки пройшли за цей час принаймні кілометрів п'ять. Насправді ж танки не дійшли навіть до вогневої. Час обчислювався зараз не годинами, не хвилинами, а секундами, десятими долями секунд. Андрій метнув поглядом по бліндажу. Чийсь протигаз на стінці, шинель на земляній призьбі, два круглих дволітрових котелки. І більше нічого. Що ж йому робити? Стріляти по танках з автомата? Але це ж безглуздя! Спересердя він заджунив ногою один з котелків, що лежав у кутку якось боком, котелок дзенькнув, одлетів убік, а на тому місці, де він щойно лежав, лишилася зелена велика, мов консервна бляшанка, протитанкова граната.

Хтось, мабуть, хотів узяти і котелок, і гранату, але в поквапі не взяв ні того, ні другого. Андрій схопив гранату, глянув, чи є в ній запал, і висунувся з бліндажа. Танк чахнув йому в обличчя перегорілим мазутом, гаркнув гусеницями, забубонів над толовою кулеметом. Тоді лейтенант, щоб краще розмахнутися, зовсім виліз з бліндажа, міцно вперся в землю ногами й пожбурив гранату прямо під черево чудовиська, яке лізло на нього. Граната ляснула якраз під гусеницею, танк крутнувся, немов потрапив на слизьке, але став він чи ні, Андрій уже не побачив. Бо саме тієї миті ударив кулемет з того другого танка, про який лейтенант зовсім забув, і черга трасуючих, шиплячих куль прошила груди юнакові. Андрій упав у бліндаж. Болю він не відчув, бо перестав бачити й чути взагалі. Вперше в житті він втратив свідомість. Чорна ніч обступила юнака з усіх боків, ніч без звуків, без руху, без життя.

Тоді знову настав день. Андрій побачив, що він лежить у бліндажі на земляній призьбочці. Він спробував поворухнутися й не зміг: на груди навалилося щось важке, мов камінь, і не пускало. Андрій трохи звів голову й застогнав. Уся його гімнастьорка була залита кров'ю. Кров лилася з рани, ще й зараз тепла, пахуча, і Андрій знав, що з нею виходить з тіла його життя. Лівою рукою він намацав у кишені пакет індивідуальної допомоги, тамуючи біль, розгриз зубами його оболонку й спробував затулити якось рану. Але вона була надто велика. Мабуть, груди йому пробили одразу дві або й три кулі. Тоді він почав рвати лівою рукою шматки спідньої білої сорочки і накладати їх на рани. І стогнав, стогнав жалібно, як дитина. Одна з куль, видно, розтрощила ребро, інакше не було б такого нестерпного болю при кожному порусі. Сяк-так заткнувши рану, Андрій трохи відпочив і спробував прислухатись до того, що діялося нагорі. Там ще тривав бій.

Але він уже перекотився далі в тил, і тут стало тихше. Неподалік од бліндажа цокали по залізу. Андрій догадався, що то танкісти, мабуть, пробують склепати гусеницю. Хай стараються! Німці незабаром переконалися в марності своїх зусиль. Вони про щось поговорили між собою й, перемовляючись, підійшли до вогневої. "Хочуть знайти того, хто кинув гранату", — зрозумів Андрій. Автомат досі ще висів у нього на шиї і

йому без особливих зусиль вдалося підняти його й наставити на отвір бліндажа, вперши в живіт. Підняти праву руку Андрієві довго не вдавалося. Він уже навіть злякався, що не встигне вистрілити, але зрештою все ж зумів дотягнутися вказівним пальцем до спуску.

Туман надворі вже розходився. В отворі синів маленький шматочок неба, високого й далекого, як життя. Десь далеко-далеко звідси від оцього бліндажа жили веселі люди, мати носила на руках дитину, хтось працював у полі, хтось просто лежав на траві й дивився на золотисті яблука, що висіли в нього над головою, хтось слухав, як дзвенять у травах коники, і пробував упіймати устами сонце. А він умирав. Напівмертвий лежав він у напівмогилі й ждав смерті. Ось вона підійшла, В отворі, закриваючи останній шматочок неба, показалось три чужі голови в чорних пілотках. То були вороги. Вони прийшли, щоб добити пораненого. Зціпивши зуби, зібравши рештки сил, Андрій натиснув на спусковий гачок і не міг одірвати пальця, аж поки випустив усі сімдесят патронів. Три голови в чорних пілотках так і лишилися висіти в отворі, тільки спустилися нижче, немов уклонялися Андрієві. Автомат упав на землю. Він тепер був уже непотрібний. Якщо там, нагорі, залишилися живі гітлерівці, вони зараз зможуть зробити з Андрієм що завгодно. Та йому байдуже. Він однаково має вмерти.

Вгорі закричали, загупотіли по бліндажу. Вбитих одтягли за ноги і знову до Андрія зазирнуло блакитне рідне небо. Тепер уже його ніхто не смів закрити. Гітлерівці й не пробували цього робити. Вони просто всовували в отвір стволи гвинтівок і автоматів і стріляли. Стріляли не цілячись, не бачачи того, в кого стріляють, поспішаючи, нервуючи. Кулі м'яко шльопали в стінки й у підлогу бліндажа, вони підривалися під Андрія, падали біля його голови, але диво дивнеє! — жодна з них не зачепила юнака. Потім у бліндаж влетіла граната. Маленька, кругла, мов гусяче яйце, граната з білою шворкою упала внизу призьбочки, на якій лежав Андрій, і лейтенант не мав сили, щоб хоч відкинути її подалі од себе. Пошипівши трохи, граната репнула навпіл, наповнила бліндаж громом, полум'ям і димом, і Андрій знову втратив свідомість.

Він опам'ятався аж уночі і одразу ж відчув, що над усе хоче пити. Спробував підвестися — не міг. А тіло палало вогнем і благало, щоб залити той вогонь свіжою прохолодною водою. Андрій знав, що варто йому лише вибратися з цього бліндажа й проповзти до яру, на дні якого тече струмок, він нап'ється і одразу ж забуде про свої муки, не буде більше горіти в оцьому незгасному, пекучому полум'ї.

Але вилізти з бліндажа він не міг. Якби це був звичайний бліндаж з боковим отвором, він би виповз з нього, незважаючи ні на який біль. Але тут треба було стати на повний зріст, підтягнутися на руках, — про це він не міг тепер і думати. Куди там підтягуватися з перебитими ребрами!

І він лежав усю ніч і шепотів одне тільки слово: "Пити... пити... пити..." Світлі води хлюпотіли довкола нього, цілі моря води шуміли в тісному бліндажі, ріки текли через цей підземний склеп, і плавав серед цих рік і морів вмираючи молодий лейтенант Андрій Коваленко і не міг напитися, Бодай один ковток, бодай одну краплину! Ах, якби йому вдалося вибратися звідси, якби він вижив. Він би до кінця свого життя не розлучався б ніколи з флягою. Фляга, наповнена водою. Люди такі дурні. Чому вони не носять з собою фляг, наповнених водою? Адже це так зручно. І тоді б нічого не було страшно. Бо вода для людини — найцінніше. Боже, які дурні люди!.. І він теж був досі дурний. Але тепер він уже порозумнішав. Аби лиш йому вдалося вижити, аби лиш вижити!..

Ранок зазирнув у бліндаж ясними очима блакитного неба і не впізнав того юнака, який бився вчора з фашистами. На земляній призьбі лежав мрець з блідими щоками, на яких уперше пробилося коротке цупке волосся. Губа у мерця були чорні, потріскані, як земля, і непорушні теж, як земля. Але ось його очі, щільно прикриті повіками, раптом розплющилися, глянули на стінку бліндажа, на якій висіла прозора крапелька води, і знову закрилися. Мрець ще жив. За хвилину його очі знову розплющилися, і тепер він уже довше дивився на маленьку крапельку прозорої рідини, яка виступала в тому місці, де лопата копача перерізала корінець якоїсь травинки. Корінців таких на стінках бліндажа було багато і на кожному з них висіла зваблива крапелька. Мрець підвів

голову й злизав одну з крапельок шершавим сухим язиком. Мабуть, він не відчув ніякого полегшення, бо не кинувся злизувати другу крапельку, а деякий час лежав. А може, просто відпочивав, витративши на той незначний порух усі свої сили. Перегодя живий мрець знову підвівся й знову лизнув крапельку на стінці.

до вечора на тій стінці, біля якої лежав поранений, не лишилося жодної крапельки, а спрага мучила його ще з більшою силою. Вночі він копав рукою ямку в підлозі бліндажа, припадав губами до вологої землі. Він смоктав би землю, як ласощі, він їв би її, якби з неї можна було витягти бодай грам води.

Так тривало довго, дуже довго. Поранений уже збився з ліку. Йому ввижалося, ніби він лежить в бліндажі й палає на пекельнім вогні вже цілий місяць, а насправді минуло три дні й три ночі.

На четверту ніч випав дощ. До ранку в бліндажі утворилася калюжка каламутної, перемішаної з глиною води. Андрій набрав води повний котелок і напився.

Був якраз день його народження. Вісімнадцять років тому мати народила його в полі, біля чумацької могили, під копою пшениці. Чи знала ти, мамо, як важко буде твоєму синові, твоїй дитині?

В день народження п'ють іскристе вино, дзвенять келихи, люди всміхаються до іменинника, зичать йому щастя й довгих років. А він лежав самотній під землею, пив з солдатського котелка теплу дощову воду, змішану з жовтою глиною, і була та вода для нього солодшою за всі пива-меди на світі.

Коли погамував спрагу, раптом відчув, що йому хочеться їсти. Голод усі ці дні ховався за спрагою, а тепер виступив наперед, вхопив юнака за горло й беззвучно плямкав своїми синіми губами: "Ти вмреш, ти вмреш, ти вмреш!" Сили одлітали од тіла, як птахи у вирій, їх ніщо тепер не

могло стримати. Якби в Андрія хоч був шматочок хліба! Грудочка цукру хоч би завалялася в нього в кишені! Якась крихта!

Але не було в нього нічого, і сили летіли, летіли, лишаючи Андрієве тіло лежати в землі.

Чи був у нього якийсь вихід? Гукати? Кликати на допомогу? Але кого кликати і як? Та й не міг він кричати, бо рана в грудях скувала його голос. Спробувати все-таки вилізти з бліндажа? Але як це зробити з потрощеними ребрами?

Він пив воду й думав. Інколи його свідомість затуманювалась, якась червоно-чорна запона застеляла йому очі, і в голові сотні маленьких коваликів дзенькали сотнями по сотнях кувадл. Але він нелюдським напруженням волі одкидав ту запону, і ковалики ховалися в якихось темних закутках і давали йому змогу знову повернутися думкою до свого становища.

Врешті Андрій одважився. Він одпив з котелка жовтуватої води і став переповзати, щоб лягти головою напроти отвору. Ліг, довго відпочивав, слухаючи невтомних коваликів, потім гребнув лівою рукою жменю землі з підлоги й висипав її на призьбу біля своєї голови. Можна було подумати, що Андрій буде будувати хатки з піску. Він знову й знову опускав руку вниз і висипав на призьбу нові й нові порції землі. Робота дала йому змогу на деякий час забути про голод, тільки тепер у нього часто пересихало горло, і він щохвилини прикладався до котелка з водою і робив ковток-два. До вечора один з котелків спорожнів. Тепер треба було економити воду, але зате в Андрія з'явився інструмент. Копати й переносити з підлоги на призьбочку землю котелком було, звичайно, краще, ніж рукою. Купка землі біля Андрієвого узголів'я стала після цього зростати помітно швидше.

Він працював цілу ніч, не відпочиваючи. Він був схожий тепер на того бігуна, який перед фінішем перестає дихати і летить уперед з порожніми

грудьми, відчуваючи, що ось-ось його серце не витримає й розлетиться на шмаття, але добре знаючи водночас, що там, за фінішем, він уже надихається досхочу, там дасть спочинок своєму змученому серцю.

Так, як працював Андрій, не працював ще ніхто й ніколи. Єгипетські піраміди поряд з отією купкою землі, що він нагорнув її за день, могли б видатися мізерними мурав'їними спорудами. Велика Китайська стіна була дитячою забавкою в порівнянні з тим, що зміг зробити цей вмираючий юнак за два дні й дві ночі. Горбикові нагорнутої Андрієм Коваленком землі судилося затьмарити все: і безмежні поля, всіяні гігантськими дольменами й кромлехами, і печерні храми Аджанти, і підводні дороги, прокладені між японськими островами, і канали, прориті в пустинях і між материками.

Бо Андрій копав землю, вмираючи.

Але копав він її якраз для того, щоб не вмерти. Коли горбик землі став уже такий високий, що з його вершини можна було просто ступнути надвір з бліндажа, Андрій почав підводитися. Це сталося на шостий день після поранення. Він знав, що це остання спроба, і тому не поспішав, ретельно готувався до неї. Випив рештки води з котелка, взяв у праву руку автомат (хоч у ньому й не було жодного патрона), лівою рукою притримувався за стінку бліндажа. Коли зробив перший порух, тепла рідина потекла з рани, і він злякався спершу, але згодом не звертав уваги на кров. Дихати було важко, біль у боці сковував рух, але Андрій, зціпивши зуби, вперто дерся на свій горбик. Щоб не загубити пілотки, Андрій сховав її в кишеню, і тому простоволоса голова перша відчула на собі тепло сонячних променів. Він звівся над отвором, над усією землею, прикрашеною квітами й зеленими травами, звівся високий і худий, з палаючими очима, махнув автоматом і впав грудьми на м'яку траву.

Немає нічого в світі кращого за траву, зелену, соковиту, пахучу, ласкаву. Він лежав, припавши грудьми до теплої рідної землі, занурившись обличчям у траву, міцно стискаючи в правій руці автомат, у якому не було жодного патрона.

А коли звів голову й глянув поперед себе, побачив… гітлерівця.

Фашист був живий і здоровий. Він стояв, розставивши ноги в грубих чоботях з куценькими халявками. На ньому були широкі сіро-зелені штани і такого самого кольору френч з безліччю карманів, великих і одвислих, мов торби. Обличчя німець мав бліде, одутлувате, а під носом, як дві жарини, горіли в нього руді пишні вуса. Такі вуса були колись у сільського крамника Кузьми Кириловича. Виходить, німець не тільки прийшов на його, Андрієву, землю, він ще й присвоїв собі чужі вуса, бо Андрій же добре знав, що ці вуса належали крамникові Кузьмі Кириловичу. Коваленко застогнав і потяг до себе автомат. Німець злякано скрикнув і сахнувся од автомата, як од гадюки. Та Коваленко уже не бачив його, бо йому треба було знов слухати своїх невтомних коваликів, яких вій не чув ось уже два дні.

Потім він плив по Дніпру. Хвилі гойдали його, як мати дитину, й нашіптували щось гарне й ласкаве, як колискова пісня. "Куди я пливу?" — подумав Андрій і повернувся до свідомості.

Він не плив ї ніякого Дніпра тут не було. Його несли гітлерівці на тугій плащ-палатці і несли в полон. Андрій лежав навзнак ї міг бачити лише те, що робиться позаду. Він побачив там дві чужі голови в чужих пілотках, і одна голова належала отому фашистові з рудими вусами.

Гітлерівці здавалися якимись однаковими, дуже схожими один на одного. Всі молоді, здорові, чисті, вони байдуже топтали траву, спокійно перемовлялися між собою, курили і, здавалось, зовсім не думали про те, що зараз війна, що вони на чужій землі, що їх тут ненавидять.

А тим часом зовсім неподалік гриміла артилерія, в повітрі часто з'являлися радянські літаки і коли один з них раптом пролетів над Андрієвими носіями, всі вони, кинувши пораненого, попадали на землю й лежали довго, довго, аж поки затихло гуркотіння мотора.

Тоді знову підняли Андрія й понесли. Рудовусий, побачивши, що Коваленко опритомнів, підморгнув йому й спитав:

— Комісар?

Андрій мовчав, а рудовусий засміявся й сказав:

— Ти важкий, мов мертвяк.

Він не знав, розуміє його полонений чи ні, але йому, видно, хотілося поговорити.

Андрій поворушив губами й сказав по-німецьки:

— Пити

Рудовусий дістав з сумки бутерброд, відчепив од пояса флягу й поклав біля Андрія. Хліб був твердий, якийсь солодкуватий, у флязі виявилося кофе. Андрій з'їв хліб, випив кофе і подякував німцеві.

Перед тим він ніколи не думав, що по цей. бік фронту може існувати життя. Він гадав, що тут є лише фашисти і смерть, яку вони несуть в руках, як несуть автомати. А тепер от німці тягнуть його, обливаючись потом, і, здається, навіть не думають вбивати.

Його принесли в село, в те саме село, звідки він мав їхати у відпустку до Каті. Не діждешся тепер ти, Катю, свого коханого і ніколи, мабуть, не взнаєш, куди він подівся.

Вулиці села були загачені німецькими танками й машинами, в городах стояли похідні кухні, і біля них метушилися солдати. Одні з них тягли до кухні теличку, яку знайшли в когось із місцевих мешканців, інші рили картоплю, ще інші рубали дрова. Танкісти грілися на своїх танках,

жували бутерброди, курили сигаретки. В одному місці довгорукий білявий танкіст награвав на губній гармонії якусь сумну мелодію, і здавалося, що мелодія ця сумна якраз тому, що потрапила до отих грубих, безжальних людей і ніяк не може в визволитися. Андрій подумав, що він зараз теж схожий на ту мелодію.

Його замкнули на ніч у колишню колгоспну комору. Комора була порожнісінька і лише на стовпчику висіло пасмо сурових ниток. Нитки були мідні, свіжі, видно, недавно з мотовила. При погляді на них в Андрієвій голові одразу ж виник зухвалий план. Ті німці, що несли його сюди, не звернули уваги на те, що на Андрієвій гімнастьорці, під темною корою засохлої крові, орден Червоного Прапора. Якби вони помітили орден, вони б, ясна річ, одразу його зірвали. А орден був тепер для Андрія всім: документом, спогадом про рідних людей, нагадуванням про те, що він хоч і полонений, але все ж боєць. Треба було зберегти орден. І Андрій вирішив використати для цього оті нитки. Він одгвинтив орден од гімнастьорки і став намотувати на нього нитки. За годину в його руках був акуратний круглий клубочок ниток. Андрій сховав клубочок в кишеню й заплющив очі.

Колись у запорозьких козаків був звичай: як хоронили вбитого козака, то насипали в степу дві високі могили. Одну насипали там, де в козака влучила ворожа куля, другу — там, де прийняв він смерть. Бо не було такої кулі, від якої козак міг би одразу вмерти. З шматком жорстокого металу в грудях, конаючи, він ще летів уперед на своєму вірному коні й рубав ворогів своєю шаблею, білою й нестримною, як блискавка.

Де ж то буде твоя друга могила, Андрію?

Він проклинав ту годину, коли виповз з свого бліндажа й побачив рудовусого фашиста. Ліпше було померти одразу. Або ліпше вже б отой рудовусий випустив у нього чергу з свого автомата, аніж дав шматок хліба й ковток кофе.

Андрій здивувався, коли його не вбили одразу. Тепер він зрозумів, що тут немає ні життя, ні смерті, а є вмирання. Невільне, жахне, невідворотне вмирання тисяч людей, вмирання в концтаборах, в окупованих містах і селах, вмирання в далекій Німеччині, про яку розповідали страшні легенди.

І ось через два місяці після того дня, коли він, здавалося, поборов свою смерть, Андрія разом з сотнями таких, як він, везуть кудись у наглухо забитих вагонах, везуть голодних, поранених, знесилених.

Ешелон довго стоїть на станціях. Його заганяють в тупики на зарослі травою колії, подалі від людських очей, він пережидає, поки пройдуть усі військові ешелони на цій дільниці, і знову повзе вперед, здригаючись, брязкаючи буферами, мов кайданами. Тринадцять червоних вагонів наповнено військовополоненими. В кожному вагоні людей стільки, що вони можуть лише сидіти. Сидять усі: неушкоджені, поранені, вмираючі. Лягати — ніде. Двері наглухо закриті й закручені знадвору дротом. Два віконечка теж густо переплутані колючим дротом. Майже всі вагони мають гальмівні площадки, і на них тупцюють вартові з автоматами. Над заднім вагоном здіймається висока будка. В ній сидить кулеметник і стежить, щоб полонені не спробували втікати через дахи вагонів.

Поїзд просувається вперед здебільшого вночі, коли військові ешелони з остраху перед партизанами вистоюють на станціях. Паровоз кричить глухо й тужливо, і в очах у всіх бранців — теж туга і смуток. Вони відрізані від усього світу, вони не знають, куди їх везуть, що робиться там, за стінками вагонів, по якій землі котяться сталеві колеса їхньої пересувної в'язниці.

І все ж, незважаючи на це, всі, як один, раптом дізнаються, що поїзд поминув німецький кордон. По всіх вагонах проноситься одне-єдине слово: "Німеччина!", до всіх віконечок тягнуться змарнілі обличчя, у кожного стискається серце, кожним оволодіває безнадія. Бо поки вони були на рідній землі, хай хоч і в неволі, вони все ж сподівалися на якесь чудо, на визволення, на те, що їм ще вдасться повернутися до своїх,

стати в лави борців з ворогом. А тепер усьому кінець. Чужа земля не обіцяє їм нічого. Вона лежить холодна, непривітна, під темним захмареним небом, закутана в туман, вкрита мокрими, густими лісами. Поїзд котиться поміж цими лісами, паровоз час од часу скрикує, але жоден листочок навіть не сколихнеться від цього крику, так ніби всі вони вирізані з зеленої твердої бляхи. Туман, студений, драглистий, як холодець, охоплює своїми щупальцями вагони, як огидний морський спрут, і бранці здригаються від його дотиків.

Андрій сидить в одному з вагонів біля поперечної стінки. За його спиною товчуться сталеві тарілі буферів, їхній стукіт боляче відлунюється в його поранених грудях, але Андрій не відсовується від стінки. Йому хочеться бодай спиною відчувати волю, безмежний простір, кілометри блакитного повітря. Буфери б'ють у стінку, так ніби намагаються її проломити, а йому здається, ніби то якісь могутні добрі люди, що прилинули з отих мовчазних лісів, силкуються, щоб випустили на волю полонених.

Воля… Він звик до неї з дитинства, від самого дня народження, звик до безмежних степів, до буйних вітрів над ними, до єдиних на світі вкраїнських жайворонків, яких ніхто ніколи, здається, не бачив на землі, а лише в небі, лише в голубому зеніті, в нестримному польоті, серед прозорих розсипищ їхнього співу. І душа в нього була непокірлива, дика, мов степовий птах, і кликала його, зваблювала з цього вагона туди, де лунко гупали буфери, де шелестіли листям ліси і омивали землю потоки неокованих небесних вод.

Слово "Німеччина" розбудило його. Він одігнав од себе звабливі мрії і вперше подумав про те, що настав час спробувати діяти. Надто вже далеко від'їхав він од того місця, де одержав у свої груди фашистську кулю! Час уже й зупинитися.

— У кого є ніж, товариші? — запитав він.

Ножа ні в кого не було, але в одного капітана знайшлася схована у чоботі бритва.

— Навіщо тобі ніж? — поцікавився капітан, милуючись водянистим блиском широкого леза бритви.

— Вагон буду різати, — відповів Андрій.

— Куди тобі? Ти ж поранений!

— Хто захоче втекти звідси — допоможе. Давай бритву! Чи, може, шкода?

— Тримай, — сказав капітан. — І я перший на черзі після тебе. Різати й утікати — перший. Згода?

Андрій мовчки взяв бритву, ще раз прислухався до брязкоту буферів надворі й чиркнув лезом по дошці. Його план був дуже простий: надрізати дошку вгорі й унизу, тоді виламати її, так само надрізати й виламати надвірну дошку, а вже тоді вилазити крізь отвір на буфер і звідти стрибати під укіс.

Вони різали старе затужавіле дерево і не знали, що у всіх вагонах, немов по команді, роблять те саме. Коли в стінці вагона блиснуло світло, Андрій припав обличчям до отвору і дихав, дихав повітрям волі, аж поки його од-тягли назад.

— Треба швидше кінчати! — сказав капітан — власник бритви. — А ти лежиш! Чи тобі, може, стало погано?

— Я трохи відпочину, — слабким голосом промовив Андрій. — Чогось у мене дзвенить у голові. Дзвенить так, як у той день, коли мене поранило.

— Ну, відпочинь, браток, відпочинь, — сказав капітан і натиснув на дошку. Дошка затріщала. Капітан вдарив у неї ногою — і вона впала вниз, під колеса.

— А тепер прощайте, товариші! — гукнув капітан. — Хто хоче — давай за мною! Стрибати наліво. Пішов!

Він виліз на буфер і зник. Андрій хотів лізти слідом за капітаном, але його хтось притримав.

— Куди тобі, пораненому? Підожди, коли поїзд буде на гору йти, уповільнить хід. А так ти ж уб'єшся!

Він лежав біля отвору й бачив, як один за одним стрибають униз його товариші. З інших вагонів теж, мабуть, почали стрибати, але не скрізь так вдало, як тут, бо вартові помітили втікачів і стали стріляти. Застрочив кулемет з задньої вишки, його підтримали автомати з передніх вагонів. Поїзд продовжував свій шалений біг. Ніхто не догадувався зупинити його. Хлопці лізли з вагонів і падали, падали під укіс в густі нетрі зеленого лісу, а згори щось кричали німці й били з автоматів у білий світ, як у копієчку.

Раптом поїзд пересмикнула судорога. Вагони полізли один на один, мнучи буфери, як замазку. Ешелон зупинився. Вартові, з галасом і прокльонами, забігали біля вагонів, стали одсовувати важкі двері.

— Раус! — кричали вони, виганяючи полонених з вагонів.

— Льос! Бістро!

Хто не хотів поспішати, того викидали на землю силою, зштовхували прикладами. Андрія, що ніяк не міг одійти од того рятівного отвору, який він прорізав своїми руками, топтали чобітьми й кололи штиками. Вони зовсім оскаженіли, бо ніколи не сподівалися, що руські зможуть втікати з ешелону. Вони мстилися на тих, що залишилися, за втікачів і за свій

недогляд. Начальник ешелону наказав одібрати у полонених всі залізні предмети — ножі, виделки, ложки, котелки, навіть пряжки од поясів. У Андрія в кишені знайшли клубок ниток.

— Де голка? — спитав вартовий. — Куди сховав голку? Хочеш вагон знову різати?

— У мене немає голки.

— А навіщо нитки?

— Я швець. Люблю пантофлі робити, — збрехав Андрій.

Солдат намотав на руку нитку, смикнув, вона перервалася.

— Не повісишся! — засміявся конвоїр і повернув клубочок Андрієві.

З тринадцяти вагонів вісім були прорізані. Різали, хто як міг. Одні зробили отвір у підлозі і падали вниз, на шпали, прищулюючись між рейками і ждучи, поки над головою прогримлять сотні тонн страшного металу. Другі намагалися проломити стінку в тому місці, де був засув од дверей, щоб одкрити двері й утікати всім вагоном одразу. Треті вибрали найлегший шлях — пробили дах, але цей шлях виявився невдалим, бо кулеметник одразу ж помітив утікачів і зчинив тривогу.

Тепер усі порізані вагони конвоїри лишили порожніми, а полонених зігнали в ті п'ять, що лишились неушкодженими. Коли досі люди могли тільки сидіти у вагонах, то тепер ніде було навіть стояти. Андрія притиснули до стінки біля віконечка, рана в боку боліла так, що хотілося тут же впасти й умерти, але впасти він не міг: не було куди.

Їх везли довго, мабуть, через усю Німеччину. Ешелон знову годинами стояв на запасних коліях, і з його вагонів линули глухі стогони.

Голодні, без краплини води, люди стояли у вагонах вже другу добу, не маючи змоги навіть поворухнутися. Тяжкопоранені вмирали, але й мертві, вони стояли, підтримувані живими. Живі гріли мертвих, а мертві охолоджували живих, яких пекла спрага. Андрій лишився живим тільки завдяки тому, що випадково опинився біля віконечка і міг час від часу висовувати в нього долоню, щоб упіймати на неї кілька краплин води, яка текла з даху вагона. Він лизькав цю дощову воду, як та індійська пташка тітібха, яка ніколи в житті не вживає іншої води, окрім дощової, і дякував випадкові і тій обставині, що в Німеччині є хоч цей дощ.

Так, дощу в цій країні було не менш, ніж сліз.

Вдосвіта поїзд прибув на якусь маленьку станційку. їх зустріла ціла сотня нових конвоїрів з рудими вівчарками, які ошаліло кидалися на людей. Полонені мовчки вишикувалися в довгу колону й, супроводжувані гавканням собак і короткими, як гавкіт, криками конвоїрів, пішли до асфальтованому шляху, обсадженому яблунями. На яблунях, ховаючись в мокрому, бляклому листі, ще висіли деінде поодинокі яблучка, восково-стиглі, червонобокі яблучка, точнісінько такі, як на Вкраїні. Андрій не витерпів. Запримітивши яблуко, що висіло особливо низько, він метнувся з колони. Не встиг ще добігти до яблуні, як зуби вівчарки вже вп'ялися йому в ногу, але він не зупинився, не звернув уваги на біль, а вже простягав свої худі, прозорі руки до отого соковитого, звабливого плоду і вже відривав його од гілочки, відривав разом з товстим коротеньким хвостиком, жмакаючи пальцями широке мокре листя. Яблучко було холодне-холодне і гладеньке, як скляна кулька. Андрієві мало було відчувати його в руці — він підніс яблучко до очей, щоб помилуватися його розписом, побачити на його округлих боках сліди сонячних поцілунків.

Підбіг конвоїр і вибив яблучко з Андрієвих рук. Воно покотилося в траву, і за яблучком покотилися сотні очей полонених — сірих, чорних, синіх, карих очей, очей приречених, неіснуючих людей. Справді, вони були викреслені з життя. Земля з її плодами, ріки з їхніми чистими прохолодними водами, тінисті ліси й стрімкі гори, тихі села й шумливі

міста, — все це існувало десь по той бік їхнього буття, вони не мали на нього права, як не мали права на оте червонобоке яблучко. Вони мали право лише на оцю охорону, ретельнішу, ніж особиста охорона королів і президентів, на колючий дріт концтаборів, на вмирання.

Концтабір був біля самого асфальтованого шляху, обсадженого яблунями. Сотні бараків ховалися за густим плетивом колючого дроту, за гігантськими вишками, на яких були встановлені станкові кулемети, за глибокими ровами, що нагадували рови середньовічних замків.

На воротях табору красувався латинський напис: "Суум квікве" — "Кожному своє". Фашисти вміли бути цинічними. На пряжках солдатських поясів вони накреслили девіз "Гот міт унс" — "З нами бог" — і наказали цим солдатам вбивати все живе й залишати після себе спалену землю, хоч головною заповіддю того бога, якому вони поклонялися, було "Не убий". Центральний орган їхньої партії — газета "Фелькішер беобахтер" виходила під гаслом "Фрайгайт унд брот", тобто "Свобода і хліб", але цей лозунг означав лиш те, що фашисти хотіли б позбавити свободи й хліба всіх людей, які живуть на землі. В отому написі на воротях табору їхній цинізм досяг вершини своєї одвертості. Кожному своє. Одні будуть повільно вмирати від ран — і їх ніхто не спробує навіть лікувати. Інших замучать на каторжних роботах де-небудь на будівництві авіаційного заводу. Ще інших спалять в печах крематоріїв, спалять живцем або ж перед цим розстрілявши, вбивши ядом, задушивши отруйним газом. Кожному своє. "Суун квікве".

Концтабір мав криптонім: "Шталаг А". Він був інтернаціональний. Тут можна було зустріти французів у їхніх новеньких мундирах з блискучими гудзиками, розтатуйованих, темнолицих марокканців, сумнооких сербів і покірних індусів, дебелих канадських і американських льотчиків, і похмурих англійців. Радянських полонених тримали окремо від усіх, їм заборонялося мати будь-який зв'язок з іншими полоненими. Фашисти боялися їх, мов пошесті. Через те для радянських полонених створили у таборі ще один табір, обгородивши його ще двома рядами колючого дроту і поставивши біля огорожі будки з кулеметами. В цьому

"подвійному" таборі був ще один, вже "потрійний" — для радянських офіцерів.

Андрій опинився в "потрійному" таборі, в бараці для хворих і поранених. У нього одібрали одяг і видали гітлерівську солдатську уніформу, перефарбовану в темно-зелений, майже чорний колір. Замість чобіт він мав носити тепер гольцшуги — видовбані з дерева колодки, такі міцні й грубі, що їх, мабуть, не роздавив би й танк. На френчі, на штанях; і на пілотці, виданих Андрієві, білою фарбою намальовано дві великі німецькі літери "80", що означало "радянський офіцер" і мало служити попередженням для всіх тих, хто спробує наблизитися до цієї небезпечної людини. Поза тим Андрієві начепили на шию чотирикутний металевий номер. Тепер він уже перестав бути Андрієм, не був Коваленком, а називався просто: "номер тридцять ноль дев'яносто сім".

В "лазареті", куди його одвели разом з іншими пораненими, рядами стояли двоповерхові дерев'яні ліжка, схожі на чотирикутні ящики. В ящиках лежали паперові матраци і такі самі паперові подушки. Тут принаймні можна було лягти й заснути. І Андрій заснув і спав до самого вечора і, мабуть, спав би ще й ніч, якби не голод. Коваленко прокинувся й спробував згадати, коли він востаннє їв і що саме. Але з цього нічого не вийшло. Неподалік од Андрія чулися якісь голоси. Андрій прислухався до розмови. Хтось хрипким голосом розповідав про те, як працював колись кондитером у Москві.

— Ох і жив же я, братці, — казав він. — Бувало, заступиш на нічну зміну, моргнеш своєму підручному: тягни, мовляв, лист для тістечок. Принесе він лист, я туди пів'ящика масла — бах! А потім півсотні яєць — трах! Яєчня, братці мої, получається після цього така, хоч спи на ній, як на м'якому дивані.

— Півсотні яєць — це ти, мабуть, трохи той… загнув, — не повірив котрийсь з слухачів.

— Півсотні? — вигукнув кондитер, — Хо-хо! Та дай мені зараз сотню, так я сам з нею розправлюся, а ти — півсотні!..

— То ж зараз, а то раніше, — не здавався опонент.

— Що там з тобою говорити, — недбало кинув кондитер, — одразу видно, що ти чоловік у цих питаннях темний. Ви от краще, братці, послухайте, як я вчився вяземські пряники пекти…

А в цей час у іншому кутку барака хтось другий, не такий експансивний, як кондитер, вів свою розповідь.

— Уявлення про те, нібито міський мешканець цілком і повністю залежить од магазинів, — говорив він, — не зовсім вірне. Візьміть, наприклад, таку річ, як гриби-шампіньйони. Навіщо мені ждати, поки вони з'являться в магазині! Я беру ящик, насипаю в нього перегною, дістаю спори грибів, висіваю їх у ящик, накриваю його чим-небудь темним і вологим — і, будь ласка: через десять днів збираю перший врожай. У мене гриби взимку й улітку, весною я восени, я їм їх жареними в сметані, дружина робить з них грибну запіканку, пече пироги. Для того щоб спекти пироги з грибами, треба…

— Перестаньте, іроди! — почувся стогін від дверей. — Замучили своїми розмовами. Дайте спати.

Любитель шампіньйонів на хвилинку замовк, а тоді продовжував, але вже пошепки, так що Андрій не міг розібрати. Зате кондитер не злякався того плачу, отого голосу-стогону, а, навпаки, гукнув полоненому, щоб той ішов до їхньої компанії й послухав, як він колись у Пензі з'їв, побившись на заклад, ціле порося.

Так і минула та перша ніч серед хвиль дрімоти, спазм голоду й нескінченних розмов про їжу, про колишнє життя, про речі, недоступні

для них. І ще багато таких днів і ночей судилося пережити Андрієві в тому бараці.

Попервах Андрій злякався. Хоч що там кажи, був він простим сільським хлопцем, що звик приймати життя таким, як воно є, хлопцем з ніжною, вразливою душею, і коли вмів мужньо переносити страждання власні, то не міг байдуже дивитися на людське горе. Коваленкові здавалося, що в концтабірнім лазареті-ревірі лежать люди, зломлені недугою, здатні хіба що вмирати, вмирати тихо, без скарг і стогонів. Холодна безнадія заволоділа його серцем. Він лежав у своєму ящику, мов у труні, нерухомий, збайдужілий до всього, без думок, без бажань і сподівань. Лиш невідступна примара голоду нагадувала про себе та ще мучив біль од рани. Особливо страшно було лишатися віч-на-віч з голодом уночі. Обоє вони — ніч і голод — маля в собі щось спільне, їх поєднувала чорна пітьма, яка приховувала від Андрія обличчя його товаришів, робила його самотнім, безсилим, слабим, сповнювала душу відчаєм і навіть жахом. Він боявся тепер темряви, як колись у дитинстві, коли дивився зимової ночі на засніжені, синюваті вікна, і ввижалися за ними то ненажерливий вовк, то безжальна кобиляча голова, то відьма з залізними зубами, якими вона загризає до смерті маленьких дітей.

Так минали дні, тижні, минув, може, й місяць. Андрій не вів ліку дням неволі, пам'ятав лише ночі. Але ночі були наповнені не самою лиш пітьмою згодом в них стали оживати голоси. Андрій не дослухався до тих голосів, пам'ятаючи звабливі, мов виспіви казкових сирен, оповіді першої концтабірної ночі, боявся почути їх знову, та й не мав сили розрізняти в джмелиному гудінні нічного ревіру окремі голоси. Він лежав непорушне, майже не дихаючи, стискуючи скроні гарячими долонями, і лише зрідка, коли якийсь гіркий клубок підкочувався до горла, шепотів:

— Мамо, рідна! Коли б ти бачила свого сина…

І якось уночі, коли вже вкотре кликав він свою матір, від сусіднього ящика долинув до Андрія кволий, але досить виразний голос:

— Які прекрасні історії дарує нам життя!

Андрій завмер, вдаючи сонного: сусід звертався до нього, а він не мав сили на розмову.

— Ти не спи, не спи, — знову сказав сусід. — Слухай, про що розповідають твої товариші. Ти ще молодий — згодиться…

Андрій нічого не відповів. Зненацька відчув, що давно вже чекав цього дружнього голосу, що це саме те, чого йому не стачало, без чого ночі були холодними, страшними і безкінечними.

І вперше за час перебування в ревірі — коли не лічити першої ночі — Коваленко став прислухатися до розповідей полонених. Він почув десятки історій про незламних радянських людей, про відважних втікачів, про відчайдухів партизан. Виявилося, що майже кожен з тих, хто лежав у ревірі, мав за своїми плечима по кілька втеч, цілі одіссеї мандрів, епопеї боротьби з фашистами вже тут, у Німеччині, обплетеній колючим дротом, пошматованій смугами зон смерті, задимленій печами крематоріїв.

А вранці він познайомився з сусідом. Старший лейтенант Василь Порохін так звали сусіда — родом з Вологодщини, потрапив у полон у сорок першому році під Вязьмою, тричі втікав з таборів, двічі був присуджений до страти. Йому вдалося викрутитись, але побоїв не уникнув. У нього були відбиті нирки, пошкоджена печінка. Тепер лежав увесь опухлий, з темними колами під очима, голубів ніжними очима, які дивилися на Андрія ласкаво і збадьорливо.

— Не падай духом, українцю, — насилу вимовляючи, слова, сказав Порохін. Головне — вирватися з цього "лазарета" живим.

Опух у вологодця вже дійшов до грудей. Повз повільно, піднімаючись од ніг, наповнюючи клітини отруйною рідиною, і вони вмирали одна за одною, відмирали десятками, сотнями, тисячами. А Порохін казав:

— От поправлюся й ще повоюю! Ще й до перемоги доживу. Правда, братці?

Товариші намагалися всміхнутися, мовчки потверджуючи його слова, і жоден не наважувався сказати Порохіну, що вже той не доживе до перемоги, що вмре не сьогодні-завтра — щойно опух дійде йому до серця.

"Які прекрасні історії дарує нам життя!" — ці слова, сказані вночі Порохіним, дзвеніли в серці Андрія. Мимоволі в пам'яті воскресали йому події тих днів, коли він ще бігав босоніж по вулицях свого села, прокрадався на чужі баштани, коли в нього рвалися штани на тому самому місці, де рвалися вони в усіх хлопчаків світу, і коли він вперше впізнав людей, які увійшли в його життя назавжди.

Одним з таких людей був учитель Сергій Олексійович Задорожний. Він приїхав до їхнього села, коли Андрій учився вже в п'ятому класі. Перше їхнє знайомство відбулося за шаховою дошкою. Коваленко вважався шкільним чемпіоном, він перемагав усіх учителів, голову колгоспу Кочубея і навіть фінагента Пакільця, який похвалявся, ніби має якусь шахову категорію. Починаючи першу партію з Андрієм, Задорожний розставив фігури, тоді зняв свого ферзя й сховав до кишені.

— Навіщо це ви? — здивувався Андрій.

— Щоб полегшити твою долю, — засміявся директор.

— Я б вам це радив, — сказав Коваленко.

— І все ж таки...

— Тоді держіться!

— Держусь!

Партію він у Андрія виграв. Виграв і другу, і третю, й десяту під злорадні пошепти й сміх друзів Коваленкових, що вже давно точили зуби на чемпіона.

І дивно: Андрій не зненавидів учителя за цей жорстокий розгром, а навпаки — полюбив. Задорожний колись був моряком, воював у громадянську мало не на всіх фронтах, побував у лабетах врангелівської контррозвідки, його розстрілювали, але він чудом порятувався: виповз уночі з простреленими навиліт грудьми й добрався до хатини якогось рибалки. Тоді вчився в інституті, став викладати історію й географію, але на згадку про далекі роки незмінно носив темно-синій морський кітель з блискучими мідними гудзиками, з біленьким підкомірчиком і орденом Червоного Прапора на клапі лівої нагрудної кишені.

Здавалося, не було нічого, чого б не вмів Задорожний. Грав у шахи, мов гросмейстер, співав, як оперний артист, доповіді виголошував куди ліпше, ніж голова сільрада Антін Соломоненко, уроки історії та географії вів так цікаво, що на них приходили навіть вільні від занять учителі. Для Сергія Олексійовича не було слів "не знаю", він міг відповісти чи не на будь-яке запитання і незабаром завоював серця всіх дітей і передовсім — Андрієве серце.

— Пам'ятайте, діти, ленінські слова: вчитись, вчитись і ще раз вчитись, — казав школярам Задорожний. — Для майбутнього потрібні розумні люди.

І вони вчилися. Читали й перечитували все, що можна було дістати в селі, брали участь у всіх конкурсах, оголошуваних піонерськими й комсомольськими газетами та журналами, розв'язували найважчі задачі.

Ось тоді Андрій Коваленко заповзявся стати вченим. Хотів бути схожим на свого вчителя Сергія Олексійовича, хотів бути так само розумним і красивим, чистим, підтягнутим, завжди спокійним.

Щоранку вчитель приходив до школи в своєму незмінному кітелі, застебнутому на всі гудзики, з білою смужкою підкомірця, чисто виголений, підстрижений, причесаний, бадьорий, веселий. Школа стояла край села, і степ зазирав у її вікна, порошив узимку в шибки сухим колючим снігом, а повесні, починаючи з травня, дихав спекотливими суховіями, жбурляв цілими пригорщами сонячні промені, від яких нагрівалися чорні парти в класах, суха дерев'яна підлога і навіть чорнило в чорнильницях-невиливайках. Учні нетерпляче совалися за партами, неспроможні дочекатися перерви, вчителі теж без особливого захвату позирали на безжальне світило, лиш Сергій Олексійович був завжди спокійний, підтягнений, жартував; не виказуючи ніяких ознак утоми або роздратування. Він навіть не дозволяв собі розстебнути верхній гудзик кітеля й ходив по класу стрункий, ледь суворий, мов справжній капітан корабля.

Якось на великій перерві Андрій забіг у найдальший куточок шкільного саду і там несподівано побачив Задорожного. Учитель стояв під старою гіллястою грушею, сховавшись у затінок. Кітель його був розстебнутий, сорочка теж, долонями вчитель розтирав лівий бік грудей, де серце, і дихав квапливо, жадібно, з посвистом, так ніби поспішав надихатися, наповнити свої легені перш, ніж поринути в воду.

Андрій мало не заплакав, побачивши свого улюбленого вчителя таким слабим і безпомічним. Та водночас збагнув: то не слабість, а доказ незламності людського духу, мужності й витримки. Вчитель був хворий, смертельно хворий. В пробитих врангелівцями грудях чаївся невтишимий біль, він задихався на уроках, його мучила спека, задуха, але Задорожний нікому не скаржився. Він був обернений до людей лиш одним світлим своїм боком, як той місяць у небі, і навіщо було комусь знати про його болі й страждання.

Коваленко тихо, щоб не почув учитель, одійшов у кущі, тоді вдарився бігти, не роздивляючись, і зупинився лиш тоді, коли налетів на колючу дерезу. Він упав на теплу траву, обхопив голову руками і там, під кущами

дерези, заприсягнувся перед усім білим світом, що буде так само незламним і мужнім, як його вчитель Сергій Олексійович Задорожний.

Милий, дорогий учителю, поможи й тепер своєму учневі.

Він ще не знав, що мав робити. Був поранений, страждав у полоні, вмирав од голоду в таборі смерті. Знав одпе: бути стійким, як Сергій Олексійович, як його сусід Порохін, як ті, що втікали, що йшли на смерть, билися до останнього подиху.

Його матрац був набитий старими комплектами журналу "Іллюстрірте блятт". Щоб хоч як-небудь згаяти час, Андрій став потихеньку діставати журнали й читати те, що там було написано. Він не все розбирав і тому виміняв за три денні пайки хліба в одного з санітарів німецько-російський словник. Три дні він сидів без хліба й спершу думав, що помре, але вижив і згодом навіть забув про ту жахливу добровільну свою голодовку. Зате мав тепер що робити, день і ніч читаючи журнали. З них він дізнався про те, що Гєббельс вважається найелегантнішим мужчиною Третього рейху, що Черчілль не лягає спати, не поставивши на свій нічний столик кількох пляшок коньяку, що будівником Суецького каналу німці вважають зовсім не француза Лессепса, а якогось нікому не відомого австрійського інженера. Власне, Андрія зовсім не цікавило те, що він читав. Просто йому хотілося чим-небудь займатися, щось робити, щоб не думати про своє становище, не прислухатися до того, як поступово, клітина за клітиною, вмирає його молоде тіло. Він штурмував чужу мову з упертістю солдата, який наодинці виступає проти ворожого бетонованого дота. Вивчені ще в школі граматичні правила обростали живими словами, цілими шерегами слів. Слова були довгі, звивисті, мов змії, й короткі, як ляпас, дзвінкі, ніби фанфари, й тихі, неначе зітхання; мелодійні, так наче виспівані з притаєності душі, і сухі, неприємні, як рипіння офіцерських чобіт.

Попервах слова жили самостійно, розокремлено. Кожне з них являло маленький відрубний світ, обнесений частоколом незвичних для слуху звуків. Тоді стали зчіплятися, творити сполуки, фрази, набували нових

відтінків, увипуклювалися, рухалися. Чужі слова стали навідувати Андрія навіть уві сні.

За зиму він досить добре оволодів німецькою мовою і тепер розумів геть-чисто все з того, що говорили німці, які інколи заходили до їхнього барака.

Хворих і поранених майже не лікували. Щоранку санітари ходили по бараку й роздавали таблетки. Роздавали — аби роздавати. Для вмираючих людей це вже були не ліки, а щось мовби забавка для дітей. Чорні, опухлі, нерухомі, вони плакали, коли їм давали цю дрібничку, сподіваючись, що це якраз і є те, що поверне їх до життя, Але досить одному з них було помітити, що санітар роздає не всім однакові таблетки, як він починав кричати:

— Санітар! Чому ж це так? Йому он дали червону таблетку, а мені білу! Я теж хочу червону!

— Немає в мене червоної, одчепись! — огризався санітар. — Уже всі роздав.

Тоді той починав канючити червону таблетку у свого товариша. Товариш не давав: раз його таблетка подобається іншому, то чому ж вона має не подобатися йому самому?

Був лише один полонений у бараці, який ніколи не скаржився, завжди мовчав, полонений, якого боялися санітари й не знати чому поважали німці, Він жив у окремій кімнатці біля входу в барак, ходив завжди в темних окулярах, хоча слід зауважити, що він більше сидів у своїй кімнатці й плів з соломи якісь дивні коробочки, аніж ходив. Солому йому приносили конвоїри, приносили вночі, тихцем од начальства, і так само вночі забирали в нього коробочки. В бараці всі знали, що він полковник, і звали його тільки "товариш полковник". Прізвище полковника було Мартиненко. Розповідали, ніби полковник за свої

солом'яні коробочки вимінює у німців хліб і підгодовує ним своїх друзів. Він підгодовував також тих, хто був у найтяжчому стані, опухлих, вмираючих, побитих. Друзів у полковника було небагато. Він вибирав їх сам, вибирав за якимись тільки йому відомими ознаками і тому майже ніхто не пробував першим ознайомитися з полковником. Темні окуляри він носив тому, що був зовсім сліпий. Розповідали, нібито полковник був морським льотчиком і на початку війни його підбили десь біля Одеси. З палаючого літака він ще розстрілював фашистські колони і впав на землю вже без жодного патрона. Німці захопили його з випеченими очима, обгорілого, контуженого. Можливо, тому вони й поважали його навіть тут у таборі, бо й вороги поважають мужніх людей.

Андрій ніколи не сподівався потрапити в число друзів полковника. Це здебільшого були літні, надзвичайно розумні люди, капітани, майори, мабуть, орденоносці, а може, й герої. Щоправда, він теж міг би піти до полковника й розмотати клубочок ниток, щоб показати свій орден. Але такого вчинку Андрій би ніколи собі не дозволив. Та й, крім того, хіба він беріг цей орден для людей? Він беріг його для себе. Хоробрість полягає не в тому, щоб робити щось при свідках — справжня хоробрість свідків не вимагає.

Може, полковник так і не помітив би скромного юнака, який лежав у своєму ящику й зубрив німецькі слова, якби не допоміг один випадок.

Це сталося вже повесні, коли над шталагом полинули теплі, м'які вітри і коли людям особливо не хотілося думати про смерть. Німці рідко заходили в "лазарет", а тепер сюди зазирали мало не щодня різні зондерфюрери, штабс-артцти, якісь інспектори, що цікавилися не тим, як лікують полонених, а тим, коли вже можна буде спровадити всіх тих, хто вижив, у робочі команди. І при кожному такому візиті наглядач барака кричав: "Ахтунг!", тобто "Увага!", "Струнко", і всі ті, хто тримався на ногах, мусили вставати з своїх ліжок і шикуватися в два ряди біля вхідних дверей.

Якось у барак прийшов майор, акуратний і чистенький, мов лялька. Пританцьовуючи, як балерина, він пройшов поміж ліжками, недбало одмахнувся від підлабузницького "Ахтунг!", яке гаркнув наглядач, і на не досить чистій російській мові звернувся до полонених:

— Я прошу вислухати мене уважно. Всі ви російські офіцери, Я — офіцер німецький. Я хочу перевірити, чи е серед вас розумні люди. Я ставлю п'ять запитань. Хто відповідає на них, той одержує двадцять пачок сигарет. Хто береться відповісти й не зможе цього зробити, одержує двадцять діб карцера. Бо він зганьбить усіх своїх товаришів, а за ганьбу завжди треба карати. Ну!

І майор засміявся.

Йому піхто не відповів. Умови, які він ставив, були безглуздими. Але разом з тим не відгукнутися на божевільну пропозицію цього франта значило мовчки розписатися у своєму безсиллі.

"Що б сказав учитель Задорожний, побачивши, що він, Коваленко, злякався, відступив, не прийняв виклику? "Ворога треба бити не самою лиш зброєю, але й розумом!" — так сказав би Сергій Олексійович. Коваленко зліз з свого ліжка і вийшов на середину барака.

— Я зможу відповісти.

— Ти? — здивувався майор.

— Так. Я зможу відповісти і на своїй мові й по-німецьки. Мені однаково.

— Ти просто зухвалий хлопчисько, — сказав майор і одвернувся.

— Очевидно, гер майор злякався? — насмішкувато промовив Андрій.

— Ну, гаразд, — повернувся до нього майор. — Я ставлю запитання. Відповідати швидко, коротко, без роздумувань.

— Згода, — кивнув Андрій.

Весь барак завмер. Що собі думає отой божевільний хлопець? Адже майор не подарує йому цього зухвальства. Двадцять діб карцера — це певна смерть. Навіщо ж так рискувати життям тому, хто не вмер у цьому "лазареті", тому, хто ще може діждатися кінця війни!

А Коваленко стояв проти майора, як стояв колись з маленькою гарматкою проти танків. Зараз почнеться дуель. Танки будуть бити по ньому, він буде бити по танках. Хто кого? Або — ти, або — тебе. Середини немає. Залізна логіка бою.

І дуель почалася. Запитання й відповіді летіли, як снаряди. Майор бив Андрія запитаннями, Андрій бив його відповідями.

— Яке найбільше число можна написати з допомогою двох цифр?

— Дев'ять у дев'ятій степені.

— Яке море не має берегів?

— Саргасове.

— Де всі двері й вікна будинку будуть виходити на південь?

— На Північному полюсі.

— Хто написав "Едду"?

— Стурлусон.

— Де поховане серце Кутузова?

— В Хольбау.

— Звідки ти все це знаєш?

— Це вже шосте запитання.

— А чорт! — вилаявся майор. — Я ніколи не думав, що серед вас є такі люди. Ти зараз одержиш свої сигарети.

Майор не витримав дуелі. Він був розбитий. Андрій переміг. Переможцеві вручили двадцять пачок сигарет, по двадцять штук в кожній пачці. Щоправда, сигарети були наполовину перепрілі, але все одно для барака — це було неймовірне багатство. Андрій ходив поміж ящиками й роздавав сигарети. Собі він не залишив жодної. І тоді до нього підійшов один з полковникових друзів і тихо сказав:

— Зайди, до Миколи Петровича. Він хоче тебе бачити.

Андрій мало не бігцем подався до кімнатки полковника. Мартиненко сидів на стільчику і, тримаючи у витягнутих руках кілька тоненьких соломинок, сплітав з них якусь золотисту гадючку. В його кімнаті пахло соломою, як пахло колись од Андрієвого батька.

— Прибув по вашому виклику, — сказав Коваленко.

— Ого, ти ще не забув армії, — усміхнувся полковник. Голос у нього був тихий, але владний, і вже з самого голосу можна було довідатися, що перед тобою — дуже розумна людина.

— Я чув, що ти роздав усі сигарети? — продовжуючи плести, сказав полковник.

— Роздав, — ствердив Андрій.

— Навіщо?

— А навіщо вони мені? Я ж некурящий.

— Ти міг би за них виміняти хліба, баланди, маргарину.

— Навіщо?

— Щоб хоч трохи зміцнити себе. Ти, мабуть, дуже худий?

— Худий, Сорок сім кілограм важу, а було вісімдесят чотири.

— І рана в тебе тяжка. Вона вже загоїлася. Це тому, що ти ще молодий. Отож треба берегти себе.

— Для чого?

— Дивне запитання, — усміхнувся Мартиненко і, помовчавши деякий час, без зв'язку з попереднім спитав:

— Ти з соломи вмієш що-небудь плести?

— Брилі, — відповів Андрій. — А то ще тато мене вчив матки в'язати. Ми зимою на ніч матками вікна затуляли. Щоб було тепліше.

— Ти з України?

— З України.

— І я теж. Виходить, земляки, а й досі не були знайомими. Це погано.

— Мені незручно було з вами знайомитися…

— Чому ж незручно? Хіба я баришня якась, чи що?..

— Та ні… Просто…

— Ну, так я от хочу з тобою познайомитися, товаришу Коваленко, — сказав полковник, — Що ти думаєш далі робити о полоні?

— А що ж тут робити? — розгубився Андрій. — Ждати смерті — от і все…

— Ждати смерті й курка вміє.

— А що ж іще?

— Хочеш, я навчу тебе робити красиві речі з соломи? Будеш моїм помічником. А то моїх двох помічників забирають у робочу команду, а роботи багато, сам не вправлюсь.

— Роботу я люблю, — нерішуче промовив Андрій, — але навіщо вона тут?

— Як то навіщо? — глянув на нього полковник своїми темними окулярами. Щоб добути хоч трохи хліба.

— А навіщо хліб?

— Ти знов за своє. Хліб нам потрібний для того, щоб жити. Зрозумів?

— А може, нам ліпше вмерти? Ми ж не виконали свого обов'язку перед Батьківщиною, потрапили в полон, кому ж ми тепер потрібні?

— Еге, — свиснув полковник, — та ти що ж, добровільно здався в полон?

— Ні

— Бився?

— Бився.

— До останнього?

— До останнього.

— Пораненим потрапив до рук фашистів?

— Пораненим. Вмирав уже.

— То чому ж тепер говориш дурниці?

— Я думав...

— Бери отам під ліжком стільчик, сідай біля мене й дивись, як треба плести джути. А думати будеш потім.

Андрій просидів у полковника до вечора. Увечері Миколі Петровичу солдат приніс буханець хліба, і полковник одрізав половину Андрієві.

— На, їж, — сказав він. — Знайди в мене на підвіконні сіль, посип хліб і їж. Треба тобі поправитися. Хліб з сіллю — дуже корисна річ, і смачна.

— Моя мама колись пекли хліб з калиною, — замріяно промовив Андрій. Нічого смачнішого опісля я вже не їв.

— Хліб з калиною будемо їсти вже, коли повернемося додому, — зітхнув полковник,

Він розрізав другу половину хліба на невеличкі шматочки й одніс у барак опухлим.

— А ви ж як? — спитав його Андрій, не наважуючись доторкнутися до хліба.

— Про мене не турбуйся. Я не голодний. Їж.

Хліб був солодкий, як паска. Андрій напхав повен рот і відчував, як молода сила розливається по всьому тілу разом з оцими ковтками. Він наївся вперше за час перебування в полоні. І тільки тепер зрозумів, як йому хочеться жити.

Так тривало кілька днів. Полковник годував Андрія, вчив його робити з соломи коробочки, розповідав про своє дитинство, яке він провів десь у таврійських степах, розпитував хлопця про його дім, про службу в армії. І весь

час намагався розвіяти сумні Андрієві думки.

— Ти чув що-небудь про Клаузевіца? — спитав віл Андрія.

— Трохи чув. Це був німецький військовий теоретик. Ленін приводить у своїх працях його визначення війни, як продовження політики іншими засобами.

— А про шиття Клаузевіца тобі що-небудь відомо?

— Ні.

— Так от, Клаузевіц воював на боці руської армії проти Наполеона. Він самовільно кинув службу в себе на батьківщині й попросився до російської армії. Крім того, він був у полоні в французів. І в цей час сказав: "Не відчаюйтесь у власній долі — це означає: поважайте самих себе".

— Як же я можу поважати себе, коли я в полоні?

— Ясна річ, для поваги потрібні підстави. Але це зовсім не означає, що всі підстави зникли, щойно ти попав у полон. А що ж ти міг удіяти? Що могли вдіяти ще тисячі інших, яких захопили непритомними, пораненими, вмираючими або ж завдяки якій-небудь підступності? Ми ж не самураї, які розпорюють собі животи. Ми радянські воїни. Ми мусимо вистояти й тут. Хто сказав, що воїн без зброї — не воїн? В цій війні переможе тільки той, хто зможе боротися і зі зброєю і без зброї. У нас є сила духу, якої немає більше ні в кого.

— Що ж можна зробити самою силою духу? — не розумів Андрій.

— Все! — твердо сказав полковник. — Мозок людини — знаряддя набагато сильніше, ніж пазури лева. Нам зараз потрібні розумні, дуже розумні люди. Ти думаєш, чому я покликав тебе після того змагання з майором? Я побачив, що ти надзвичайно сміливий хлопець і надзвичайно розумний. Ти комуніст?

— Комсомолець.

— Однаково. Ти повинен пам'ятати, що головне завдання — зберегти наших товаришів. Наполеон вважав, що життя однієї людини нічого не варте. Він посилав на смерть сотні тисяч солдат. Всі знають, чим те закінчилося. Життя людини — найбільша цінність на світі. Лише та держава буде непереможною, яка об'явить війну за кожну людську особу. Наша Радянська держава оголосила цю війну і тут, в полоні.

— Яка ж тут держава? — не зрозумів Андрій.

— Ти, мабуть, хотів, щоб до тебе приїхав представник Ради Народних Комісарів? — усміхнувся полковник. — Чи, може, тобі хотілося, щоб полон планувався десь у Москві, як плануються наступальні операції на фронті і дії партизанських загонів у тилу? Полон — це випадковість, це нещасні випадки. І раз уже нам судилося стати жертвами цього нещасного випадку, то ми повинні зробити все від нас залежне, щоб і наші товариші, і наші вороги відчули тут руку Радянської Батьківщини, Радянської держави. В даному випадку цією державою будемо ми з тобою і тисячі таких, як ми. Ти мене розумієш?

— Розумію.

— Так от. Основний наш принцип — самостійність. Ми не маємо зв'язку, ми позбавлені змоги радитися в рішучі хвилини, ми не можемо залучати до своєї організації багато людей. Кожен повинен діяти самостійно, ясна річ, опираючись на допомогу товаришів. Незабаром тебе випишуть з лазарету й пошлють у робочу команду. Я навіть знаю, коли це буде і в яку команду ти поїдеш. В тій команді ти маєш показати іншим, як треба боротися. Перше — це саботаж. Відмовлятися від роботи, саботувати всі накази, боротися до останнього. Коли тебе заберуть з команди — не біда. Потрапиш в іншу команду — починай з того ж. Друге — це добування звісток про фронт. Розмови з німцями, читання німецьких газет, які хоч і з запізненням, але все ж пишуть про те, що відбувається на фронтах, — все це має стати одним з основних твоїх завдань. Але найголовніше завдання — організація втеч. Втікати повинні з усіх команд. Найкраще, коли втечі будуть масовими. Треба тримати фашистів у стані постійної настороженості, створювати знервованість. Чи треба втікати самому? Коли трапиться нагода — треба. Боєць на волі набагато дужчий за бійця ув'язненого. Ти не злякаєшся, Андрію?

———

В кінці місяця його виписали з "лазарету" й перевели до барака, в якому формувалася чергова робоча команда з полонених офіцерів. Коли їх було вже сто два чоловіки, за ними приїхали звідкись конвоїри, на чолі з розкарякуватим фельдфебелем, і повели полонених по асфальтованому шляху до залізничної станції, по шляху, обсадженому гіллястими яблунями, на яких рясніли зеленобокі кругленькі яблучка. Яблука знову нагадали їм, що десь іде життя, що воно не зупинилося і не зупиниться ніколи.

Обабіч шляху підходило жито. Воно горнулося до крем'янистої дороги так, ніби хотіло простелитися м'яким зеленим килимом під ноги змученим полоненим. Воно стояло густе, як вода, і вабило своїми зеленкуватими глибинами, нагадувало рідні краї, дорогих серцеві людей і найдорожче для людини — волю!

Ой жито, жито, зеленеє жито! Сховатися б від ворожих очей у твоїх нетрях, впасти на землю між солодкими стеблами, що пахнуть весняними водами, вдихати силу, яку ти береш у землі, щоб згодом віддати її людям, слухати твій тихий шелест, твій шепіт і не чути громів війни.

Та знав Коваленко: не кинеться він у зелене жито. В вагоні, ріжучи дошки, він думав лиш про те, щоб утікати, вирватися самому, відчути волю, а там — будь-що-будь. Тоді збунтувалися його почуття, тепер діяв розум. Андрій не мав права думати лиш про себе, діяти лиш на свій страх і риск. Повинен дбати про інших...

Ой жито, зеленеє жито, не шуми своїм зеленим шумом, не край серця, не роз'ятрюй незагоєних ран!..

їх висадили з вагона на якомусь глухому полустанку. Фельдфебель наказав построїтися по чотири, сам кілька разів лічив полонених, тоді махнув рукою й скомандував іти вперед. Охоронці оточили колону ззаду й з боків. Фельдфебель теж деякий час тримався ззаду, тоді вийшов наперед.

За два кілометри од залізничної лінії стояв дерев'яний барак, обплутаний кількома рядами колючого дроту.

— Тут, — сказав фельдфебель, зупинивши колону. — Тут ви будете жити. Хто з вас знає німецьку мову?

Ніхто не відповів.

— Ну? — погрозливо крикнув фельдфебель.

Знову мовчанка. Хтось із сусідів штовхнув Андрія: "Чого ж ти мовчиш?" "А про що мені з ним говорити? — знизав плечима Коваленко. — Обійдеться й без перекладача".

— Хто з вас кухар?

— Ми офіцери, а не кухарі, — тихо, але так, що всі почули, відповів по-німецькому Андрій.

— А, то ти знаєш німецьку мову, — підбіг до нього фельдфебель.

— Ні.

— Але ж ти говориш!

— Десять слів.

— Дивись мені. "Десять слів"! Вам потрібен кухар, щоб варити їжу. Зрозуміло?

— Ми будемо варити по черзі, — сказав Андрій.

— Комуна? — зарепетував фельдфебель. Полонені мовчали.

— Я вам завтра покажу комуну! В барак! Спати! Швидко! — кричав фельдфебель, і солдати, щоб не відставати від начальства, теж щось вигукували й боляче штовхали полонених прикладами гвинтівок.

Тут було так, як і скрізь у Німеччині. Полонених били, на них кричали, їх лаяли найостаннішими словами, лаяли солдати і єфрейтори, унтер-офіцери й фельдфебелі.

Хто зрозуміє цих людей? Одні з них кричали й били полонених тому, що були переможцями, а переможці часто нахабніють од успіхів. Другі зганяли на бранцях свою злість за те, що їм не вдалося бути серед тих, хто пройшов залізним маршем по Франції, Чехословаччині й Польщі, кому вдалося вхопити хоч краплину з рясного дощу милостей фюрера. Треті били за те, що їх громили під Москвою й під Воронежем, під Сталінградом і Орлом. Четверті кричали від безсилого жаху перед далекою Росією, куди фюрер міг послати їх не сьогодні-завтра і звідки, вони це добре знали, вороття вже не буде. Хтось невидимий відбирав для охорони полонених саме таких людей, і тому марно було шукати серед них чесних, доброзичливих або ж розумних. І боротися проти них треба було вперто, грубо, без будь-яких маневрувань, без відступів і хитань — силі треба протиставити силу.

Розбудили полонених рано, ще вдосвіта. Дали по кухлеві чаю з гірким сахарином і по шматочку хліба. Тоді знову построїли перед бараком і фельдфебель, показуючи рукою кудись униз, в густий туман, сказав:

— Там робота. Зрозуміло? Марш!

Вони рушили з двору, і туман накрив їх своєю вологою товстою плахтою, як накривав він ліси, гори, міста й села цієї непривітної землі.

Внизу лежала каменоломня. Якихось вісімсот метрів відокремлювало її од барака, і камені на її стрімких урвищах були теж сірі й непривітні, як

той барак, у якому мали тепер жити полонені. Жити, щоб добувати оцей сірий, важкий камінь.

Фельдфебель розвіяв усі сумніви. Він об'явив, що кожен з полонених повинен за день накласти вісім повних вагонеток каменю й одвезти їх нагору, до залізничної лінії. Так має бути щодня, доки він тут начальник. А тепер хай води починають.

— Давай! — гукнув він чимдуж, і вартові підхопили його крик, мов луна, й теж закричали: "Давай! Давай!"

Першим вийшов з строю невисокий білобровий Мулик, молодший лейтенант, що потрапив у полон десь під Старою Русою. Він спробував покотити одну з вагонеток, тоді нахилився і, взявши з-під своїх ніг великий гострий камінь, кинув його в лункий залізний кузов.

— На такій роботі належить видавати рукавиці, — сказав він, ні до кого не звертаючись і піднімаючи новий камінь, — А так не годиться. Од рук нічого не лишиться.

— Що таке? Чому стоїте? — підбіг фельдфебель до передніх.

— Рукавиці треба видати, — неголосно промовив Андрій. — Без рукавиць працювати не будемо.

— Я з тебе пошию рукавиці! — замахнувся на Андрія фельдфебель, але Коваленко стояв непорушно і дивився на нього з викликом в очах.

— Гаразд, — трохи спокійніше сказав фельдфебель, — зараз я з'ясую в дирекції кар'єру. Можливо, у них і справді е рукавиці.

Вони таки були, шорсткі, з міцного, як залізо, брезенту, який, однак, не витримував змагання з гострими уламками каменю і розповзався так, ніби це була благенька марля. Треба було брати холодні камені майже

голими руками. Голодні, змучені люди, хитаючись від знесилення, ранячи долоні об безжальні камені, кидали й кидали ці камені в гримотливі пащеки вагонеток, а тоді, посковзуючись на мокрих рейках, пхали вагонетки кудись угору, по крутому схилові, довгому й виснажливому, як марення.

До обіду кожен з них одвіз лише по одній вагонетці. Тільки маленький Мулик встиг накласти чотири штуки, але це пояснювалося, мабуть, тим, що його весь час підганяв один з охоронців.

— Закохався він у тебе, чи що? — пожартував Андрій, опинившись під час обіду поруч з Муликом.

— Та "ай йому чорт! — відмахнувся той, ковтаючи ложку гарячої густої брукви.

— Ти все ж не дуже старайся, — по-дружньому порадив йому Андрій.

— Та для мене ця робота звична, — сказав Мулик. — Я до війни на кам'яному кар'єрі десятником працював. А до того — простим вантажником: возив отакими вагонетками камінь у баржі й на гончаки. Як гахнеш, було, з вагонетки в трюм, так воно як загримить!

— Тож дома, а то тут.

— Все одно робота, — запихаючись бруквою, буркнув Мулик.

— І все ж ти постарайся до вечора одвезти не більше однієї вагонетки, наполягав на своєму Андрій.

— Та чого ти до мене пристав! розсердився Мулик. — Подумаєш, командир знайшовся! Захочу — одну одвезу, а захочу, то й п'ять накидаю! Хай знають, як Мулик уміє працювати!

— Роби, як знаєш.

— І робитиму. Молокососів різних не стану слухати.

По обіді біля Мулика стало вже два солдати, але їм не довелося його підганяти, бо той і сам працював, як чорт. Прийшов фельдфебель, подивився, як Мулик обливається потом, поляпав його по плечу й запропонував сигаретку. Але Мулик не взяв.

— Я не курю, — збрехав він.

Увечері полоненим не дали їсти. Фельдфебель сказав, що їжу вони одержать лише тоді, коли кожен з них виконає свою норму. Сьогодні виконав норму лише Мулик, йому й буде дана вечеря.

Мулик од вечері одмовився теж.

— У мене голова болить, — жестами показав він.

— Гаразд, — ласкаво сказав фельдфебель, — твої продукти не пропадуть. Ти з'їси їх завтра, коли в тебе перестане боліти голова.

На завтра їм не дали ні сніданку, ні обіду. Полонені потихеньку длубалися в камені, але жоден з них не одвіз за цілий день навіть однієї вагонетки. Вмерти, але не здатися, — так вирішили всі. Зате Мулик, якого молотили прикладами два конвоїри, падаючи від утоми, тягнучи з себе останні жили, все ж наклав за день вісім вагонеток.

Увечері йому дали подвійну порцію. Один з тих солдатів, які підганяли Мулика вдень, став біля полоненого з гвинтівкою і, вказуючи йому на стіл, де лежали такі привабливі хліб і маргарин, де парувала миска з бруквою, буркнув:

— їж! То все твоєї Захочеш — фельдфебель дасть ще.

Мулик глянув на своїх товаришів. Вони сиділи по обидва боки довгого дощаного столу, намагаючись не дивитися на нього, зовні байдужі й спокійні. Вони були худі, голодні, але горді. Якби їх не загнали силою в оцю їдальню, вони б і не пішли сюди, бо знали, що там ждуть їх тільки знущання. І він теж, поки не переступав порога цієї кімнати, був не гірший за них. Щоправда, він виконав сьогодні норму. Але ж його били! Як били! — аби тільки хто знав.

А тепер між ним і його товаришами стала оця миска брукви. Він би не захотів її й пробувати, одвернувся б од неї, як одвернулися всі інші. Але ж він так напрацювався за день! У нього просто дрижить все усередині од утоми, болю й голоду. І коли він ще й сьогодні ляже спати голодним, він умре! Він умре навіть раніше — зараз, цієї ж хвилини, якщо не простягне руки й не візьме отого шматка хліба! Добре їм одвертатися — вони цілий день сиділи на камені, як квочки на курчатах. А він одбехкав вісім вагонеток! Хай би самі спробували отак попрацювати натщесерце!

Спазма переходила Муликові горло. Він зіщулився, немов перед ударом, і несміливо посунув уперед праву руку.

— О, будь ласка, — затурбувався солдат і подав Муликові ложку. — Хліб? Маргарин? Будь ласка!..

Мулик вп'явся зубами в шматок хліба, наче той тигр в стегно молодої кізки. Рот йому наповнився слиною, густою й гіркою, мов полин, а в голову вдарила сполохана думка: "Що ж я роблю? Що ж тепер буде?" Треба було кинути цей кавалок хліба, кинути просто в обличчя вартовому, як кидають каменюкою на собаку, треба було випустити з руки ложку й навіть не пробувати отієї золотавої мішанини в мисці. Але Мулик не міг уже цього зробити. Його зуби, міцні й гострі, як жорна, місили й перемелювали хліб крихту за крихтою, шматок за шматком, а права рука вже несла до рота ложку з бруквою. "Зупинись!" — волав

якийсь голос у глибині свідомості, та змучене тіло не підкорялося цьому голосові, бо в ньому криком кричав голод.

Знов спазма стиснула горло Муликові, й сльози безсилля потекли з його очей. Він сидів, їв, запихався, мало не давлячись, і плакав від сорому перед товаришами, для яких більше не існував. Тепер він розумів, що отой юнак, отой хлопчисько, який попереджав його вчора, мав рацію. Але було вже пізно.

Коли їх замкнули на ніч у барак, Андрій став ходити між нарами й шепотіти щось кожному на вухо. Лише Муликові він не сказав нічого, і той зрозумів, що відтепер від нього все приховуватимуть.

Вранці, після вигуку вартового "ауфштеен", з нар зіскочив лиш Мулик, але побачивши, що всі інші лежать непорушно, мерщій заліз на своє місце. Солдат ще раз гукнув, щоб підіймалися, і, побачивши, що його ніхто не слухає, вибіг з барака.

Полонені лежали непорушно, вдаючи з себе сонних. Жоден з них не поворухнувся й тоді, коли в барак увірвалися всі конвоїри на чолі з фельдфебелем і, вигукуючи прокльони й лайки, забігали в проходах поміж нарами.

— Бий! — скомандував фельдфебель, і солдати почали гамселити прикладами в дошки, намагаючись так підділти знизу, щоб викидати з нар полонених разом з дошками. Деякі з них обертали гвинтівки й кололи людей штиками, фельдфебель стріляв угору з пістолета.

Їм зараз хотілося лише одного: вигнати полонених з барака. Вони гадали, що цим самим їм вдасться зламати опір бранців, що мовчазна боротьба, яка почалася в кам'яному кар'єрі два дні тому, на цьому закінчиться. Але вона ще тільки починалася. Одна маленька невдача ніколи не означає, що програна війна, як і один незначний успіх не робить її виграною.

Через півгодини захеканим, запіненим солдатам все ж вдалося збити в купу сотню людей-тіней. Це була перемога без слави й честі, але вони були вдоволені й нею.

— Отак, — сказав фельдфебель. — Тепер вам зрозуміло, прокляті свині, що з вами буде, якщо ви відмовлятиметеся виконувати накази? Хто там хоче заперечити? Держіть свої морди!

Йому ніхто не заперечував. Та й навіщо було це робити? Адже людина з пістолетом в руках не стане слухати того, хто стоїть перед нею без зброї.

Андрій Коваленко вийшов з барака одним з перших і зараз теж стояв у першому ряду. Ця обставина трохи заспокоїла фельдфебеля: виходить, ті, що хоч трохи розуміють по-німецьки, слухняніші за інших, з його слів вони вже знають, яка то погана річ не виконувати наказів. Тому він ще деякий час вправлявся в красномовстві, викрикуючи короткі і досить енергійні фрази, найлагідніша з яких звучала приблизно так: "Я вас перестріляю, як собак!", а тоді наказав рушати до кар'єру.

Вартові оточили колону, два з них разом з фельдфебелем стали на чолі цієї довгої вервечки напівмертвих людей, стукнули чобітьми по кам'янистій стежці, махнули руками, як олов'яні солдатики, і пішли вперед. Вони пішли не дуже швидко, цілком нормальним кроком, не озираючись, бундючні і самовпевнені, знаючи, що ось зараз колона людей в темно-зелених шинелях, з зеленими безкровними лицями, хитнеться, заворушиться, зашарудить по камінні і з глухим шумом посуне до кар'єру.

Але ззаду лягла тиша, моторошна, незрозуміла тиша, ця передвісниця несподіванок і неприємностей.

Фельдфебель озирнувся — полонені стояли на місці. Ні, вони не стояли, вони рухалися, але як! Хтось невидимий подавав команду,

подавав без голосу й без жестів, не знати як, і сто два чоловіки водночас пересували свої ноги вперед приблизно на один чи два сантиметри, знову команда — і знову сантиметр. Після цього короткий відпочинок, а там ще й ще кілька сантиметрів.

Фельдфебель на мить отетерів від такого нахабства. Потім він підлетів до першого ряду і, нічого не бачачи перед собою, вдарив когось, куди попало.

— Марш! — ревнув він.

Колона сунулася вперед, не пришвидшуючи й не збавляючи свого дивовижного темпу. Фельдфебель одскочив назад, ждучи, щоб перші чотири чоловіки наблизилися до нього, але не витримав і знову стрибнув уперед і знову вдарив когось в обличчя рукояткою пістолета.

І лише червона кров па білому як крейда лиці примусила фельдфебеля пильніше глянути на того, кого він бив. То був Андрій Коваленко, "десять слів", наймолодший і найслабіший з полонених.

— До мене! Сюди! — наказав фельдфебель солдатам і знову хряснув Андрія по кістках, бо знав, що передовсім треба бити найслабших. Солдати накинулися на тих, що стояли поряд з Андрієм, але ніхто з полонених не пришвидшив ходи, і колона сунулася вперед так само повільно й тихо, і так само в першому ряду йшов високий худий юнак, з заюшеним кров'ю, вродливим лицем.

Колись, ще зовсім малим, він бачив, як вода прибуває з Дніпра. Попервах вона вихлюпується з ріки в плавні й заливає їх швидко, за одну ніч. Тоді несміливо, немов випробовуючи свою силу, заповзає в першу сільську вулицю, підминаючи під себе сіру пилюку й зелений шпориш. Деякий час вода лежить у вузькій вулиці непорушно, причаївшись, як кіт біля мишачої нори, а тоді починає котитися вперед. Вона котиться майже непомітно й без ніякого звуку. Але якщо за кілька сантиметрів од її краю

увіткнути в суху землю паличку, то незабаром паличка опиниться у воді. Коли ж притулитися до землі вухом, то можна почути ледь вловимий, але безугавний шерех: то голос води, яку ніщо не зупинить і ніщо не примусить рухатися швидше, ніж вона хоче.

Колона полонених просувалася зараз уперед точнісінько так, як дніпрянська вода. Недарма ж у першому ряду був юнак з берегів цієї ріки. "Усі в нас такі, ніхто не злякається, — сам собі говорив Андрій, — нікого не поставиш на коліна, брешеш, не поставиш!"

І, не схиляючи голови, він ішов просто на удари, знаючи, що позаду товариші, які підтримують задумане ним, які не одступлять і не здадуться ніколи й нізащо.

Ті, що були в першому ряду, побиті й закривавлені, відступали назад, а на їх місце виходили нові й нові, тільки Андрій лишався попереду, бо знав, що його впертість повинна перебороти впертість солдатів, вірив, що його сила зламає їхню силу.

Тоді фельдфебель нарешті зрозумів, що прикладами нічого не вдасться зробити.

— Мулік! — крикнув він. — Де Мулік? Чому його нема спереду? Мулік, сюди!

Двоє солдатів потягли Мулика в перший ряд. Міцний штурхан поставив його поруч з Коваленком, фельдфебель помахав перед Муликовим носом пістолетом і коротко скомандував:

Вперед! Марш!

І знову пішов уперед разом з двома солдатами чітким і розміреним кроком, немов на параді, і Мулик, неначе загіпнотизований, рушив за ним, не озираючись по боках. Але коли він озирнувся й побачив, що йде

сам, він злякався. Злякався ще більше, ніж учора в їдальні, коли перед очима в сотні голодних людей пожадливо жвакав жовту брукву. Зупинитися Мулик не міг. Часу для вагань у нього не було, і він, не збавляючи кроку, пішов… назад. Він задкував, боячись підставити спину отим, що по-парадному вимахували ногами спереду, не наважуючись глянути в очі своїм товаришам, яких він хотів ще раз зрадити.

Коли Мулик дійшов до колони, Андрій відступив убік, щоб дати йому пройти далі. Другий ряд теж розступився, і третій теж, Мулик задкував і задкував, проходячи між двома стінами мовчазних, суворих людей, і тепер благав свою долю, щоб вона дала йому змогу зупинитися, щоб його спина, нарешті, наткнулась на плечі товаришів, щоб він не відчував позад себе отієї страшної, як безодня, порожнечі.

Десь у самій середині колони Мулика затримали. Його не пустили далі, сховали. У нього знов були товариші й друзі. Тепер він уже не відступник і ніколи не буде ним!

Коли фельдфебель озирнувся, він навіть заточився від несподіванки.

— Де Мулік? — запитав він тихо й тієї ж миті загорлав:

— Мулік! Куди подівся цей проклятим Мулік?

Солдати кинулися між рядів, щоб витягти полоненого знову наперед, але навколо Мулика тепер стояла ціла стіна мовчазних упертих людей, яку не пробивали ні приклади, ні штики, які не боялися ні пострілів, ні крику, ні прокльонів, ні самого чорта.

Вісімсот метрів од барака до каменоломні полонені йшли чотири години. Чотири години треба було витратити на зворотний шлях. Для роботи лишалося обмаль часу. І у всьому винний був отой тонкошиїй молокосос, який розумів німецьку мову й повинен був краще від інших

знати, що жде тих, хто виступає проти великого порядку, встановленого фюрером мало чи не в усій Європі.

Цілий тиждень полонені не працювали, по-слимачому, знущаючись з безсилля охоронців, ходили до кар'єру, так само слимачим походом поверталися назад, не доторкувались до каміння, і за цілий тиждень їх лише тричі погодували баландою, а Коваленка щодня били з жорстокою методичністю, їх би й зовсім заморили голодом або перестріляли всіх, та вже був не сорок перший рік, тепер фашисти пам'ятали про Сталінград і лякалися, що рано чи пізно настане відплата.

Його життя було пряме, як натягнута струна. Короткі зустрічі, короткі знайомства, короткі симпатії, коротке кохання — і далі, далі, без зупинок і поворотів. Люди, як роки, лишалися позаду, щоб ніколи більше не зустрітися йому на шляху. Рідна земля лежала за тисячі кілометрів од Андрія, і тільки його бідне замучене серце було там, з нею, і любов до неї тримала його на світі, не давала безглуздо кинутися на штики, на колючий дріт. Бо померти легше, ніж боротися.

І як же зрадів Андрій, коли вередлива доля все ж послала йому бодай одного знайомого!

Це був сто третій член їхньої команди. Його привели надвечір, команда стояла вишикувана перед бараком і понуро слухала чергову порцію фельдфебельського красномовства.

Сто третій полонений ступив у двір барака, підштовхуваний конвоїром, якось аж надто тихо й несміливо. Він був невисокий, душе худий, але все ж широкоплечий і ще, мабуть, міцний. Перефарбована німецька пілотка ледь трималася на його круглій стриженій голові, великій і якійсь маслакуватій, як у мудреця. Обличчя сто третій мав біле, як борошно, зате очі в нього були чорні-чорні, великі, сумні і такі прекрасні, що можна було забути все на світі, глянувши в них.

Андрій одразу ж упізнав сто третього. То був Семен Баренбойм, командир взводу протитанкових рушниць з їхнього полку, той самий Семен Баренбойм, який стояв з своїми петеерівцями перед Андрієвими "сорокап'ятками".

З Семеном вони на фронті дружили. Та й усі в полку дружили з Баренбоймом, любили його за дотепність, за щирість, за мужність.

До нього часто приставали: "Сьома, розкажи анекдот!" — "Ну що? сміявся Баренбойм. — Ну от я, Семен Баренбойм, командир взводу петеер. От тобі вже й анекдот!" Він сподівався закінчити війну Героєм Радянського Союзу, в листах до рідних, які евакуювалися в Ташкент, жартома підписувався: "Ваш майбутній герой" — і от, бач, потрапив у полон.

— Сьомка! — крикнув Андрій і побіг назустріч Баренбойму, зовсім забувши на мить, де вони.

— Юде! — ревнув фельдфебель і теж пішов назустріч сто третьому полоненому.

Андрій і фельдфебель крикнули водночас і тому не почули один одного. Фельдфебель був ближче до Семена, але він ходив по землі, як матрос по палубі, — поволі переставляючи свої карячкуваті ноги, — а Коваленко біг щосили і тому першим опинився біля фронтового товариша.

— Сьомка! — крикнув він ще раз і, обіймаючи Баренбойма, заплакав. Баренбойм зовсім розгубився. Його теж схвилювала ця несподівана зустріч, але він бачив і те, чого не чув і не бачив Андрій, — фельдфебеля.

— Юде, — майже ласкаво промовив фельдфебель, підходячи впритул до Семена і раптом ударив його чоботом. Баренбойм відскочив убік.

Андрій заступив його своїм тілом і повернув до фельдфебеля бліде схвильоване обличчя.

— Не бий його — це мій брат! — сказав він тихо.

— Брат? — зареготав фельдфебель. — Це ж юде! Хіба я не бачу? Го-го!

— Це мій двоюрідний брат, — вперто повторив Коваленко, — Кузен, зрозуміло? Ми з ним з одного села.

— Ах, кузен. Як же прізвище твого кузена? — єхидно примружився фельдфебель, розкриваючи пакет, який дав йому Семенів конвоїр.

— Кармелюк! — без запинки відповів Андрій.

— Що-о? — здивувався фельдфебель, — Та ти ще смієш мені брехати, проклята собако! Його прізвище Бар… Бар… Барбенюк чи Барбелюк. Ось — документ. Кузен! Хо!

— То він навмисне змінив своє прізвище, — стояв на своєму Андрій, не даючи змоги фельдфебелеві почати прискіпуватися до самого Баренбойма і побоюючись, що той від несподіванки може розгубитися й скаже правду.

— Для чого ж він його змінив? — допитувався фельдфебель, наперед смакуючи, як він зараз зажене на слизьке цього хлопчиська і вже тоді покаже і йому, і його "кузенові", почім ківш лиха.

— Бо Кармелюк — це прізвище відомого народного героя… революціонера, — не здавався Андрій.

— Це правда? Він твій брат? — звернувся фельдфебель тепер уже до Семена.

— Брат! — несподівано дзвінким і дужим голосом відповів Баренбойм.

— В карцер обох, — махнув солдатам фельдфебель. — Ні, — раптом передумав він, — оцього тільки, і не в карцер, а в старий пороховий погріб. Може, він там згадає ще якого-небудь свого брата.

І фельдфебель показав на Андрія. Два конвоїри підступили до Коваленка з двох боків, Андрій востаннє подивився на Баренбойма. Короткою виявилася їхня зустріч, дуже короткою.

— Не відступайся, Сьома, — сказав Коваленко товаришеві. — Кажи, що ти мій брат, що з нашого села. А то вб'ють і тебе, й мене. А ми ж повинні вижити. Чуєш?

— Чую, — відповів Баренбойм, проводжаючи Андрія поглядом своїх казково прекрасних очей, очей, у яких заліг тисячолітній сум древнього народу.

Коваленка одвели до погреба. Він був видовбаний у кам'яній горі, в самих її глибинах, і відокремлювався від зовнішнього світу двома товстелезними дубовими дверима, обкутими грубими залізними штибами. Погріб був темний, сухий і тихий, як нічне небо. В ньому можна було відпочити й спокійно обдумати своє становище.

Але щойно грюкнули за вартовими двері — одні й другі — Андрій зрозумів, що його кинули сюди зовсім не для того, щоб він відпочивав.

Попервах темрява різонула його по очах, наче бритвою, і дитячий, незбагнений страх заволодів його душею, здавалося, що темрява дедалі стає щільнішою, що гора зсувається докупи, щоб знищити цей погріб і розчавити своїм кам'яним громаддям тендітну слабу людину. Ця

божевільна думка була такою невідворотною, що Андрій примусив себе навпомацки добратися до стіни погреба, переконатися в її непорушності. Він обіперся об шорстку кам'яну стіну спиною, намагаючись хоч трохи призвичаїтися до цієї неймовірної темряви, і раптом дочув якийсь шелест. У погребі був ще хтосьАндрій завмер. Він дихав самими верхівками легенів. Шелест став трохи тихшим, але не вгавав. Тоді Андрій зовсім перестав дихати. Шелест затих. Він зник, немов провалився крізь камінь. "Здалося", — подумав Андрій, полегшено зітхнувши, і мало не закричав од жаху, знову почувши той самий шерех. Крім шурхотіння, він розрізнив ще й гупання, так ніби хтось стрибав навколо нього на одній нозі, стрибав, як кріль, як заєць, як оте австралійське кенгуру, якого він ніколи не бачив і тільки читав про нього в книжках.

Тримаючись за стіну, Андрій пішов по погребу. Він навмисне стукав дерев'яними колодками й голосно покашлював, щоб злякати оте невідоме, яке лякало його. Він заповнив мертву тіснину погреба своїми звуками і відчув якесь полегшення на душі. Але слід йому було зупинятися, як гупання й шурхіт відновилися. Тепер він уже не міг утекти од них нікуди. Коли стримував дихання, шерех зникав, але гупання лунало ще гучніше, починав дихати примарні звуки охоплювали його з усіх боків і бились об його змучене тіло, хапали мертвими руками жаху. Коваленко почав бігати по погребу. Він свистів, кричав, спробував навіть співати, але щойно зупинявся перепочити, знову потрапляв у владу отих божевільних звуків.

"Стривай, Андрію, — сказав він сам собі. — Сядь, заспокойся і спробуй зрозуміти, що це таке. Інакше ти тут до ранку збожеволієш. А цього, мабуть, фельдфебелеві якраз і хотілося".

Він сів і став слухати шелест і гупання. Вони напливали на нього з пітьми, ніби хвилі, і що довше він сидів, що більше намагався заспокоїти себе після того збудження, то повільніше й спокійніше напливали хвилі незрозумілих звуків.

Андрій знову стримав віддих і приклав руку до грудей, напроти серця. Серце било в руку невпинно, як дятел у кору. Андрій дихнув — і шум огорнув його звідусіль, ніби шумовиння лісу під вітром.

І лише тоді він усміхнувся. Тепер цей кам'яний мішок уже не страшний йому. Бо він розгадав його таємницю. Він знає, що то були за звуки: то шелестів від дихання його одяг і стукотіло в грудях його власне серце!

Ну, фельдфебелю, давай тепер змагатися — хто кого!

В погріб не проникали не тільки навколишні звуки — не проникало сюди й повітря. Андрій незабаром відчув це. Він ліг, намагаючись заснути, але раптом відзначив, що не має чим дихати. Сів — стало трохи легше, але ненадовго. Довелося стати на ноги, бо вгорі повітря було ніби свіжіше. Тоді Андрій почав сходити по погребу: коли рухався, здавалося, ніби навколо вітер і в легені потрапляє більше кисню. Ще за годину він уже бігав, попервах тримаючись побіля стін, а тоді як попало, витягнувши вперед руки, мов сліпий, хрипко дихаючи і відчуваючи, що ось-ось вмре.

Він упав на підлогу напівмертвий. Та життя звело його востаннє цієї ночі й погнало кудись у темну безвість не знати для чого й навіщо. Він повзав побіля стіни, шкрябаючи по гострому каменю, щось шукаючи, повз довго й повільно, але все ж таки знайшов. То були двері. Старі дубові двері, набубнявілі від вологи, запорохнявілі, міцно притиснуті до порога й одвірків, не пропускали крізь себе нічого. Якби в погріб хтось налив води, вона б не вилилась звідси. Якби сюди накачали повітря, воно трималося б тут, як у циліндрі насоса. І все ж Андрій припав до холодних дверей, сподіваючись, що крізь них пробивається бодай ці-вочка, тонка, як волосина, цівочка повітря.

Так і застав його фельдфебель біля дверей, коли прийшов ранком подивитися на полоненого.

— Ну, — сказав він, — подумав добре? Не відмовляєшся від брата?

Андрій мовчав, лише дихав часто-часто і пожадливо, так ніби пив холодну воду з криниці.

Фельдфебель штовхнув його носком чобота.

— Відповідай, більшовицька сволото! Чи, може, тобі ще хочеться посидіти в цій пацючій норі? Брат тобі отой полонений чи юда?

— Брат! — прохрипів Андрій.

…Його тримали в підземеллі три дні й три ночі. Шість разів за ці три дні й три ночі він помирав і шість разів воскресав. Коли вже був зовсім синій і прозорий, як скло, фельдфебель наказав привести його в барак. Баренбойм заплакав, побачивши Коваленка.

— Я скажу їм правду, — прошепотів він. — Краще померти вже мені.

— Мовчи, — наказав Андрій, — Мовчи, бо вб'ють.

Їх погнали на роботу, і Андрій пішов тепер поряд з Семеном, спираючись на руку товариша.

— Як же ти потрапив у полон? — питав Баренбойм.

— Потім про це, потім, — відмахувався Коваленко. — Ми ще з тобою наговоримося про все. Зараз треба думати про те, як тебе врятувати од фельдфебеля. Він тепер не відступиться. Влаштує комісію, щоб довести, що ти єврей.

— Однаково вмирати, — байдуже махнув Сьома. — Пам'ятаєш, як ви мене просили розповісти анекдот. От мене вб'ють — от тобі й анекдот.

— Не говори дурниць!

Як завжди, полонені "прогулювалися" до кар'єру й назад, посьорбали рідкої брукви і вже готувалися спати, як раптом фельдфебель викликав Андрія й Семена надвір. Він наказав їм одягтися, підвів до них конвоїра й тицьнув пальцем у бік кар'єру:

— На роботу! Швидко!

— Ми працювати не будемо, — заявив Андрій.

— Однаково. Марш! — крикнув фельдфебель. — В кар'єр! І не давати їм сидіти! — наказав він солдатові, — Хай стоять усю ніч. Та нагору їх, на белебень, отуди до станції, щоб пе ховалися в затишку в кар'єрі. Хай постоять там ці "брати"! Марш!

Вони пішли тим самим кроком, який "винайшов" тут Коваленко. Поспішати не було чого. Попереду чекала ніч, довга, виснажлива, а далі теж не краще.

Холодна мжичка висіла в повітрі. У Семена вицокували зуби — чи то від пронизливої вологи, чи то від нервового збудження.

— І де я взявся на твою голову? — зітхнув він.

— Дурний ти, — ласкаво всміхнувся Андрій. — Невже, ти не радий нашій зустрічі? Тільки уяви собі: в полоні, в самого чорта в зубах — і раптом зустріти товариша!

— Та воно так.

— А чого ж тобі ще треба?

— Але ж через мене ти он як мучишся.

— Е, не турбуйся. Живий буду — не помру. Ми ще з тобою фашистські танки битимемо.

Вартовий вивів їх за кар'єр, коли вже смеркало. В сотні метрів од полонених чмихав на рейках паровоз, до якого залізничники чіпляли состав порожняка. Навколо було голо й сумно, мжичка поволі перейшла в дощ, зривався на ніч вітер.

— Тут стояти, — буркнув солдат. — Стояти й не ворушитись.

Порожняк нарешті причепили до паровоза, паровоз чмихнув ще кілька разів, тоді смикнув состав, спробував його потягти вперед, штовхнув назад мабуть, випробував свою силу. З того боку вагонів хтось невидимий засюрчав у свисток. Стало ясно, що поїзд зараз буде рушати.

— Ну, Сьомо, — несподівано сказав Андрій, — утікай!

— Ти що? — здивувався той.

— Швидше! Поїзд он починає рушати. Біжи й чіпляйся.

— А ти?

— Не твоє діло. Біжи!

— Та як же так?

— Ну, кому кажу!

Семен глянув на вартового, який навіть у гадці не мав, про що говорили зараз полонені, тоді якось безпорадно махнув рукою і побіг до поїзда, прямуючи до вагона з гальмівною площадкою.

Вартовий миттю прокинувся від своєї задуми.

— Куди? Стій! — заволав він, зриваючи з плеча гвинтівку.

Семен злякався. Він, мабуть, злякався не так за себе, як за Андрія, і тому зупинився.

— Біжи! — крикнув Андрій і вхопився за ствол гвинтівки. Солдат од несподіванки ледве не випустив зброї, але одразу ж потяг гвинтівку до себе. Андрій був значно слабіший за відгодованого солдата. Він зрозумів це, щойно конвоїр смикнув гвинтівку. Але він зрозумів також, що поки буде триматися за гвинтівку, солдат не зможе ні стріляти, ні наздоганяти Семена і, отже, той утече. Він учепився в мокрий слизький ствол обома руками, наліг на нього животом, гнув гвинтівку до землі. Солдат гучно сопів, задкуючи й намагаючись скинути з гвинтівки полоненого. Він був упертий як бик. До того ж він був упевнений у своїй силі, в своїй перевазі.

Семен, який уже майже добіг до вагонів, озирнувся, побачив, як вовтузяться позаду дві темні постаті, і кинувся назад.

Андрій весь час дивився на нього, бо він обов'язково мусив переконатися, що Сьома встиг утекти, встиг почепитися на поїзд, і коли побачив, що той повертається, закричав страшним голосом, у якому бриніли сльози:

— Та тікай же ти, сволото!

Якби Семен був ближче, він почув би, як Андрій заскреготів зубами. В цю мить він ненавидів і себе за своє безсилля, і товстошийого конвоїра, що мовчки тяг до себе зброю, і Семена за його нерозсудливість. Адже

поїзд іде! Треба чіплятися на площадку і тікати, тікати світ за очі, подалі від кар'єру, від карячкуватого фельдфебеля, від неволі!

Баренбойм після вигуку Андрія повернув назад. Та було вже пізно. Солдат приловчився й ударив Андрія чоботом у груди. Він ударив якраз у стару рану, і в Коваленка од нелюдського болю потемніло в очах. Руки його розімкнулися, й солдат вихопив з них гвинтівку. Останнє, що чув Андрій, — це постріл, глухий і разом з тим неймовірно сильний, немов з гармати, постріл.

Семене, Сьомо, що ж ти наробив, дурний та нерозумний!

Тиждень Андрія били. Били всі: солдати й фельдфебель і якісь гестапівці, що мало не щодня приїздили в барак, а ще через тиждень його забрали з команди. Приїхав звідкись товстошиїй єфрейтор з перебитим носом і повів Коваленка до станції. Це сталося вранці, коли всі йшли на роботу, І через те Андрій не зміг навіть попрощатись з товаришами як слід. Його висмикнули з першого ряду, де він завжди стояв, і звеліли йти збирати свої речі.

— Бувай здоров, Андрію, — сказали йому товариші, — до зустрічі на Батьківщині.

— До зустрічі, — відповів Андрій.

Колона рушила в один бік, Андрій попрямував до барака. Біля дверей він раптом почув, що його хтось наздоганяє. То був полонений, бо солдати вже зчинили лемент. Андрій озирнувся — перед ним стояв Мулик. Він часто кліпав очима, його маленький ротик скривився, підборіддя якось дивно тремтіло.

— Андрію, — тихо сказав Мулик. — дорогий Андрію! Я не забуду тебе, поки живий. Спасибі тобі за все. Прощай.

І він обняв Коваленка, хоч вартовий уже наздогнав його й бив прикладом.

— До побачення, — сказав Андрій. — До побачення на Батьківщині, Мулику.

— Я буду твердим, Андрію. Клянуся! — шепнув йому на вухо Мулик і пішов назад, похнюплений і непоказний.

Може, колись і він стане борцем. Бо не всі ж ними народжуються.

Нещастя легше переносити спільно. Андрій тепер був самотній. Він не знав, куди його везе цей єфрейтор, з перебитим носом, і ніхто з товаришів не міг довідатись про долю Андрія Коваленка. Він зник з команди назавжди — і цьому ніхто не міг зарадити. Можливо, він зник і з життя?

Андрій їхав у вагоні й мовчав. Єфрейтор теж довго мовчав. Він читав газету, потихеньку спостерігаючи за Андрієм, читав останню сторінку, де друкувалися повідомлення про шлюби й про похорон, "Невже він ще не одружений"? — чомусь подумав Коваленко і сам здивувався цій своїй думці. Справді, яке йому діло до того, чи одружений цей рудий чолов'яга чи ні, чи є в нього батько й мати чи нема. Адже вони зараз вороги. Можливо, єфрейтор везе його просто до концтабору, де на Андрія вже чигає пащека крематорію. Можливо, йому дали інструкцію застрелити Коваленка "при спробі втекти". У всіх випадках рука єфрейтора, міцна, жилава рука не схибне. Він клацне закаблуками перед начальством, доповість про зроблене, гаркне: "Хайль Гітлер!" — і знову буде жити, як жив: спатиме по вісім годин на добу, питиме кофе, їстиме картоплю з маргарином, читатиме газети на останній сторінці.

— Чого мовчиш? — раптом запитав єфрейтор. — Знаєш, куди їдеш?

Андрій запитливо глянув на свого вартового.

— В команду, — пояснив той. — Пріма команда! Душе добра!

І він підморгнув Коваленкові. Але Андрій не вірив у це підморгування. Він надто добре знав, що хоч який злий собака, він завжди крутить хвостом.

І знову мовчки гуцикали вони на вичовганих до блиску вагонних лавах, знов перечитував єфрейтор об'яви в газеті, жував бутерброди, перекидався двома-трьома словами з випадковими супутниками, які заходили в купе, щоб вийти на першій же станції, а Коваленко намагався уявити собі, що то за команда, яку єфрейтор назвав "пріма".

Поїзд біг уздовж річки. Вузенька, ясновода, вона то збиралася у бурхливий, пульсуючий струмочок, то рвалася на волю з міцних лабет крем'янистих похмурих гір, то раптом розливалася широкими лагідними плесами на зелених луках, на які не насмілювалися ступити гори, і залежно від того, де вона текла, річка то була рівна, як струна, то робила звивини, коліна й петлі. Не вірилося, щоб над такою річкою жили погані, злі люди. Не могло бути й такого, щоб біля цієї світлої, прекрасної води хтось надумав розташувати команду військовополонених. Бо це було б однаково, що поєднати волю й неволю, найбільшу радість і найбільший смуток у світі.

Андрій ждав: ось-ось поїзд одірветься од річки й помчить кудись убік, через гори й ліси. Хай би отак ішов і йшов, вистукуючи колесами, погойдуючись, ніде не зупиняючись, хай би віз і віз його далі й далі, аж до краю війни.

Але війна не мала ні кінця, ні краю. Вона була скрізь, від війни не втікали — з нею боролись. Андрій не відмовлявся від боротьби: він став на цей шлях без примусу, добровільно. Однак відпочити від цього запеклого, смертельного поєдинку він би не відмовився. Дев'ятнадцять років це ж так небагато. В дев'ятнадцять років люди мають милуватися сонцем, а не битися за право глянути на нього бодай одним оком. В

дев'ятнадцять років люди повинні мати право на життя, а не вмирати, як мухи, як квіти, збиті безжальними ударами сліпої палиці перехожого.

— Приїхали, — сказав єфрейтор і штовхнув Андрія прикладом.

Поїзд стояв на маленькій станції, що притулилася біля круглої похмурої гори з чорним тунелем унизу. Правобіч поблискувала та сама річка, уздовж якої вони їхали. За річкою червоніли черепичні покрівлі невеличкого містечка, вірніше, села, а біля самого берега, на тім боці, стояв довгий похмурий барак, обплутаний колючим дротом.

Андрій побачив барак, щойно ступив на землю. "Хоч у гарному місці", спробував утішити себе, відчувши раптом, що тривога за своє майбутнє, яка всю дорогу не насмілювалася підступати до нього близько, тепер стала поряд і ніяка сила, не могла прогнати її, примусити замовкнути.

"Тут і хлопці, мабуть, дружні, як там у нас на кар'єрі", — знову подумав Андрій, а тривога нашіптувала йому щось нерозбірливе, сполохане, неспокійне.

Вони пішли берегом річки до мосту, який був позад станції. Барак стояв на тому боці, непорушний, німий, і, здавалося, супроводив їх скляним поглядом своїх невеличких віконечок. Кожен перед тим, як потрапити на міст, що вів до села, мав пройти на виду у цього барака, як проходить перед генералом солдат на огляді. Скільки років, скільки разів на день уже триває оцей безмовний парад? Скількох людей зустрічав скляний полиск отих віконечок і чи хоч одному вдалося вирватися звідти? І чи покине він, Андрій Коваленко, той невеселий барак, у якому він ще не був, чи покине він його, щоб більше не повертатися туди?

— Швидше! — гукнув єфрейтор. — Чого повзеш, як каракатиця!

Перейшли міст, міцний старовинний міст з двома низькими арками, які лежали на опецькуватих опорах-биках з рудої цегли. Такі мости

завжди зображалися на середньовікових німецьких гравюрах. І таким спокоєм, такою тишею повіяло від цього мосту, від повільної води під ним, від ласкавої, шовкової трави, що врунилася внизу біля опор, що Андрій на якусь мить навіть забув, де він. Він забув про війну, про нещастя, яке сталося з ним і з тисячами таких, як він, забув про смерть і страждання, які стояли в нього за плечима і чигали на кожний його необачний порух.

Думки Андрієві були десь далеко-далеко звідси, а ноги несли його ближче й ближче до барака. Тепер уже Коваленко міг добре роздивитися на своє майбутнє пристанище. Барак стояв на кам'яному фундаменті, одним кінцем спускаючись до самої річки, так що здавалося, ніби будинок хоче забрести у воду по коліна. Та частина, яка дерлася на узгір'я, не була обнесена колючим дротом, і Андрій зрозумів, що в ній, мабуть, живуть солдати. Справді, щойно вони дійшли до воріт, на високому дерев'яному ганку з цього боку загорожі з'явився молоденький солдат, з чорною пов'язкою на оці, і, подзвонюючи ключами, спитав єфрейтора:

— Що, Зеп, привіз?

— Як бачиш, — буркнув єфрейтор, — Втомився, як сто чортів. Одчиняй браму, чого вирячився!

— Ну ти ж і тварюка, Зеп, — добродушно сказав одноокий. — Знаєш же добре, що мені вже нічим вирячуватися, а все-таки говориш.

Він зійшов з ганку, відімкнув браму й розчинив її перед Андрієм.

— Прошу.

Андрій не встиг ступити за ворота, як страшний удар єфрейтора жбурнув його в двір. Він упав обличчям у пісок і чув, як позаду загиготіли вартові.

— Ох ти ж і здоровий, — захоплено присвиснув одноокий, — і як тобі могли перебити носа?

— Не такі ж шмаркачі, як ти, його перебили! — огризнувся єфрейтор.

Загримів засув, затупотіли ковані чоботи по лунких дерев'яних східцях, і настала тиша. Тоді Андрій поволі підвівся, витер обличчя і пішов униз уздовж барака. Там він присів, просунув руку між дротом, зачерпнув долонею води. Вода була холодна, різка і якась ніби гірка, але він пив її ще й ще, немов хотів залити нею і голод, і образу, завдану єфрейтором, і тривогу, яка ще росла в його серці. Що то з ним буде в цій команді?

Двері в барак були відхилені. Андрій переступив поріг, зійшов угору по східцях і опинився у довгому вузькому коридорі. Правобіч і лівобіч були якісь двері, але куди вони вели, Коваленко не знав. Він прочовгав своїми колодками добру половину коридора, як раптом одні з дверей у правій стіні прочинилися, звідти виглянула лахмата білява голова й спитала Андрія:

— Новачок?

— Ага.

— Ну, тоді здоров, не земляк часом? Звідки?

— З України.

— А я з Ленінграда. Все одно земляки. Закурити є?

— Некурящий.

— Тоді ти бог!

— Це ж чому саме бог?

— А "бички"? Знайдеш на вулиці "бички" — з хлопцями на хліб поміняєшся. У нас за п'ять "бичків" од сигарет дають півпайки хліба, а за два сигарних цілу пайку.

— Я "бичків" не збираю.

— Еге. Та ти гордий!

— А коли й гордий — то що?

— Та нічого. Мені горді хлопці подобаються. Давай знайомитись. Антропов. Старший лейтенант. Звуть Сашком. Ти теж мене так зви. Домовились?

— Домовились, — сказав Андрій і назвав своє ім'я.

— Житимеш у нашій кімнаті, — казав Антропов, — у нас одне місце вільне. Пилипа Смоленського на минулому тижні застрелили — тепер місце є.

— Застрелили? — перепитав Андрій, намагаючись вдавати з себе спокійного.

— Атож, — кивнув Антропов. — Пилип був гарячий хлопець, ну й шпортнув тут одного єфрейтора вилами. Падло був єфрейтор страшнеНу, в єфрейтора кишки надвір, а Пилипа — бах! бах! — і нема.

— І вас тут часто?

— Стріляють? Та ні. Більше роботою жмуть. У нас же штрафна команда, знаєш.

— Б'ють?

— Для профілактики. Чистять зуби, ребра і взагалі всі суглоби. Дуже веселе життя. У нас тут ніхто довго й не затримується. Або ж умирають, або ж у концтабір. А то, як Пилип…

— А ти давно тут? — поцікавився Андрій.

— Та я вже з півроку. На мені не покатаються. Я кранк. Знаєш, що таке кранк?

— Хворий?

— Хворий — це по-нашому. А кранк — це коли в тебе нічого не болить, а на роботу погнати не можуть. Ось дивись.

Сашко закотив ліву холошу штанів, і Андрій побачив у нього на нозі, трохи нижче коліна, велику, в долоню завбільшки, виразку. Виразка була червона, страшна, і можна було подумати, що з ноги в тому місці здерли шкіру,

— Що це в тебе? — злякано одступав назад Коваленко.

— Метикувать треба! — усміхнувся Аптропов. — Хочеш, через тиждень у тебе те саме буде? Трішки ножичком — чик, чик, тоді компресик з хлорованого вапна й лізолу. Га? Через місяць заживає, тебе женуть на роботу, ти трудишся кілька днів, як воляка в плузі, і знову з ноги пре м'ясо. Ніжна натура, важка робота протипоказана — і так далі.

— А не нудно лежати тут одному? — поцікавився Андрій.

— Мені нудьгувати ніколи, я, брат, хліб заробляю, — похвалився Сашко, порпаючись під подушкою. — Бачив оце?

Він показав кілька невеличких хрестиків, акуратно випиляних з білої кістки, до блиску одшліфованих, з якимсь немудрим різьбленням на них.

— З підручних матеріалів, — гордо пояснив Антропов. — Кістки з нашого котла, випилювання й шліфовка — мої руки. Результат півбуханки хліба за хрестик. От тобі й сальдо-бульдо.

— Виходить, місіонером став? — осудливо сказав Андрій. — Забезпечуєш тубільців символами християнської віри?

— А що ж, накажеш їм, може, п'ятикутні зірки продавати? — насмішкувато глянув на нього Антропов. — Чи серпочки й молоточки випилювати?

— Є команди, де й це роблять.

— Команди такі є, та нас там нема, — похитав головою Сашко. — А в нас, брат, начальник команди, гаупт-фельдфебель — колишній бухгалтер.

— То й що, як бухгалтер?

— А те, що він тебе купить і продасть. Сальдо-бульдо. Йому не звикати. Для нього це легше, ніж висякатися. Викликає для індивідуальних бесід, обіцяє хліб, маргарин, сигарети за те, щоб виказувати всіх, хто збирається утікати.

— І тебе спокушав?

— Було таке. Та тільки на мені не посковзнеться. Взагалі хлопці в нас нічого, одна біда — неорганізовані. Всі з різних місць, з різних команд. Трапляються й непевні люди. Сьогодні він тут, а завтра вже й нема. Чорт його знає, може, й провокаторів присилають.

— Це ти не на мене натякаєш?

— А хоч би й на тебе! У тебе ж на лобі не написано. Приїхав у офіцерську команду, а сам, мабуть, і не офіцер, а так, самозванець. Думав, що в полоні офіцерам пайок будуть давати особливий, і поліз у нашу шкіру.

— Дурень ти, — спокійно відповів йому Коваленко.

— Ну, не сердься, не сердься, то я пожартував, — заспокоїв його Антропов. — А щодо моїх хрестиків, то що ж вдієш? Я теж жити хочу.

— Жити всі хочуть, — зауважив Андрій.

— Це вірно, але що ж ти вдієш, раз воно так склалося, хай йому чорт. Ти їсти хочеш?

— Дивне запитання.

— На, ось у мене тут хлібця трохи є. Та бери, бери, не гордись. Я тут ще одного сибірячка підгодовую, Павлуню Банникова. Познайомитесь увечері. Він буде по ліву руку від тебе спати. А я по праву. Щоб тобі не було в нас скучно.

— Я скучати не вмію.

— Е, то ти не бачив ще нашого народу. В нас, брат, як прибіжать з роботи, посьорбають баланди — й одразу ж спати. Двома словами не перемовляться. Бо втомлюються ж, як на каторзі. Та що там — це каторга і є. Гірше каторги.

Антропов балакав і балакав. Він пропонував Андрієві то сіль, до хліба, то воду, яка зберігалася в нього в котелку, запросив його полюбуватися

краєвидом, який одкривався з віконечка, допоміг влаштуватися на тісній, колючій постелі. Очі в Антропова були сині-сні, якісь дитячі, і Андрієві чомусь ставало легше на серці, коли ці очі хлюпали на нього своїм синім теплом, коли розвихрений, дужий, турботливий Сашко крутився навколо, наповнюючи невеселу кімнату гомоном, рухом і якимсь особливим, людським затишком.

Так гарно відчував Андрій себе лише в товаристві Микола Петровича Мартиненка. Щоправда, той був розважливіший і, вдаючи з себе кустаря, не торгував хрестиками, але хто знає — можливо, Антропов виконує в команді таку саму роль, як її виконує Микола Петрович у концтаборі. Скільки знадобилося Мартиненкові часу, щоб упевнитися в Андрієві? Кілька місяців? Тож треба не поспішати і йому самому з висновками щодо цього плечистого розхристаного Сашка, який, може видатися на перший погляд, усе на світі зміняв би на пайку хліба. Він ухиляється від роботи — і це вже добре. Звичайно, це ще не універсальний засіб боротьби, бо коли б усі вирішили симулювати, то тоді б фашисти гнали на роботу навіть справді помічних і вмираючих людей. Однак тут вибирати не доводиться. Всі засоби добрі.

— Пізно ваші приходять з роботи? — поцікавився Андрій.

— Перед заходом сонця. Оце вже мають незабаром бути. Давай вийдемо надвір, подивимось.

Вони вийшли з барака якраз у ту хвилину, коли на другому березі річки з тунелю вискочив увесь чорний, задимлений поїзд і мов укопаний зупинився на станції. Жоден пасажир не зійшов на вузенький пустинний перон, лише з заднього вагона вивалилася вниз якась темна рухлива маса, від неї відокремилось кілька солдатів з вівчарками, солдати забігали туди й сюди, тягаючи за собою собак, — і поволі безформна купа перетворилася на колону військовополонених, одягнутих у перефарбовані німецькі шинелі, у блакитні французькі і навіть сірі, вітчизняні, такі рідні серцю шинельки.

Колона посунула берегом річки, і Андрій насилу стримався, щоб не крикнути од болю і розпачу за своїх майбутніх товаришів.

Люди не йшли, а бігли. У них уже, мабуть, не лишалося сил, щоб іти поволі, не поспішаючи, не звертаючи уваги на крики вартових і гавкання вівчарок. Не переводячи віддиху, зціпивши зуби, в якомусь всезагальному зацiпенінні вони мчали од вагона до свого барака, де можна було впасти на нари й проспати до ранку, не прокидаючись, не бачачи снів, не відчуваючи свого тіла. Люди бігли, низько нахилившись до землі, викинувши руки вперед, як виставляють поранені птиці свої перебиті крила, видовживши шиї. Їхні ноги, взуті в грубі важкі дерев'яні колодки, не встигали за цим льотом всього тіла і плenталися позаду, хоч як волали до них і оці викинуті вперед, загорнуті в подрані шинелі тулуби, і оці видовжені шиї, і оці перебиті руки-крила. Люди летіли над землею, немов якийсь містичний скісний дощ. На високому протилежному березі, вирізьблюючись на тлі неба, осяяного останніми променями сонця, вони здавалися велетнями, замученими, безпорадними велетнями, які забули про свою колишню силу і падають на землю і ніяк не можуть упасти.

А коли хтось нагадає велетням про їх силу!..

Павлуня Банников виявився невисоким сірооким юнаком, зі змученим, без єдиної кровинки, худим обличчям. Андрій ніколи не думав, що сибіряк може бути таким кволим, тендітним. В його уявленні всі сибіряки були особливі люди, люди-кедри, суворі, дужі й незламні. А Павлуня видався йому навіть боязким, бо коли підійшов до віконечка, в якому повар під наглядом єфрейтора Зепа видавав полоненим по ополонику вареної брукви, то зіщулився, так ніби ждав удару.

— Ти їх не бійся, — спробував підбадьорити його Андрій. — Однаково вони нам нічого не можуть зробити.

— Е, — сказав Павлуня якось невесело й безнадійно і махнув рукою.

В той перший вечір на новачка майже ніхто не звернув уваги. Антропов казав правду. Люди, смертельно втомлені за день, падали на нари й засинали мов убиті. Павлуня Банников теж ліг одразу ж після вечері, заплющив очі й довго лежав непорушно, майже не дихаючи. Андрій уже думав, що він давно спить, коли Банников раптом зітхнув і, ні до кого не звертаючись, сказав:

— Ех, якби то знати хоч, що там зараз на фронті...

— На фронті все в порядку, — відказав Андрій.

— А ти звідки знаєш? — грубо спитав його Павлуня.

— Та вже знаю.

— А знаєш, то помовкуй, — ще грубіше відрізав сибіряк і одвернувся.

— Бачив, який у мене Павлуша, — штовхнув Коваленка Антропов. — Змій, а не хлопець. Він — ти знаєш?..

— Ну?

— Тричі вже втікав.

— Правда?

— А ти ж думав! Поклявся, що все одно буде на волі й добереться до своїх. Мріє Берлін брати. Я, брат, не годую кого не слід. Кумекаєш?

— Та трохи.

— Тож-бо й воно. Давай спати, а то ж тебе завтра рано поженуть на роботу. А від роботи коні дохнуть.

Полонені жили в трьох невеликих кімнатах у правій частині барака. Зліва була їдальня, кладовка, де зберігався різний одяг, і маленький умивальничок. Міцні двері, що вели на половину, зайняту охороною, вдень були замкнені, а вночі їх одчиняли і по коридору ходив вартовий. Другий вартовий ходив надворі, по той бік дротяної загорожі. Втекти з барака ніхто не міг, а на роботі, де за кожним кроком полонених зирили злі вівчарки, про це не доводилося й думати.

А Коваленко думав. Він знав, що єдиний вихід, єдиний порятунок від цієї команди — втеча. І він уже в першу річ почав ламати голову над планами втечі. До самого світанку він не міг заснути, а на світанні вже треба було вставати.

Заспані, якісь постарілі за ніч, нашвидкуруч хапали гарячу противну брукву, пили гіркуватий чай з сахарином, неохоче виходили в двір під похмуре, сльотаве небо. їх лічили на кожному кроці. Після підйому, в їдальні, у дворі, за воротами, при переході через міст, на станції. Собаки невдоволено гарчали на сонних людей, хапали в пітьмі то одного, то другого за ногу або за руку, і кричати ніхто не мав права, бо тоді до укусів собаки приєднувались удари прикладами і лайка, лайка, лайка. В грім і блискавку, в святе розп'яття, в собачих свиней і свинячих собак — так лаялися вартові.

Півгодини ждали поїзда. Він вскочив на станцію, мов опечений, і вже спішив, спішив далі, так що півсотні затурканих, безсилих людей ледве встигали ввалитися у вагон. У вагоні їх знову лічили, потім вартові ставали біля дверей, поїзд рушав, проскакував крізь тунель і волік вагони вздовж річки, якій, здавалося, не було ні кінця, ні краю і яка, як дізнався Андрій від Павлуні, називалася Едер.

Дві години їзди до місця роботи були їхні. Полонені куняли, розплющуючи очі на кожній зупинці, грілися, тулячись спинами один до одного, курці нишпорили в попільничках і під лавками, шукаючи "бичків", бо людина може терпіти голод, але без курива вона не може.

А коли зійшло сонце, вони приїхали на місце роботи. Два майстри, в коротких напівпальтах, обидва криві (мабуть, це й врятувало їх од фронту), галасливі, як і солдати, наказали полоненим брати в сарайчику інструменти і повели їх у ліс, де губилася колія залізниці.

Там, у густих чагарниках, від головної лінії відходила вбік нова колія, якась аж занадто рівна й на всьому протязі схована від сторонніх поглядів зеленню дерев. Андрій подумав, що таку лінію з літака побачити майже неможливо.

— Куди вона йде? — запитав він Банникова.

— Кажуть, що до якогось воєнного об'єкта, — кинув той. — А втім, німці нам не доповідали про це.

Вони довго спотикалися об вугласті шпали, аж поки нарешті дісталися до того місця, де на насипі лежали ще не загвинчені рейки. Єфрейтор Зеп підійшов до одного з майстрів і щось сказав тому.

— Новенький? — крикнув той. — Де новенький? Ану давай на "бубі"!

"Бубі" називалася важка дерев'яна шпала, оббита шинним залізом, з чотирма рукоятями, прилаштованими на шарнірах. Чотири полонених брали "бубі", розгойдували його і, за командою майстра, з усього розмаху били в рейку. Вдержати це закуте в залізо одоробло в них не вистачало сили, і тому полонені після кожного удару теж падали на рейки і лежали так, поки їх з прокльонами підіймали вартові. Взагалі "бубі" був призначений для вирівнювання залізничної колії, але в команді його використовували ще й для того, щоб приборкати найнепокірніших. Він був прокляттям, карою єгипетською цих виснажених до краю, нещасних бранців.

Разом з Андрієм до "бубі" пішов і Банников. Він тягав цю шпалу ось уже два тижні, але майстер і вартові що не вважали закінченим той

термін покарання, який вони йому визначили за минулі гріхи, вчинені ним проти Третього рейху.

— Швидше! — ревнув на них Зеп. — Я вам покажу, прокляті більшовики! Ви в мене зараз потанцюєте!..

Від зміни місця нічого не змінилося. Тут лаяли, штовхалися й били точнісінько так само, як на кам'яному кар'єрі. Отже, в Андрія не було ніяких підстав до того, щоб якось змінювати свою поведінку. Коли "бубі" глухо гупнув об рейку і троє Андрієвих товаришів упали на землю, він упав теж. Але ті лежали на рейках якраз стільки, щоб собаки не встигли підбігти до них і почати шматувати їхній одяг і тіло, а Коваленко й не думав підійматися навіть тоді, коли вівчарки гаряче задихали у нього над головою.

— Вставай! — заревів Зеп, заміряючись на Коваленка чоботом.

Андрій не рухався.

— Взяти його! — наказав єфрейтор собакам, але ті лиш гарчали та обнюхували полоненого, не бажаючи кусати лежачого. Та Андрій їх і не боявся. Що йому собаки, коли він бачив людей в десять разів гірших за собак. Він лежав, сховавши обличчя в руки, і повторював собі два тільки слова: "Не встану, не встану, не встану!"

Зеп ударив його кілька разів, тоді покликав одноокого солдата, якого звали Фрідріхом. Той підійшов, довго ходив довкола непорушного Андрія, врешті сплюнув убік і байдуже сказав, ні до кого не звертаючись:

— Може, пристрелити його отут? За саботаж, га?

— Ну, ти, стрілець ще мені знайшовся! — буркнув Зеп. — За своє око треба було мститися росіянам на фронті, а не тут. Вояка! Давай ліпше його піднімемо.

Вони вхопили Андрія за руки й підвели його з землі. Вся команда кинула роботу й дивилася, що буде далі.

— Бери "бубі"! — наказав Зеп.

Коваленко, як сновида, підійшов до "бубі" і взявся за рукоять.

— Давай! — гукнув майстер.

Четверо хекнули, розмахнулися шпалою й гахнули нею в рейку.

І знову повторилося те саме. Всі упали на рейки і знову встали, а Коваленко лежав і не ворушився.

— От саботажник! — сплюнув одноокий Фрідріх. — Давай його, Зеп, до мене.

— Бери, — охоче згодився єфрейтор, — таких чортів я ще не зустрічав.

Андрія повели вперед, де полонені великими кирками "штопали" шпали. "Штопання" полягало в тому, що під шпалу треба було набити стільки щебінки, щоб вона витримала тиск найважчих поїздів і не сповзала ні в який бік. Цілий день треба було чимдуж бити шестикілограмовою киркою на довгім держаку, бити в неподатливий, упертий камінь, відчуваючи кожен удар у зболілому серці, зриваючи шкіру на долонях. Навіть для здорових людей така робота видавалася б важкою; для цих же людей-тіней вона була справжньою каторгою.

Майстер показав Андрієві, як треба тримати кирку, як забивати щебінку під шпалу, як перевіряти готовність "штопки", тоді відступив убік і наказав:

— Давай, проба.

Коваленко заніс кирку над головою, швидко нахилився, немов зламався у поясниці, викинув руки вперед, але, мабуть, не розрахував своїх сил, бо кирка вислизнула з його долонь і зі свистом полетіла просто на майстра. Той шарахнувся вбік, злякано провів очима і, тернувши рукавом обличчя, тихо сказав вартовому;

— Це якийсь ошалілий. Забери його від мене.

Того дня Андрій побував на багатьох роботах. Його поставили підкидати вилами щебінку на насип, але вила в його руках тільки бринькали по камінцях, і майстер переконався, що з таким самим успіхом Коваленко міг би носити цими вилами дим або воду. Після того йому доручили загвинчувати рейки на стиках, але незабаром прогнали, бо виявилося, що він за півдня вправився тільки з двома болтами: один загвинчував, а другий розгвинчував, ї так без кінця. Врешті він опинився на полустанку, де під наглядом одного з вартових двоє полонених пиляли на дрова старі шпали. З годину Андрій ретельно різав порохняві старі, як печериці, шпали, а тоді, скориставшись з того, що вартовий не стежив за їхньою роботою, запропонував своєму товаришеві перевернути пилку догори зубцями.

— Що ти! — злякався той. — А коли помітять?

— Не помітять, — заспокоїв його Коваленко, — Ти мене слухай, то не пропадеш.

І справді. Вони тягали пилку догори зубцями по тій самій шпалі до самого вечора, і ніхто цього не помітив.

Увечері весь барак гудів. Всі забули про сон, про втому, всім хотілося познайомитися з дивним новаком, поговорити з ним, розпитати, звідки

він і хто. Дивувалися, що такий молодий, а вже офіцер. Обіцяли, що підтримають його, запевняли, що від сьогодні він не буде самотнім.

Тут, у цій штрафній проклятій команді, де минали довгі місяці, поки люди могли познайомитися, де не вірили словам (бо слова в неволі втрачали свою ціну), де кожен засинав і прокидався тільки з своїми власними думками, боячись поділитися ними з сусідом по ліжку, тут раптом з'явився юнак, що за один день зумів завоювати загальне довір'я. Всі бачили, як його били, бачили, як він зціплював зуби і не відставав, і кожен з них думав у ту хвилину, що й він би зміг отак не боятися ударів, що й у нього б вистачило мужньої впертості для боротьби з ворогом. І тому цього вечора вже ніхто не боявся, ніхто не остерігався промовити якогось занадто сміливого слова, бо тепер слова знову набували своєї ціни, ціна слова була завойована кров'ю цього юнака.

Сашко Антропов довго слухав усі ці розмови, тоді розігнав усіх од Андрія, заявивши, що тому треба відпочити, і коли лягли, сказав Коваленкові:

— А я думав, ти свистун.

— Що таке "свистун"? — не зрозумів Андрій.

— Та є такі добродії — красиві слова говорять, а до діла дійде — і стоп машина: кочегар лопнув.

— Яке там діло, — буркнув Андрій.

— А ти не пишайся, як кошеня в попелі. Раз тобі старші кажуть, ти мовчи й не будь шаблонним. Зрозумів?

— Не дуже.

— Я, брат, теж такий одчаяний, як ти, тільки не одважувався одразу іти проти шерсті. Принюхатися хотів.

— Довго ж ти принюхувався, — насмішкувато кинув Андрій.

— Довгенько — тепер і сам бачу. Війна б могла кінчитися, а Сашко Антропов ще б вагався. Зате тепер я покажу! Ось моя рука. Держи!

— А далі? — стискуючи його руку, спитав Коваленко.

— Поступаю в твоє розпорядження. Все, що буде треба, Сашко Антропов виконає як штик.

— Який з мене командир, — усміхнувся Андрій. — Давай краще спати.

— Ти мені рота не затикай, — розсердився Сашко. — Спати! Що я дитина, що ти мене спати вкладаєш. Он і Павлуня не спить, прислухається до нашої розмови. Правда ж, Павлуню?

— А мені яке діло? — сердито відповів Банников. — Можете говорити про що хочете. Я однаково втечу звідси.

— Бачив? — підштовхнув Антропов Андрія. — І нашого сибіряка зачепило за живе. Знову заговорив про втечу. От за це люблю! По-моєму! То як, по руках?

— Побачимо, — ухильно відповів Коваленко, у якого перед очима стояв зараз Микола Петрович і, сплітаючи золотий солом'яний джут, говорив: "Головне, Андрію, це пильність. Не треба боятися, але треба бути обережним". Та він уже добре знав, що Антропову буде вірити. Грубуваті зовнішньо люди завжди прямі й щиросерді. Сашко говорив лише те, що думав.

Людина страждає найчастіше через те, що не одержує того, чого їй хочеться. Щоб менше страждати, треба менше хотіти. Так говорив Діоген.

Що ж, вони намагалися тепер не згадувати майже ні про що. Забули про людську їжу, звикли носити на ногах замість зручного шкіряного взуття важкі, мов кайдани, колодки, вкривали свої тіла різнокольоровим дрантям. Роки, довгі роки вони не дивилися в очі своїм дружинам, не чули сміху своїх дітей, не чули голосу своїх матерів. І не знали, чи вдасться ще бодай раз на них додивитися й почути. Їхні ноги вже так давно не ступали по ласкавій рідній землі, а спотикалися на чужому кремінні, і ніхто з них не міг з певністю сказати, що йому ще вдасться топтати ряст біля Дніпра чи Волги.

Але у всіх їх було бажання, якого ніщо не могло збороти, яке не зникало ніколи, яке носили в серцях. Це було бажання довідатися про фронт і допомогти фронтові. Щодня вони питали один одного: "Ну, як там наші?". Щодня, щогодини вигадували нові й нові плани визволення, тисячі планів. Плани рідко вдавалося здійснити, і люди страждали від цього найбільше. Вони вважали себе найнещасливішими в світі, і часто забували, що коли не завжди можливе щастя, то завжди можливий героїзм. Про це треба було нагадувати. І це мав зробити в штрафній команді не хто інший, як Андрій Коваленко. Чому саме він? Хіба він був тут найрозумніший, найдосвідченіший, найсміливіший? "Я тут свіжа людина, мені все видніше, ніж іншим", — виправдовувався він перед самим собою.

Вже другого дня йому в вагоні вдалося знайти пожмаканий, порівняно недавній номер "Фелькішер беобахтер" і увечері, коли, перелічивши, їх зачинили в кімнаті, Андрій став читати товаришам зведення з фронту.

Верховне головнокомандування німецької армії повідомляло, що бої точаться на Дніпрі, південніше Кременчука, а також у районі Дніпропетровська й Дніпродзержинська.

— То так і знай, що вони вже чкурнули звідти, як зайці, а тепер пишуть про бої, — сказав хтось.

— Відписуються, — підхопив інший.

— А наші, бач, жмуть, — додав третій захоплено.

— Ще й як.

— Незабаром І тут будуть.

— А ти ж думав? Не те що ми.

— А що ми?

— Та що — сидимо…

— Сидітимеш…

— З таким характером що ж іще робити!

— А ти геро-ой!

— Та вже не такий, як ти!

Суперечку припинив Антропов.

— От що, братці, всі ми герої, всі ми розумні, та тільки в дурні пошилися. Давайте краще домовимося зробити так, щоб у нас щодня була свіженька газетка. Раз є кому читати, значить треба, щоб було що читати. Правильно я кумекаю?

— Що там газетки читати, — похмуро буркнув Павлуня Банников. — Утікати звідси треба.

— Втікати — це потім, — махнув на нього Антропов, — а зараз я за газету голосую. Хто "за"?

— Та що тут голосувати, — озвався хтось з верхніх нар, — ясно й так. Треба діставати газети. А то сидимо тут, як коти в мішку.

Коли вже лежали в постелі, Антропов гаряче зашепотів на вухо Андрієві:

— Ми тут таку бучу піднімемо, що тільки нуПропаганда й агітація! Ми тебе комісаром команди оберемо. Кумекаєш?

— Ти он краще Павлуню послухай, що він говорить, — сказав Коваленко.

— Павлуня — молокосос. Він тільки й знає: втечу, втечу. А як ти тут утечеш? Кращі голови, ніж його, над цим мудрували. Складно!

— Ми через електричний дріт перелазили, а втекли, — втрутився Банников, — а тут які ж труднощі.

— Ну, добре, втекли. Але ж вас упіймали, — не здавався Антропов.

— Компаса не було й карти теж, от ми й заблудили.

— А тут у тебе вже компас є? І карту з німецького генерального штабу прислали. Так, чи що?

— Ти, мабуть, ждеш, поки пришлють, — шпигнув його Павлуня.

— У всякому разі, ніхто не скаже, що в Антропова на плечах не голова, а ступа!

Вони довго сперечалися, а Коваленко слухав і мовчав, бо не мав нічого додати. Там, де гримлять постріли, слова зайві й безсилі. Там треба діяти.

З усіх вартових, які охороняли команду, мабуть, найдивнішим був Зеп з перебитим носом. У свій час він десь колись учився і тепер подібно до філософа Шопенгауера надзвичайно поважав себе за розум. Він всіляко відкручувався від фронту, використовуючи свої родинні зв'язки і знайомства, а товаришам по службі казав, що не пішов на фронт, бо взагалі за своїми переконаннями він — противник будь-якої війни. Перед сном Зеп завжди читав біблію і вдавав, ніби зовсім не помічає, що ця священна книга напхана розповідями про війни й убивства, як сосиска фаршем. Він набридав своїм товаришам і особливо одноокому Фрідріхові повчаннями з приводу того, що з полоненими треба поводитися людяно, а сам бив полонених без ніякої причини й знущався з них як тільки міг. Він терпіти не міг неохайних, погано вдягнутих, неголених людей, а в самого на щоках завжди стирчала щетина, коротка й цупка, як на погано обсмаленому салі.

Колись Зеп був боксером (про це свідчив його ніс), тепер він, крім усього іншого, був спекулянтом, Андрій довідався про це вже на третій день свого перебування в команді.

Він прокинувся серед ночі од якихось голосів і від того, що в очі йому бив промінь сліпучого світла. Не підіймаючи голови, він розплющив одне око і побачив, що Антропов сидить на своїй постелі, а перед ним стоїть Зеп з електричним ліхтариком в руці.

— Давай! Давай! — бубонів Зеп, вимагаючи щось від Антропова, а той потягався, позіхав і, здавалося, не звертав ніякої уваги на єфрейтора.

— Хліб приніс? — спитав він, напозіхавшись і напотягавпшсь досхочу.

Зеп мовчки поклав на край нар довгастий, рум'яний батон. Батон виблискував, неначе вкритий лаком. І від нього розходився по кімнаті такий смачний запах, що в Андрія вмить наповнився слиною рот. Хліб! Чистий, ясний, як сонце, хліб, напоєний всіма земними соками. Хліб, цілі гори якого, золотисто-осяйні гори вирощував щороку в українських степах його народ, оті люди, в білих вишитих сорочках, з очима глибокими й мудрими, як у Тараса Шевченка. Чи ж думав він, хлопець з Дніпра, що йому коли-небудь доведеться мріяти про крихітний окрайчик хліба?

Андрій заворушився, і Зеп злякано прикрив батон полою шинелі.

— Ховай хліб, а то побачать камради, — сердито зашепотів він Сашкові. Як і всі спекулянти, він був полохливий, мов той заєць.

— Хай бачать, — недбало махнув Антропов і зашарудів у себе під подушкою.

Андрія здивувало те, що Антропов говорив увесь час по-російськи, а Зеп понімецьки, але обидва вони, здається, досить добре розуміли один одного. Сашко врешті дістав з-під подушки щось невеличке, чого Андрій не міг побачити, й подав Зепові.

— Тільки два? — здивувався той.

— А ти, може, хотів, щоб я тобі дав двадцять два? — насмішкувато спитав Антропов.

Німець нічого не зрозумів, та він і не хотів нічого розуміти.

— Три хрестики! — рішуче заявив він.

— А дулі не хочеш? — добродушно сказав Сашко й скрутив єфрейторові здоровенну дулю. Той замахнувся кулаком на Антропова, але Сашко, мабуть, надто добре знав свого компаньйона по комерції й не став ждати, поки йому перепаде по зубах. Він швиденько одсунувся до самої стіни і вже звідти, підбираючи німецькі слова, сказав Зепові:

— Ти ж у селян береш по дві хлібини за хрестик, а мені даєш тільки півбатона!

— А проклята свиня! — вилаявся єфрейтор. — Повинен же я робити комерцію!.. І потім — ти забуваєш, що я даю матеріали.

І він знову замахнувся на Сашка, але той знову ухилився від удару, і штурхан припав Андрієві.

Не розплющуючи очей, Коваленко сказав по-німецьки:

— Якщо ти комерсант, то повинен би зрозуміти, що ввічливість і люб'язність обходяться зовсім недорого. Тоді чому ж ти такий грубий?

— У-у, мішок гною! — люто замахнувся єфрейтор гвинтівкою, але Сашко схопив його за руку і крикнув:

— Не смій його бити! Він хворий! І, крім того, він мій товариш. Камрад, розумієш?

Німець забрав два хрестики і, бурмочучи прокльони, швидко вийшов з кімнати. Грякнув засув, прочовгали по коридору грубі чоботи, і знову тиша, м'яка й лінива, мов кіт, залягла в бараці, повному сонних людей.

— Вставай, Андрію, будемо вминати булку, — сказав Антропов, схоплюючись з нар і заходившись розтоплювати залізну пічку, що стояла посеред кімнати. Буди й Павлуню.

Вони різали батон на скибки, обсмажували їх з обох боків, як млинці, на гарячій пічці, і, посипаючи темнуватою дрібковою сіллю, неквапно їли. Прокинувся хтось з товаришів по кімнаті, Антропов і йому дав шматок. Пічка поволі згасала, в кімнаті одразу стало якось тепліше, затишніше, спокій і затишок облягав усе тіло.

— Цей Зеті міг би нас і з барака випустити, якби йому тільки хто добре заплатив, — сказав Антропов, і видно було, що він пишається своїм умінням підтримувати стосунки навіть з такою собакою, як єфрейтор…

— Тварюка цей твій Зеп, і більше нічого, — сердито відказав йому Ілавлуня Баиников.

— Ти мізантроп, Павлуню, — лагідно усміхнувся Сашко. — Коли кінчиться війна, тобі треба буде звернутися до лікарів, щоб вони перевірили твою жовч. По-моєму, вона в тебе вся вже витекла з отієї торбинки, що на печінці, й розлилася по всіх кишках.

— Можеш цілуватися з своїм єфрейтором, а я однаково втечу звідси, вперто промовив Банников. — Ще до зими втечу!

— Ну що ти йому скажеш, Андрію? — розвів руками Антропов. — Дитя, та й годі. Втечу! Втечу! А як?

— Якщо втікати, то до зими, — сказав Коваленко, — Бо настануть холоди тоді буде важко.

— А зараз легко? — хмикнув Сашко.

— І зараз уже нелегко. Дощі почалися, ліси оголюються. Ніде й сховатися. Ну, а коли випаде сніг, тоді зовсім не втечеш. По слідах знайдуть.

— Сніг тут довго не лежить, — зітхнув Банников. — Аби ж то сніг. Мене б вони ніколи на снігу не впіймали, я б їх так заплутав, так би заплутав, що ого!

— Я тобі заздрю, Павлуню, — щиро сказав Андрій, — Бо я зовсім не вмію втікати.

— А ти пробував? — спитав Сашко.

— Пробував, та нічого не вийшло.

— Павлуня он теж пробував і теж нічого не вийшло. То чого ж ти йому заздриш?

— Бо вірю, що йому колись вдасться.

— А тобі, Павлуню, Андрій теж подобається? — звернувся Антропов до Банникова.

— Подобається, — відповів той. — Подобається, бо сміливий. Він сміливіший за мене. Він не боїться побоїв. А я весь дрижу, коли мене б'ють. Я не можу цього переносити. Я…

І він заплакав.

— Ну, не треба, Павлуню, — погладив його по голові Андрій. — Ти думаєш, мені легко переносити? Думаєш, я ото спокійно лежав, коли наді мною хекали вівчарки? Але ж так треба! Не я, так інший мусить так робити. Кожен бореться, як уміє. Ти втікаєш, я саботую на роботі.

Сашко дістає хліб, щоб підгодувати нас же з тобою. Адже не скажеш, що не любиш Сашка?

— Він добрий, — прошепотів Павлуня, — Він дуже добрий.

— Ех, хлопчики, хлопчики, — глухим голосом промовив Антропов, — які ви ще молоденькі, а які гарні, які розумні! І хто міг вкинути вас в отаку яму, за віщо?

Йому ніхто не відповів, бо війна нікому нічого ніколи не відповідає.

І знову тиша лежала в соннім бараці, непорушна й причаєна, ховаючи у м'якій пітьмі гострі, безжальні пазурі, як ховає в ласкавих лапах кігті злий чорний кіт.

Єфрейтор Зеп не забув слів, кинутих йому в обличчя Андрієм тієї ночі. Він вважав, що на світі є тільки німці, все інше — не варте уваги. Але німців відрізняла від інших людей насамперед мова, а тут раптом знаходиться хлопчисько, що володіє цією мовою не гірше за нього самого, за Зепа! Єфрейтор розгубився. Де ж тоді межа, яка відділяє чистокровного арійця від неповноцінного представника іншого племені? Зброя? Сила? Влада? Цілком можливо. У всякому випадку Зеп мав тепер тільки ці переваги над беззахисним, беззбройним радянським юнаком. І він використовував їх при кожній слушній нагоді.

На роботі Зеп не відходив од Андрія. Він хвалився, що примусить працювати цього впертого руського як слід, і навіть досяг деяких успіхів у цьому, але в цей час стали відбуватися якісь зовсім незрозумілі явища з усією командою. То раптом цілих десять чоловік об'явилися хворими і їх довелося гнати до лікаря на сусідню станцію. Лікар, звичайно, всіх їх назвав симулянтами й повиганяв з кабінету, але день був безнадійно втрачений. То полонені оголосили голодовку, вимагаючи додаткової пайки хліба й маргарину, яка буцімто належала їм за важку роботу. З концтабору приїздила комісія для перевірки стану справ у команді, тоді нагрянули гестапівці, робили обшуки, допити, загрожували. Знову було згаяно три дні, знову неприємності, колотнеча, підозри. Всі вартові ходили розлючені, аж сині, а особливо Зеп, якому все це заважало

займатися його "комерцією". У вільні од вахти вечори він розгортав біблію і стискав кулаки, читаючи рядки: "І розграбують багатство твоє, і розіб'ють красиві доми твої, і дерева твої, і землю твою кинуть у воду". Як би він домстився над цими незрозумілими, впертими, як вислюки, людьми! Він би грабував, убивав, палив, топив у воді, плюндрував би! Але для цього треба їхати в невідому Росію, гибіти десь у снігах, ховатися від куль і снарядів. Не такий він дурень, щоб лізти туди. До того ж фронт, як пишуть у газетах, весь час вирівнюється, скорочується, отже, там, певно, менше й менше треба солдатів. Хай плюндрують ті, що там, а він грабуватиме душі оцих чужинців, він навчить їх, як треба поважати сильних, він навчить їх покорі!

Тепер єфрейтор не бив Андрія. Він лише замірявся на нього прикладом, бо спостеріг, що це діє на полоненого набагато ефективніше, ніж удари. Юнак починає боятися. Він зіщулювався, намагався триматися якомога далі од єфрейтора, в глибині очей металися в нього тіні страху. Може, то була ненависть? Та ні, Зеп не вірив, щоб ненависть пересилила страх. І ще він знав: коли ти хочеш зробити людину покірною, треба не давати спочинку. У Андрія тепер не було перерви на обід, йому не давали посидіти й після роботи в бараці, ганяючи на різні дрібні роботи.

В першу ж неділю Зеп примусив його носити з підвалу брикет і брукву для кухні. Невеличкі дерев'яні дверцята, що вели до підвалу, були приладнані якраз під тим ганочком, по якому солдати увіходили до своєї половини барака. Дверцята замикалися знадвору внутрішнім замком. Зеп одчинив їх і штовхнув Андрія в затхлу темряву.

— Давай! Та пошвидше!

Сам він у підвал не пішов, а лишився на свіжому повітрі. Андрій помацав по стінах біля дверей і, знайшовши вимикач, засвітив світло. Маленька, забруднена, запорохнявіла лампочка осяяла довге, як і барак, низьке приміщення з дощаною стелею і сірими кам'яними стінами. Андрій присів навшпиньки і, накладаючи в корзину чорні плитки брикету,

задивився на дошки. Вони глухо здригалися в нього над головою: там, нагорі, ходили люди. Цікаво, де він зараз сидить: якраз під тими кімнатами, де живуть вони, полонені, чи, може, під солдатськими? Тиждень ось так само, як і ті, що там над головою, він ходив по цих дошках і якось не задумувався, що під ногами — порожнеча. А що, коли з барака потихеньку пробратися сюди? Прорізати підлогу — і… Андрій озирнувся навкруги і знову побачив ті самі сірі кам'яні стіни, які бачив хвилину тому. Крізь такі не проберешся. Двері? Вони виходять на волю, але ж вони замикаються. Хіба підкопатися під стіну? Але хто знає, як глибоко сягає кам'яний фундамент. Думки застрибали в Андрієвій голові, рясні й швидкі, мов краплистий дощ. Вони з'являлися й зникали майже миттю, як бульбашки на воді. Він цілком усвідомлював, що втеча через підвал майже неможлива, але водночас не міг відігнати від себе спокусливого бажання обдумати план такої втечі. Адже це так просто: прорізати підлогу, відчинити двері — і…

Він набрав повну корзину брикету й поволік її до виходу. В дверях ніяк не міг протиснутися, зачіпався за одвірки то корзиною, то шинеллю, так що навіть Зеп врешті вимушений був йому допомогти.

Які ж вони все-таки вузькі, оті двері на волю!

Прийшовши в кімнату, Андрій одразу ж викликав Антропова в коридор і, озирнувшись, пошепки спитав:

— Ти оті хрестики робиш, а ніж який-небудь у тебе є?

— Хочеш Зепа зарізати? — засміявся Сашко.

— Не смійся, я серйозно тебе питаю. є ніж?

— Ну, є.

— Покажи.

— Та ти що, справді?

— Покажи, покажи.

Антропов сходив до кімнати й виніс звідти невеличкий трикутний, швецький ніж.

— Гострий, як бритва, — сказав він, — але такого бугая, як Зеп, цією штрикалкою не заріжеш. Полякати можна, а зарізати… навряд.

І він розвів руками.

— Іншого немає? — продовжував допитуватись Андрій.

— Нема.

— А зробити ні з чого?

— Зробити? Зробити можна. Не таке роблять.

— То зроби.

— Та ти що надумав?

— Потім розповім. Увечері. Тобі й Павлуні. Є в мене одна думка. Треба порадитися.

— Ну, що ж. Я не проти. Порадитися, то й порадитися. Коли діло варте того, то я й ножика вам зроблю. В мене ножівка є. Зеп мені приніс кістки пиляти. От ми її й використаємо. А то він усе мені набридає: матеріали, матеріали. Знайшов десь іржаву ножівку та кістки мені носить, перед тим пообгризавши їх, мов голодний шакал. Теж мені матеріали, коштовність яка! Ну, кажи, для чого тобі припекло ножа?

— Увечері.

— Ох, і впертий же ти хохол! Всі ви такі?

— А ти не впертий? — спитав Андрій.

— Та й я впертий, але у дев'ятнадцять років таким не був, як ти. Тобі ж дев'ятнадцять?

— Двадцятий пішов.

— Ах, ах, вони вже старі, їм уже двадцятий рік пішов, — жартома ляснув себе по стегнах Сашко. — Ну, кажи, навіщо тобі ніж?

— Не скажу.

— Тьфу, чортяка! І де ти взявся на мою голову.

Увечері Андрій виклав свій план Антропову й Банникову. Вони потихеньку проріжуть під нарами підлогу. Туди німці ніколи не зазирають і не зможуть помітити отвору. Після цього вони спускаються в підвал і або ж підкопуються під стіну в тому місці, де барак не обгороджений дротом, або ж, якось підібравши ключ, одчиняють двері, обеззброюють вартового, який стоїть надворі, й утікають. Є ще один шлях до втечі. З підвалу прорізати потихеньку дірку до солдатів, залізти вночі у їхні кімнати, пов'язати їх усіх, забрати зброю — і гайда!

— Ото вони будуть ждати, поки ти до них проріжешся, — насмішкувато сказав Антропов. — А крім того, ти забув про вартового, який стовбиче у нашім коридорі, і про надвірного.

— Вони здіймуть догори руки, як тільки побачать у наших руках зброю, впевнено відповів Андрій.

— Здіймуть, то здіймуть, та спробуй її дістати, ту зброю, — продовжував вагатися Сашко.

— Я теж не дуже вірю в цей варіант, — сказав Андрій. — Він дуже небезпечний. Звичайно, найкраще було б одімкнути двері.

— А де ж ти візьмеш ключа? — запитав Аятропов.

— Ключа треба зробити. Коли хтось з нас піде по брукву або по брикет, хай він зробить мірку з замка.

— Чим же ти її зробиш?

— А звідки я знаю? Може, хлібом, може, смоли шматок принесемо з залізниці, може, де-небудь воску дістанемо…

— У нас он, коли струму немає, свічки стеаринові дають, — втрутився Павлуня, — із стеарину можна зліпок ключа зробити.

— А ключ? — продовжував допитуватися Сашко.

— Ключ зробиш ти, — безапеляційно заявив Андрій.

— Я? Та з чого ж? І як?

— Це вже твоє діло. Придумай що-небудь, попроси Зона, щоб він приніс тобі залізяччя, терпуга і що там ще треба. Пообіцяй зробити якусь дитячу іграшку, чи там що…

— Ото вірно, — підтримав Андрія Банников, — а то хрестики свої точиш, соромно дивитися.

— Ти з моїх хрестиків хліб їси! — огризнувся Антропов.

— Гаразд, не будемо сваритися, — заспокоїв друзів Андрій, — Отже, з завтрашнього дня — до роботи. Спершу ключ. Коли він буде готовий, почнемо різати підлогу. Добре було б, щоб різали одночасно у всіх трьох кімнатах. Не будемо ж ми втікати лише втрьох. Треба взяти з собою всіх тих, хто хоче. Тобі завдання, Сашко, виявити всіх бажаючих.

— А чого це ти розкомандувався? — образився Антропов. — Без року тиждень тут живеш, а командуєш, наче генерал.

— Ти всіх знаєш, — коротко відповів Андрій. — Рискувати ми не маємо права. А щодо командування, то я не командую, а просто говорю. Якщо в тебе є кращий план — викладай. Павлуня теж скаже своє слово.

— Чого тут розбазікувати, — кинув Банников. — Діяти треба. Втікати!

Несподіваний випадок одразу наблизив здійснення їхнього задуму.

Антропов, "відхворівши" свою норму, вийшов на роботу, і Зеп, щоб не виснажувати свого "компаньйона", поставив його на найлегшу роботу. Сашко повинен був у маленькім сарайчику на полустанку змащувати мазутом болти, набивати на нові держална кирки, гострити лопати і взагалі виконувати всю дрібну слюсарну роботу, яку давав йому майстер. Цілісінький день Сашко був у сарайчику сам. Солдат, який його охороняв, тинявся по полустанку, від нудьги забалакуючи то з випадковими дівчатами, то з начальником станційки, то з дітлахами, які Іноді спускалися сюди з містечка, що лежало на горі. У нього була тільки одна турбота: щоб полонений, не дай бог, не втік. А що той робить, його мало цікавило. Сашко сам напросився якось піти в підвал за брикетом, всунув там у замкову щілину розім'ятий у руках кавалок стеарину і тоді почав у своєму сарайчику випилювати згідно з цією формою ключа. В нього було все необхідне: зубило, молоток, лещата, терпуги. Через тиждень важкий, незграбний ключ лежав на долоні в Андрія. Він передав його Павлуні, той повернув Сашкові, і так вони довго передавали цей ключ од волі один

одному, обмацуючи його, немов сліпі, гріли теплом своїх рук. А Коваленко навіть понюхав.

— Чим пахне? — засміявся Антропов.

— Смалятиною, — весело відповів Андрій.

— Тепер од нас тільки смуга ляже, — усміхнувся Павлуня Банников, і це була перша його посмішка з того часу, як він прибув до штрафної команди.

З того дня всі вони жили єдиною думкою: різатиРізати, різати, різати підлогу, розпластавшись під нарами, скрадаючись, затамовуючи дихання. Старе, сухе дерево не хотіло піддаватися сталевому лезові ножа. Воно рипіло й плакало. І те рипіння в нічній тиші лунало по бараку, як грім. Тим, хто різав, здавалося, що вартовий у коридорі стишує свої кроки й починає прислухатися до підозрілих шерехів за дверима кімнат, до оцього незрозумілого рипу, до отого дерев'яного зойку, що бився під тісними нарами і ніяк не міг вибитися звідти.

Підлогу різали водночас у трьох кімнатах. Антропов зламав свою ножівку навпіл і зробив з неї два ножі, собі лишив швецький трикутничок. Втікати дало згоду чотирнадцять чоловік. Інші не вірили у втечу. Одні були надто виснажені, інші хворі, ще інші боялися холоднечі й незнайомих шляхів. Але вони не заважали тим, хто хотів визволитися, робити свою справу, навпаки, допомагали хто як і чим міг, Під нарами люди зміняли один одного через кожні півгодини. У всіх на руках з'явилися криваво-червоні пухирі, у всіх на обличчях лежала печать безсоння. Якби вартові пильніше придивлялися до своїх бранців, вони б багато дечого могли помітити в ці дні. Помітили б оті пухирі, і оту надзвичайну жадобу сну, яка проглядала у них в очах, і водночас якусь дивну, майже хворобливу піднесеність, жвавість рухів. Навіть голоси в полонених тепер звучали інакше: дзвінко, з викликом, сміливо. Але зовні все було благополучно, так само відмовлявся від роботи впертий

Коваленко, так само потроху пробували хворіти то одні, то другі, і їх гнали спершу до лікаря, а тоді на роботу, так само приходив уночі, коли випадала його черга вартувати, Зеп, приносив хліб і забирав хрестики, зроблені з його "матеріалів".

І ось нарешті настала та ніч, ніч чотирнадцяти. Ще вчора був зроблений останній надріз, ще вчора на маленькі, як віконна кватирка, ляди під нарами було накидано всякого лахміття, щоб випадковий погляд когось із солдат не звів нанівець усієї роботи. Та хіба тільки роботи? Надії!

Сьогодні, як тільки поснуть на своїй половині солдати, коли кроки вартового в коридорі стануть млявими й повільними, вони, всі чотирнадцять, спустяться один за одним у таємничу пітьму підвалу і, зібравшись там, одчинять двері.

Тільки подумати — сьогодні вони одчинять двері!

Андрій поліз першим. Він обережно спустився вниз і, переконавшись, що в підвалі тихо й порожньо, шепнув Антропову, який чекав черги:

— Порядок!

Хтось, як було домовлено, стукнув у стіни, щоб подати сигнал сусідам.

Підвал став наповнюватися людьми. Вони мовчали, тільки дихали часто-часто, як після тривалого бігу, дихали самими вершечками легенів, востаннє вдихали повітря неволі, повітря рабства. Коли спустилися всі чотирнадцять, Андрій обережно, мацаючи темряву руками, попрямував у той куток, де була насипана невеличка купка картоплі. Всі пішли за ним. Вони заздалегідь домовилися, що кожен набере в кишені (тільки в кишені — не більше!) картоплі, щоб мати бодай якийсь харч на дорогу. Три дні перед цим уся команда зовсім не їла хліба, зберігала його для

втікачів, тепер ось ще ці кілька картоплин — от і все, з чим вони мали пройти сотні кілометрів через усю Німеччину, через гори й ріки, крізь застави й рубежі.

Пройти, щоб добратися до рідної землі. А там знову в бій, на фронт. О, як вони битимуться, як відвойовуватимуть для себе, для своїх дітей, для всіх прийдешніх поколінь право вільно дихати повітрям, пити воду з своїх рік, їсти свій, скроплений лише потом, а не кров'ю й слізьми хліб.

І хай буде так, і тільки так!

До картоплі було далеко. Коли Андрій подумав про те, що їм усім доведеться звідти йти знову через увесь підвал, він навіть вилаявся про себе. Ніхто не думав, що це буде так важко робити. Чотирнадцять чоловік у темряві не бачили один одного і через те просувалися надміру обережно. Скільки ж це буде тривати? Півгодини? Годину? Чи не товктимуться, отут вони до світанку?

— Швидше! — видихнув ледь чутно Андрій, і те слово передалося всім. Швидше, швидше, мерщій звідси!

Він уже був біля картоплі. Вже його пальці обхопили дві холодні, гладенькі кульки, і він знав, що ось зараз ці кульки покотяться в його кишеню і він здригнеться од їхнього холодного дотику до свого гарячого тіла.

Але тієї ж миті його пальці випустили обидві картоплини, й ті з м'яким стуком знову впали на купу.

Десь надворі щось ревнуло моторошним, металевим голосом: "Ву-у-у-у-у! Ву-у-у-у-у!" — одразу ж застукотіли в бараці солдатські чоботи, одразу хряпнули двері, одразу забрязкотіли засуви і пролунала команда, розгублена, злякана, але категорична:

— Тривога! Всім строїтись! Негайно!

Надворі загомоніли — мабуть, вартового питали про щось з ганку, в кімнатах полонених почулася метушня.

Повітряна тривога. Де вона взялася, така невчасна й непотрібна? Вони знали з газет про те, що англійські й американські літаки бомблять німецькі міста, бачили іноді вдень, як далеко-далеко пропливають у високому небі сріблясті металеві птахи. Але щоб була тривога на оцій миршавій станційці, щоб залізний голос сирени краяв нічне повітря саме тут, над оцим нещасним бараком? Про це вони не думали ніколи.

Досі несподіванки допомагали їм, тепер усе гинуло, і причиною цього була безглузда, дика, жахна несподіванка.

Що було робити? Пробувати відчиняти двері? Але біля них тупцювався вартовий і, щоб перемогти страх, весь час перемовлявся з своїми товаришами, які ще, мабуть, одягалися. В бараці вже, певно, всіх вигнали в коридор і зараз почнуть лічити. Крізь нещільно прилаштовані ляди в прорізаних отворах їм було видно, що в кімнатах уже запалили світло, отже, пробувати вилазити з підвалу не мало ніякого сенсу. Досить лиш якомусь з солдат зазирнути до першої-ліпшої кімнати, побачити, як з-під нар виповзає полонений — і все пропало.

Вони стали радитись між собою. Пошепки, хапливо радитись, бо не було часу на роздуми. Банников запропонував одчиняти двері й кидатись на вартового. Хай одного-двох уб'є, зате всі інші врятуються. Андрій не заперечував проти цієї думки. Аби тільки не повертатися в барак. Зате обережний Антропов не погодився з Павлунею.

— Навіть коли нам удасться прибрати вартового, — сказав він, — однаково ніхто не врятується. Вони піднімуть усю округу, полюватимуть на нас, як на зайців… Якщо вже втікати, то втікати без шуму. А так…

— Що ж ти пропонуєш? — нетерпляче спитав його Банников.

— Пересидимо тут. Солдати злякалися повітряного нальоту й поженуть наших хлопців куди-небудь у поле, подалі од станції, не рахуючи. А ми підождемо, поки вони собі підуть, і вже тоді — раз і в дамках! Чуєте, яка там біганина? Вони поспішають покинути барак.

Нагорі й справді зчинився страшенний лемент і колотнеча. Хряпали двері, тупотіли ноги, чулися якісь нерозбірливі вигуки, і крізь усю цю мішанину звуків виразніше й виразніше долинало повторюване на різні лади, настирливе, монотонне "Айн, цвай, драй… зіб унд цванціг… драй унд драйсіг…"

Вартові лічили полонених.

— Не я казав, — зловісно прошепотів Банников. — Антропов, давай ключ! Будемо вибиратися звідси. Я йду першим!

— Без сонливих обійдемося, — сказав Антропов і посунув до дверей, розштовхуючи товаришів. Він поспішав і іерез те налетів у темряві на купу брикету. Спіткнувшись, Сашко впав і міцно, майже, вголос вилаявся. Хтось допоміг йому підвестися.

— Ключа не загубив? — спитав Андрій. — Та ні, — відповів Антропов і пішов уперед вже обережніше.

В бараці в цей час загриміло ще дужче і раптом усе затихло.

— Підожди, Сашко, — зупинив Антропова Андрій. — Там щось сталося.

І в цей час згори, з одного з прорізаних отворів, почувся голос когось з тих тридцяти трьох, що лишилися:

— Хлопці, вони побігли вас шукати в дворі й у підвалі. Мерщій сюди!

І люди, задихаючись од хвилювання, кваплячись, обламуючи нігті об грубі дошки, полізли знову туди, звідки півгодини тому пішли, як здавалося, назавжди.

Андрій хотів лізти останнім, але Антропов грубо штовхнув його до отвору й сказав:

— Не строй з себе рицаря. Я винний, я і лишаюся в ар'єргарді. Не послухав Банникова й тебе, дурень!

Німці увірвалися в підвал тоді, коли Антропов закривав отвір.

— Світло! — заревів Зеп і вистрелив прямо в далеку осяйну смугу. Куля бренькнула об дошку в кількох метрах од отвору, біля якого ще вовтузився Антропов, і вгрузла в землю десь у найдальшому кутку підвалу.

Надворі знову завила сирена, попереджаючи, що тривога минула, літаки завернули кудись убік. Як згодом довідалися полонені, то була не бойова тривога, а лише попередження. Тому-то солдати не дуже й поспішали, тому помилковим виявився розрахунок Сашка Антропова.

Не знайшовши нікого в підвалі, але переконавшись, що з усіх кімнат туди пророблені отвори, солдати повернулися в барак і знову вигнали всіх полонених у коридор. Тепер у коридорі стояло сорок сім чоловік. Прийшов начальник команди, товстий, хворобливий фельдфебель, довго придивлявся до кожного з полонених, тоді одвернувся й, не підвищуючи голосу, наказав:

— Тим, що були внизу, вийти вперед. Ніхто навіть не поворухнувся.

— Чотирнадцять чоловік — вперед! — заревів Зеп, заганяючи патрон у патронник.

Гауптфельдфебель зупинив його порухом руки.

— Я ще раз наказую вийти вперед тим, хто був у підвалі, — повторив він. — Якщо ж вони не хочуть цього робити, то хай ті, що лишалися в кімнатах, назвуть утікачів. Ну!

Сорок сім чоловік мовчали.

— Ти! — підбіг Зеп до Андрія. — Ти розумієш по-німецьки, перекладай слова пана гауптфельдфебеля.

Коваленко одвернувся вбік, щоб не дивитися на червону фізіономію єфрейтора.

— Ти чого крутишся! — засичав той. — Я тебе покручусь, бандит! Перекладай!

Андрій глянув на Зепа й усміхнувся. Тепер він уже знав, що ніхто з команди не викаже втікачів.

— Всіх надвір! — наказав гауптфельдфебель.

Їх вигнали з барака, не дозволивши взяти шинелей, і наказали построїтися вздовж колючого дроту обличчям до ріки.

Йшов дощ, холодний осінній дощ, темне важке небо нависало над їхніми головами, біля ніг тихо хлюпала річка і дихала свіжою вологою в білі, безкровні лиця. І кожен з них пожадливо ловив цей вічний голос води і намагався ввібрати очима тьмяний полиск чужої, байдужої ріки,

яка в цю хвилину смертельного одчаю чимось усе ж нагадувала кожному його рідну ріку.

А позаду бігали вартові, клацали затворами й гарчали, хрипіли, мов повішені:

— Хто був унизу? Хто хоче сказати? Три хвилини на роздуми — інакше всі будуть розстріляні!

Всі, то й усі. Вони були солдатами й знали, що смерть теж треба заслужити. А хіба вони її не заслужили? Щоправда, героями їм стати не вдалося, вони зробили менше, ніж могли, але ж ніхто не буде дорікати їм, що вони сиділи склавши руки. Хочуть стріляти? Хай стріляють.

Минуло вже не три хвилини, а ціла година. Стало світати. Солдати поставили біля воріт ручний кулемет і тепер ходили по черзі в барак грітися, а полонені стояли обличчям до ріки, підставивши спини під постріли. Вони зливалися в суцільну, непробивну стіну, були далекі від покори, ці сорок сім радянських полонених офіцерів.

Полонені стояли до наступної ночі. Стояли мовчки, непорушно, мов закам'янілі. Вони не здалися. Здався гауптфельдфебель. Він наказав їм розійтися. Він говорив ще щось про свої почуття, про свою людяність і доброту, але їх це не цікавило. Вони знали, що боротьба тепер лише починається, і кожен думав про своє місце в цій боротьбі.

Зеп приніс знайдені ним в кімнатах три ножі, зроблені з його "матеріалів", І помахав ними перед носом у Антропова:

— Ти, проклятий бандиті Це твоя робота!

— А хто робив комерцію? — примружив око Сашко.

— У-у! — затупотів ногами єфрейтор, — Геть в барак! Я тобі покажу тепер комерцію!

Отвори під нарами були зацементовані.

— Доведеться різати в іншому місці, — пожартував Антропов, але його жарту ніхто не підтримав. Зате прийшов одноокий Фрідріх і наказав виносити в коридор весь одяг і колодки.

— А ми ж як? — поцікавився Антропов. — У самій білизні будемо!

— Заткни пельку! — визвірився на нього Фрідріх, — Тепер щовечора будете здавати обмундирування в кладовку. Бранці одержуватимете назад.

— От сволота, — вилаявся Антропов, — доведеться в самих підштаниках через усю Німеччину бігти.

— Не дуже-то побіжиш, — похмуро зауважив Банников.

— А хіба ти холоду боїшся? — ущипливе запитав його Сашко. — Ти ж сибіряк.

— По-твоєму, сибіряки повинні без штанів по морозу бігати?

— Ну, ми ж все-таки в підштаниках,

— От я подивлюся, як ти будеш у підштаниках втікати, то, може, тоді й сам за тобою побіжу, — сказав Банников. — Казав, давайте одчиняти двері, не послухав мене…

— Не треба сваритися, хлопці, — заспокоїв товаришів Андрій, — Ніхто не винен у нашій невдачі, У всякому разі, ми не винні. Будемо ждати іншої нагоди.

— Діждешся, — буркнув Павлуня, — тут якраз діждешся…

Цілу зиму Андрій думав про нову втечу. Тепер їх возили на роботу в гори розчищати залізницю од снігу. В долинах сніг випадав рідко і одразу ж танув, зате в горах його навівало стільки, що зупинялися поїзди.

Про ту осінню подію гауптфельдфебель нікуди не повідомляв: боявся, щоб його не звинуватили в недогляді. Зате він подбав, щоб полоненим жилося ще гірше, ніж перше. В команді з'явилося ще три вівчарки, кількох старих конвоїрів замінили такими головорізами, як Зеп і Фрідріх, полоненим зменшили порцію хліба і в необмеженій кількості частували ударами й лайкою. Засумував навіть Антропов, який не мав тепер "підробітків". Він утратив свою самовпевненість, на роботі й у бараці вже не чути було його дотепів, частіше чулися зітхання.

— Я дурень, — казав він, умощуючись увечері на своє місце біля Андрія і Павлуні, — ох, який же я дурень, мої дорогі хлопчикиЯ прогаяв тут до вашого приїзду цілого півроку. Півроку!

— Тепер от теж місяців чотири пропаде, — підтримував його Банников.

— Прийде весна — і я запропоную вам новий план втечі, — заспокоював друзів Андрій.

— Де ж ти його візьмеш, хлопчику? — не вірив Сашко.

— О, в мене од планів аж голова болить, — сміявся Андрій. — Але я бракую їх один за одним. Бо мені заважає зима.

Зима стугоніла над покрівлею барака холодними вітрами, жбурляла пригорщі білого снігу на чорні сумні руки оголених лісів, різала прозорою гострою кригою дзюркотливі води рік. Вона була одноманітна, як ота бруква, що нею годували полонених. Годі було ждати від неї якихось новин; новини йшли здалеку, відти, де була зима інша, своя, рідна, де ліси не скніли в покорі, а висипали на фашистські полки цілі армії партизан, де могутні ріки стелили льодові мости під ноги радянським солдатам і грізно бунтувалися, коли на них ступала нога завойовника.

Але й ця передостання німецька зима принесла нарешті полоненим теплу радість.

Як і колись, вони бігли до поїзда під гавкіт вівчарок, товпилися у вузеньких дверях вагона, дрімали на вичовганих лавах, а увечері поверталися на свою станцію і стрибали просто в сніг, щоб, виборсавшись із заметів, бігти до барака. Цивільних німців вони майже не бачили. Доктор Геббельс уже давно розпорядився на всіх німецьких станціях вивісити лозунг про те, що непотрібні поїздки затягують війну. У вагонах висіли панічні плакати з написом: "Перемога або більшовицький хаос". Кожен німець, хотів він того чи ні, мав дбати про перемогу у війні, а не сновигати по фатерлянду. Ось чому вагони торохтіли напівпорожні і наповнювалися лише тоді, коли з якого-небудь розбомбленого міста переїздили біженці.

Полонені звикли жити в оточенні конвоїрів і жовтооких вівчарок, жоден з них ніколи не думав, що може з'явитися якась зовсім стороння людина й подати м'яку, теплу руку з того світу, який починався за колючим дротом, за багнетами вартових, за наїжаченими, як у вовків, спинами вівчарок.

Якось ранковий поїзд запізнився, і їм довелося ждати його мало чи не з годину. Вартові, щоб мати всіх перед очима, повели їх на освітлений двома синіми ліхтарями перон. Був морозець, і люди, у яких кров уже давно перестала гріти тіло, вицокували зубами, вистукували по перону

дерев'яними колодками, хукали в руки, стріпувалися, немов птиці після дощу.

Як завжди, на пероні не було жодної живої душі, крім них. І раптом у дерев'яний стукіт їхніх колодок вплівся новий, зовсім сторонній звук: м'яке, майже ніжне дріботіння жіночих закаблуків. Цей звук полоснув кожного з них по серцю. Хода матерів, сестер, дружин і дочок вчулася їм. Те, про що вони уникали згадувати, щоб не завдавати болю своїм змученим серцям, тепер само проривалося до свідомості.

Андрієві згадалася мати. Згадалося, як вона вставала вдосвіта, топила піч гречаною соломою, тоді надягала зелену шерстяну, ще дівоцьку, свою спідницю, високі, на шнурках жовті полусапожки, з гострими, твердими закаблуками, і будила сина, що дрімав за теплим коминком.

— Вставай, Андрійку, підметеш у хаті, а я тобі гостинчика з базару принесу.

Вона збризкувала долівку й поспішала на базар, а він, усміхаючись після сну, злазив з печі, знаходив під припічком віник, витягав його на середину хати, сідав на нього, як на коня. Він їздив по хаті, поки не чув на ганку м'який стукіт маминих закаблуків. Мама вже була в хаті і вже діставала з кошика довжелезну з китицями цукерку і говорила своїм ласкавим, красивим, найкрасивішим у світі голосом:

— А ти й досі підмітаєш, гультіпако? Ой, що ж мені робити з цією дитиною!

Катиних кроків він не пам'ятає. Тоді взимку вона ходила в білих пояркових валяночках. А в кімнаті, боячись розбудити Андрія, теж взувала щось м'яке й нечутне, здається, повстяні пантофлі.

Яка це була мука — не мати змоги згадати кроків твоєї коханої!

А той стукіт жіночих закаблуків, який роз'ятрив серця всім полоненим, раптом замовк. На пероні біля єфрейтора Зепа стояла невисока дівчина, в сірому пальтечку, в темних вузеньких штанях, в картатому платочку, недбало накинутому на пишну біляву зачіску, її обличчя тьмяно біліло в примарному світлі синього ліхтаря і лише на місці очей плавали великі круглі озера темних тіней. Мить дівчина дивилася на невідомих їй, дивних людей, тоді повернула ніжне кружало свого обличчя до високого Зепа, і між ними відбулася така розмова:

ВОНА. Це, мабуть, ті руські офіцери, що живуть у бараці?

ВІН. Ви вгадали, фройляйн.

ВОНА. Вони такі нещасні.

ВІН, Вони комуністи.

ВОНА. Але ж їм холодно! Чому ви не заведете їх до вокзалу?

ВІН. Вони звикли до холоду. Руські не бояться холоду.

ВОНА. А які вони худі! Боже, які вони худі! Вони ж, мабуть, голодні!

ВІН. Ха! Вони звикли до голоду.

ВОНА. А чому вони такі брудні й обірвані?

ВІН. Вони звикли до бруду.

ВОНА. Це неправда.

ВІН. Фройляйн!

ВОНА. Так, ви говорите неправду!

ВІН. Можете спитати у моїх товаришів.

ВОНА. Я спитаю у них, у руських.

ВІН. З ними розмовляти заборонено.

ВОНА. Тоді я подивлюся на них. Я все побачу й без слів.

ВІН. Стояти біля них теж не можна.

ВОНА. Але ж чому?

ВІН. Такий наказ.

ВОНА. Для мене наказу не може бути. Я не солдат.

ВІЙ. В Німеччині всі солдати.

ВОНА. Це неправда.

ВІН. Фройляйн!

ВОНА. Не кричіть — я вас не боюсь. І вони… теж не бояться.

Дівчина пройшла повз полонених, пильно приглядаючись до кожного, і зникла за рогом станційного будинку, як лісова мавка. Андрій не пропустив жодного слова з її розмови з Зепом.

— Про що вони торохтіли? — штовхнув його під бік Антропов.

— Про погоду, — буркнув Коваленко.

А Зеп підійшов до одноокого Фрідріха, запалив сигарету й спитав, намагаючись надати голосові якомога спокійнішого звучання:

— Що то за краля?

— Дочка нашого начальника станції, — відповів одноокий. — Ти хіба її не знаєш?

— Вперше бачу.

— Вона недавно приїхала. Училася десь чи то в Кельні, чи в Марбурзі. їхній університет розбомбили — от вона й приїхала до батька.

— Але ж видно й штучка!

— Дівчина як дівчина.

— А ти, як був дурнем, так ним і залишився. Треба було, щоб руські тобі й друге око вибили, тоді б ти порозумнішав.

— Тварюка ти, Зеп, і більше нічого, — вилаявся одноокий і сплюнув.

Підходив поїзд, починалася посадка. А увечері, коли вони сипалися з вагона, як горох з мішка, з-за штабеля шпал знову з'явилася дівчина в сірому пальтечку, мовчки підбігла до Павлуні Банникова й тицьнула йому до рук невеликий пакуночок.

— Сховай! — шепнула вона і, гордо піднявши голову, пішла прямо на Зепа. Єфрейтор відступив убік, даючи їй дорогу, розкрив було рота, щоб щось сказати дівчині, та тільки махнув рукою.

В себе в кімнаті Банников розгорнув пакунок. Там лежало два бутерброди з сиром і ковбасою і три тюбики дропсовських цукерок,

схожих на пілюлі. Ні слова не кажучи, Павлуня загорнув у папір бутерброди й цукерки і поклав пакунок на поличку, прибиту в нього в узголів'ї.

— Ти що? — здивувався Антропов.

— Оддам їй назад. Я не жебрак, мені милостиня непотрібна.

— Ну, дурило! — вигукнув Антропов. — Таж не тобі вона самому, всім принесла!

— То вона, як Ісус Христос, хоче двома скибками сорок чоловік нагодувати? — насмішкувато подивився на нього Банников.

— А тобі хотілося, щоб одразу мішок дали? Зрозумій же ти, що німці тож одержують на день трохи більше хліба, ніж ми з тобою. Чув, он Андрій читав, як доктор Геббельс хвалився, що вони кожному німцеві дають двісті сорок грамів хліба на день? Тут, брат, не розженешся. Правда, Андрію?

— Я не знаю, — відповів Коваленко.

— От туди к бісам! — сплеснув долонями Антропов. — Комісар — і не знає! Ти нам скажи — можна цей хліб їсти чи ні?

— Мабуть, можна, — подумавши, сказав Андрій. — Вона, здається, гарна дівчина.

— Чуєш? — закричав Сашко. — Навіть наш комісар визнав, що дівчина гарна, а ти антімонію розводиш. Діли бутерброди на всю братву!

— Діли сам, — огризнувся Банников.

Але Антропов помилився. Дівчина й не думала нагодувати всю команду, бо це було рівнозначно тому, щоб наповнити, бездонну бочку, маючи одну-однісіньку склянку води. Наступного вечора вона знову підбігла до Банникова і дала йому пакуночок, тоді ще й ще раз. Вона не помилилася жодного разу і з'являлася, мов з-під землі, саме в тому місці, де був Павлуня. І все це мовчки, швидко, тільки кресала поглядом по гострих вилицях полоненого, але хіба ж Павлуня був здібний читати дівочі погляди!

Він вважав, що дівчина дає бутерброди йому через те, що він найхудіший і, мабуть, найжалюгідніший з усієї команди. Ця думка мучила його, він майже не спав ночами, і Андрій часто прокидався тепер од якогось скрадливого хлипання.

— Павлуню, що з тобою? — питав він товариша. Але Банников вдавав, що спить, і не озивався. Врешті він не витримав і якось, вибравши хвилину, попросив Андрія:

— Скажи ти їй, щоб вона мене облишила. Чого їй треба? Скажи, Андрію, прошу тебе.

Увечері, коли дівчина з'явилася біля вагона, Андрій неголосно сказав їй:

— Нам потрібні свіжі газети.

Вона тріпнула віями й пішла, не забувши лишити в руці Банникова білий пакуночок. А на другий день бутерброди вже були загорнуті в останній номер "Фелькішер беобахтер". З газети Андрій довідався про розгром німців під Корсунем-Шевченківським. Банникову він сказав:

— Вона співчуває нам, і ти, будь ласка, перестань комизитися. Зрозумів?

— Хай вона тобі й співчуває, — похмуро промовив Павлуня, — а мені сестри-жалібниці не потрібні,

Через день дівчина заговорила сама.

— Мене звуть Теа, — сказала вона Андрієві. — А його?

— Павлуня, — відповів Коваленко. — Пауль.

Вона усміхнулася, коротко зітхнула й пішла вздовж вагонів.

Ніхто більше не сумнівався, що Теа закохалася в Банникова. І лише тепер усі звернули увагу па те, що Павлуня дуже вродливий, що таких сірих розумних очей, як у нього, немає ні в кого, що ніхто не тримає так гордо й красиво голову, як він. Він був наймолодший у команді, окрім Андрія, але Андрій, високий, зсутулений, з глибокими очима, видавався поряд з Банниковми старішим років на десять, і ще, мабуть, було щось у виразі обличчя сибірського юнака таке, що мимоволі привертало до нього увагу.

Невгасимий вогонь жадоби волі горів у Павлуниних очах, і Теа, мабуть, помітила його в той морозяний синій ранок і вже не могла тепер забути.

То була дивна любов. З короткими, як блискавка, побаченнями, з уривчастими, як лайка, розмовами через перекладача Андрія, любов без ласкавих слів, без самітності, без обіймів і поцілунків. Інколи ранковий поїзд затримувався, бо тепер то там, то там англійські й американські літаки розбомблювали залізницю. Тоді Теа підходила ближче до полонених і говорила-говорила з Павлунею. Солдати дивилися на це крізь пальці, бо не хотіли сваритися з начальником станції, який завжди затримував поїзди на дві хвилини, щоб команда встигла сісти у вагон. Вони вважали, що дівчисько просто задовольняє свою цікавість. Ну то й нехай собі задовольняє!

А Теа захоплювалася і тим, що Павлуня сибіряк, і тим, що він, виявляється, був танкістом, і його манерою говорити, його суворістю.

— Він завжди злий, — говорила вона Андрієві, — але це неправда. Він лише удає з себе злого, а насправді він добрий. Правда ж, добрий? Спитайте його.

— Вона каже, що ти, мабуть, ніколи б не зміг покохати таку дівчину, як вона, — казав Андрій Павлуні.

— От ще дурниці, — буркотів Банников,

— І чому так влаштовано, що ми вороги? — дивувалася Теа. — Спитайте його.

Андрія вона нічого не питала, так ніби не вірила йому, Любов засліплювала її і не давала змоги розгледіти того, хто стояв між нею й коханим.

— Вона переконана, що фашистам скоро кінець, — говорив Коваленко Павлуні, — і що тоді нашій з нею дружбі ніщо не заважатиме.

— Рано думати про дружбу, — суворо стискував рот Банников.

Ці розмови нагадували щось вичитане з старого роману. Андрій боявся, що в нього врешті не вистачить ні сили, ні вміння балансувати поміж ласкавою, довірливою Теою і колючим, неприступним Павлунею. Він картав себе в думці за те, що потрапив у таке становище, але подіяти нічого не міг.

Весь час він повинен був думати про інших, про своїх товаришів, жодного разу не подумавши про себе. Різав стінку вагона, щоб визволити товаришів, приймав побої на кам'яному кар'єрі за товаришів, тоді тут, на

залізниці! Тепер от став якимсь посередником у цій дивовижній, нещасливій, не баченій ніколи любові.

А хіба твоє кохання, Коваленку, було щасливішим? Хіба не болить твоє серце від кожної згадки про ту дівчину з волзького міста, яку ти поцілував, уперше в житті поцілував? А оті старі солдати, які, вмираючи, лишають на білім світі сиріт, — хіба вони щасливіші?

Не було потреби мірятися й рахуватися — хто зазнав більшого горя. Страждання цілих народів лягли на терези часу, і знак терезів показував неминучість: відплату.

Поспішай, Коваленку! Ти теж боржник, ти теж маєш відплатити фашистам. Ти і твої друзі.

І хай буде так.

А вже йшла весна сорок четвертого року. Знову возили їх закінчувати ту сховану в лісах колію, знову гупав об рейки важезний "бубі", і сухо цокали по каменях важкі кирки. З села до барака привезли гарбу житньої соломи для набивання матраців, у яких була сама труха. Десь у горах танули сніги, і Едер вийшов з берегів, загрожуючи затопити ту половину барака, де жили полонені.

— Може, знесе нашу загорожу, — казав Антропов. — Прокинемося уночі, а кругом вода хлюпотить. Лягай горічерева й пливи собі за течією.

Сашко за зиму схуд, почорнів, постарішав.

— Ех, ухопитись би за що-небудь та чкурнути звідси, — часто зітхав він, — Андрію, придумай, га?

Вони саме набивали матраци соломою, коли до них прийшла Теа. Вона стала оддалік, біля вартових, бо наблизитися до полонених їй тут

не дозволялося. Андрій крадькома глянув на Павлуню й побачив, як той почервонів. "Ага, подумав він, — та ти, брат, тільки удаєш з себе байдужого, а насправді..." і тут же одчайдушна, безумно смілива думка застрибала в його голові, мов неслухняна дівчинка-пустунка. Він встав і пішов прямо на Теу. Дівчина злякано дивилася на нього, не розуміючи, що він хоче зробити. Адже полоненим заборонено спілкуватися з цивільними, надто з жінками, і це ж не станція, де важко розрізнити випадкових пасажирів од постійних мешканців, де ніхто нічого не може помітити. Тут, на цьому белебні, все видно, все помітно. Невже він хоче сказати їй щось, передати од Пауля в присутності солдат?

— Ти куди? — крикнув Андрієві Зеп. — Чого тобі тут треба?

— Я хотів сказати, що ми вирішили зробити для Фройляйн маленьку скриньку з оцієї соломи, — показав на солому Андрій. — Це буде дуже красива скринька.

— Гм, — буркнув Зеп, — як же це ви її зробите з соломи?

— Для цього нам потрібний лише шматок картону і шматочки якої-небудь кольорової тканини, що-небудь з обрізків.

— Он ба, — зацікавився єфрейтор, — та ти, виходить, спеціаліст?

— Так, я вмію робити багато речей з соломи, — підтвердив Андрій. — Я з України, у нас багато пшениці й жита.

— Ти з України? — здивувався Зеп. — Ніколи не думав. Ну, йди! Фройляйн, я думаю, не відмовиться од вашого подарунка, коли він буде вартий того.

— Я заздалегідь вдячна вам, — швидко промовила Теа.

— Ці свині повинні робити для нас усе й без подяки, — самовдоволено промовив Зеп. — Можете не турбуватися, фройляйн. А все, що буде треба для роботи, я дістану сам, коли дозволите.

— Я вам теж допоможу, — сказала Теа.

— Ха! Ми з вами можемо стати друзями! — зареготав єфрейтор.

— Якщо ви не будете ображати ваших бранців.

— О, вони справжні свині, фройляйн, даю вам слово честі.

— А ви?

— Що я?

— Ви кращий за них? Ви всі кращі?

— Ми — німці.

— Мій батько теж німець, — болісно всміхнулася Теа. — І я теж.

Вона круто повернулася і пішла до мосту, якось по-чоловічому горблячись, сумно схиливши голову.

— Знову отой мерзотник образив дівчину, — сказав Антропов, — я на твоєму місці, Павлуню, розвалив би йому голову.

Андрій подивився на Банникова. У того на очах стояли сльози.

Увечері Зеп разом з однооким Фрідріхом прийшов до кімнати Коваленка. Андрій, у довгій білій сорочці, босий, як біблійний апостол, сидів посеред нар і плів з соломи золотаві змії. Зеп од здивування навіть

рота розтулив. У Фрідріха заблищало його єдине око. Вони ніколи до того не бачили такої краси.

— І оце ти плетеш з самої соломи, чоловіче? — не повірив єфрейтор.

— Вже ж не з золота, — знизав плечима Андрій.

— Але це справжнє золото! — захоплено вигукнув одноокий.

— Ти там багато розумієш! — одмахнувся од нього Зеп. — Що тобі треба? звернувся він до Андрія. — Які матеріали?

Андрій повторив, що йому потрібний картон, а також клаптики кольорової матерії. Крім того, трохи ниток. У нього є нитки, але вони грубуваті для цього.

— Домовились, — сказав Зеп. — Завтра ти матимеш усе, що треба. Вночі якраз моя вахта, і я принесу тобі матеріали.

До тієї ночі вони готувалися ще ретельніше, ніж тоді, коли прорізали підлогу. Зепа брав на себе Банников, Андрій і Сашко мали тільки допомагати йому. Коли Антропов висловив сумнів щодо того, чи вдасться Павлуні одним ударом покласти такого бика, як єфрейтор, Банников зневажливо посміхнувся і сказав:

— Шкода, що ти мій друг, а то б я показав тобі свої здібності. Ти коли-небудь чув про джіу-джитсу?

— Трохи чув, — признався Антропов, — але бачити — не бачив. По-моєму, про неї тільки в книжках пишуть.

— А я бачив, — сказав Павлуня. — У нас у селі жив китаєць, який міг покласти навіть ведмедя, не те що людину. От, наприклад…

І він узяв Сашка за руку. Той засичав од болю.

— Пусти, чорт! — гукнув він. — Що ти робиш?

— Тепер віриш? — засміявся Павлуня.

— Та вірю, ну тебе до біса! В тобі талантів, бачу, цілий міх. То любовником став, то раптом борцем виявився. А таке, ж ніби непоказне.

— Великий верблюд, та на ньому воду возять, малий соболь, та його на голові носять, — знову засміявся Павлуня, відпускаючи руку Антропова.

Вночі ніхто в кімнаті не спав. Ждали Зепа. Домовленість була тверда. В'яжуть єфрейтора, забирають його гвинтівку, обеззброюють сонну варту, примушують до здачі того солдата, що вартує надворі, і всією командою прямують на схід, до лінії фронту, до своїх. Андрій повідомив, що їм з Банниковим удалося дістати невелику географічну карту Німеччини, і хоч він не сказав, як саме це їм удалося, всі зрозуміли, що карту принесла Теа. Компаса в них не було, та він не дуже був і потрібний, бо в Німеччині всі автостради й шосе були втикані покажчиками і орієнтуватися можна було з допомогою самої карти. Очолювала всю операцію трійка: Андрій, Павлуня й Сашко. Про подальше говорити уникали. Треба було зробити перший крок.

Десь після півночі на дверях кімнати забрязкотів замок. Зеп увійшов веселий, забризканий теплим весняним дощем, недбало закинувши гвинтівку за плече. Але, як і вчора, він прийшов не сам, а з одноким. Фрідріх став на порозі кімнати, і, хоч у нього гвинтівка теж висіла на ремені, він міцно тримався за неї і готовий був щомиті зчинити тривогу.

План, з такою ретельністю розроблений Андрієм і Павлунею, летів шкереберть. Андрій сидів на нарах, плів джут, тоненькі соломинки мелькали в його руках, мов золоті спиці, його очі пильно слідкували за

роботою рук, але думки юнакові були далеко звідси. Він думав про нову невдачу. Невдачі переслідували його в цій країні на кожному кроці. Коли ж цьому буде край? Він не сидів склавши руки. Він весь час намагався пробити той мур, що відгороджував його і його друзів од свободи. А наслідки?

— Чоловіче! — вигукнув Зеп. — Та ти плетеш ще краще, ніж учора! Фрідріх, подивись-но на цю штуку.

Фрідріх недовірливо хмикнув і підійшов до нар. І тоді сталося несподіване для всіх. З-за Андрієвої спини тонкий і нагальний, мов стріла з лука, вилетів Павлуня Банников і черкнув ребром долоні по шиї єфрейтора. Зеп гикнув, як молодий лошак, захрипів і став валитися додолу, просто на гарячу залізну пічку. Одноокий рвонув з-за спини гвинтівку, але Андрій, одкинувши вбік свою солому, упав на нього згори всім своїм кістлявим тілом, і Фрідріх загримів поряд з єфрейтором.

— Не кричи, а то вб'ємо, — прошепотів йому в обличчя Андрій.

На допомогу Коваленкові кинулося одразу десять чоловік. У Фрідріха вирвали з закляклих рук гвинтівку, закрили йому рота, тоді скидали з себе німецькі трикотажні сорочки, тягучі мов гумові, і в'язали руки і ноги одноокому й Зепові, який хрипів і косив ногами по підлозі.

Після цього Андрій і Павлуня з зарядженими гвинтівками в руках, босі, без сорочок, пішли по коридору прямуючи на половину солдатів. За ними йшло все населення барака, сорок п'ять чоловік, теж босі, теж майже всі без сорочок, худі, тремтячі, але рішучі.

Двері до солдатських кімнат виявились не позамиканими. Андрій мовчки показав рукою товаришам, щоб вони розділилися на три частини і водночас увірвалися до всіх трьох. кімнат. Сам він одчинив двері кімнати гауптфельдфебеля.

Начальник команди спав на коротенькому дерев'яному ліжку; сам коротенький, мов качан капусти, підклавши долоні під щоку. На стільці, що стояв біля ліжка, висів фельдфебельський мундир, поверх нього чорнів широкий пояс з трикутною кобурою парабелума. Андрій розстебнув кобуру, витяг звідти пістолет, перевірив, чи вій заряджений, і злегка штовхнув гауптфельдфебеля.

Той щось муркнув і хотів був перевернутися на другий бік.

— Встаньте, будь ласка, — сказав йому Андрій. — Ви мене чуєте, вставайте!

Гауптфельдфебель глипнув одним оком на білу, напівголу примару, що стовбичила в темряві, і знову муркнув щось сердите й нерозбірливе.

— Гауптфельдфебель, ви арештовані! — голосно промовив Андрій, і від цих слів начальник команди миттю сів на ліжкові.

— Що? — спитав він. — Що таке?

— Виходьте в коридор, — наказав Андрій, відчиняючи двері в освітлений коридор, де вже чулася метушня. — Ви арештовані. Ясно?

Гауптфельдфебель схопився з ліжка і хотів бігти в коридор, як був. Але Андрій зупинив його.

— Одягніться, — наказав він йому. — Так незручно.

— Але що сталося? — бурмотів фельдфебель, не потрапляючи в холошу штанів. — Що тут сталося?

— Ми помінялися ролями, — відповів Коваленко,

— Боже мій, я завжди думав, що таке може бути. Я передчував це, хлипав Гауптфельддфебель.

— Не хвилюйтеся, — спробував заспокоїти гауптфельддфебеля Коваленко. Ми нічого поганого вам не зробимо.

Всіх солдат і фельдфебеля зі зв'язаними руками й ногами, з позатулюваними ротами вони посадили в коридорі на деякій відстані один від одного, а самі, одчинивши кладовку, стали одягатися. Тоді Андрій звелів забрати усю зброю і дещо з солдатського одягу: шинелі й плащ-палатки. Перед тим, як вийти з барака, всі зібралися біля дверей на гайок і, за пропозицією Антропова, обрали командира.

— Командир у нас уже є, — сказав Сашко, — Ось він стоїть біля мене. Це лейтенант Коваленко. Серед нас є старші лейтенанти, капітани, майори, є люди старші за Андрія роками, але він показав, що в цих умовах цілком зможе очолити наш маленький загін. Хто хоче сказати щось проти?

Всі були за Андрія. Банников підійшов і обняв його.

— Ти справжній герой, Андрію, — сказав він.

— Що там я, — зніяковів Коваленко. — От ти клацнув єфрейтора, так клацнув.

Вони стояли й хвалили один одного, мов закохані, мов сп'янілі. Та вони й справді сп'яніли від свободи, і кожному здавалося, що його товариш найкрасивіший, найодважніший у всьому світі. Важко було собі уявити невчасніші похвали. Антропов обійняв за плечі Андрія й Павлуню і лагідно сказав:

— Ну, мої голуб'ята, намилувалися, націлувалися, а тепер треба діло робити. Ми про собак забули, командире. Яка твоя думка?

Собаки були замкнені десь у спеціально збудованому для них сарайчику. Нічого було й думати про те, що вони підпустять до себе полонених.

— Перестріляти б їх — так не варто зчиняти шум, — вголос подумав Андрій. — Доведеться лишати їх так.

— А через три-чотири години вони по наших слідах приведуть погоню, зауважив хтось із товаришів.

— Тютюном треба посипати все, щоб збити їх а нюху, — відповів йому інший.

— Дай мені жменю тютюну, а я тобі закурити дам, — засміявся Антропов, де ж його взяти, того тютюну, щоб ще й на землю сипати. Це тобі не вдома, а в Німеччині. Тут навіть огірки не по землі стеляться, а по тичках угору ростуть. А ти — тютюн!..

— Побрести річкою, щоб вода змила сліди, — запропонував Банников.

— В таку воду забредеш, одразу ж запалення легенів з нашим здоров'ям схопиш, — заперечили йому.

— А по-моєму, треба виходити на шосе й спробувати впіймати якусь машину, — висловив свою думку Андрій. — Чесонути б на машині кілометрів з двісті — тоді ніякі собаки нас не знайдуть.

— Ах, нам уже подали машини, — засміявся Антропов. — То чого ж ми стоїмо, товариші? Будь ласка! Займіть свої місця! Нас ждуть на сніданок у Берліні.

— Гаразд, — повернувся до нього Андрій. — Який твій план?

— Пошвидше вибратися з цього курятника на свіже повітря, — сказав Сашко, — і йти в гори, в ліси, до чорта в зуби, але подалі звідси.

Вони вийшли з барака, як завжди, вишикувалися в колону по чотири, по боках, напнувши солдатські шинелі, стали ті, в кого були гвинтівки. Андрій, у шинелі гауптфельдфебеля, яка сягала йому лише до колін, зайняв місце попереду, і здалеку ніхто б навіть не подумав, що це йдуть люди, які вирвалися на волю.

Андрій повів товаришів не через міст до станції, а лівобіч, через село в гори, де проходило шосе на Кассель. Вони процокали своїми колодками по кривій брукованій вуличці, минаючи будинки з сонними вікнами і довгі високі сараї, де зітхала худоба і злякано ворушилася пташня, зачувши якісь дивні звуки на нічній вулиці. За селом дорога підіймалася на гору. Коли вони добралися до перевалу й озирнулися назад, внизу вже нічого не було видно там нерухоме, як застигла вулканічна лава, лежало море чорної пітьми. В ньому потонуло й село, і барак, і станція з її лискучими рейками, і навіть сіра смужка ріки. А тут були гори з темними лісами і величезне сіре небо над ними. І всі пішли назустріч цьому небові, пішли, не затримуючись, не озираючись більше назад, лише Павлуня Банников стояв ще якусь мить і вдивлявся вниз, туди, де біля чорної пащеки невидимого тунелю лежала маленька станція. Може, він шкодував, що кінчається його дивне кохання, кінчається, так і не почавшись? Може, хотілося йому повернутися туди, вниз, знайти віконечко, за яким спить Теа, і стукнути в нього раз і вдруге. А може, без слів просив у Теи пробачення за свою холодність, за те, що не подарував дівчині навіть посмішки, жодного ласкавого погляду? Та ні, він просив її зрозуміти його. Бо троянди найпишніше квітнуть лише на своїй батьківщині.

А колона вже цокала десь далеко-далеко, і від неї струменіло якесь дивне тепло, і Павлуня пішов за цим теплом. Він наздогнав Андрія, став поряд з ним і весело спитав:

— Далеко ще додому?

— А ось поминемо ливарний заводик отам у долинці, тоді перейдемо ще через одну гору, а там і Дніпро, — жартома відповів йому Андрій,

— Там на заводику полонені французи й бельгійці працюють, — сказав звідкись з темряви Антропов. — От би їх випустити, та організувати добрячий загін, та вдарити по фашистах з тилу!

— Дивись, щоб вони по тобі не вдарили, — застеріг хтось,

— Ліквідують як клас, — підтримали його.

— І подихати вільно не дадуть.

— А ви що, на прогулянку вийшли, — глузливо спитав Сашко, — на променад? Свіжим повітрям дихати?

— Ну для чого, Сашко, здіймати сварку? — спробував, заспокоїти Андрій. — Ти ж сам розумієш, що на тім боці фронту ми принесли б значно більшу користь, ніж тут. Померти можна було давно, ще в таборі. Але ж смерть теж треба завоювати.

— Чув уже нро це, — буркнув Антропов. — Язиками ви всі воюєте, а як дійде до діла — ні тпру, ні ну.

Йому ніхто не відповів.

Важко було складати заздалегідь будь-які плани. У всіх була одна мета: йти на схід. Як іти — покаже час. Ось вони вийдуть з цього напівпустинного закутка Рейнських Сланцевих гір, потраплять до густо заселених районів і ховатимуться в лісах, як злодії, як дикі звірі, вибиратимуть найглухіші стежки, найтемніші ночі для просування до своєї мети, ховатимуться в чагарниках, не наважуючись розікласти вогнище, щоб зігрітися чи спекти картоплину. А тим часом вони сміливо прямують до шосе, до свого першого орієнтира на довгому, повному

небезпек і страждань шляху. Ливарний заводик, на якому, як стверджував Антропов, роблять міни, залишається у них правобіч. Ось і нешерока доріжка, що веде від нього до шосе. Може, справді напасти на заводин? А коли там немає ні французів, ні бельгійців? І ніхто ж не знає розташування заводика, ніхто з них не був тут. В такій темряві з десятком гвинтівок навряд чи тут можна щось удіяти. Та й крім того, надто це близько од їхнього барака. Завтра вранці, не дочекавшись їхньої команди на роботу і не додзвонившись до гауптфольдфебеля по телефону, в барак приїде хтось із німців і знайде там пов'язаних конвоїрів. На заводі теж зчиниться шум. Одразу ж стане зрозуміло, в якому напрямку пішли полонені. Чи має право Андрій рискувати життям сорока шести офіцерів, яких вистачило б для командування майже цілим полком? І все ж Андрій ще вагався. А що, коли їм так і не вдасться перейти Німеччину, щоб потрапити до своїх, що, коли їх по дорозі всіх перестріляють, переловлять? І вони так нічого і не зроблять. А тут ось за сотню кроків причаївся завод, на якому виготовляють міни, оті міни, що крякають, мов чорні круки, і здіймають до самого неба стовпища чорної землі.

І раптом, рвучи тонку павутину думок, у яких борсався Андрій, до його руки доторкнувся Банников:

— Стій, машина!

Колона зупинилася й завмерла. З долини, від заводика, дерлася на гору машина. Без фар, яких тепер у Німеччині не запалював жоден шофер, сліпа й, мабуть, важка, вона ледве-ледве повзла, і можна було подумати, що машина не подолає цієї відстані в сотню метрів і до ранку. Вона сердито сопла, гарчала трибками передач, торохтіла бортами кузова. Вона ближче й ближче — і ось, нарешті, виткнулася з темряви, теж темна й похмура, як ніч. Попервах вони побачили її передні колеса, двоє велетенських коліс, які чалапкалися на гору. Тоді на межі неба й землі вималювалася широка чотирикутна кабіна, а за нею чорніли високі борти кузова. Ось машина вже виповзла па рівну площадку й полегшено зітхнула, а за нею потяглося щось довге, на таких самих колесах, так

само темне й вугласте. Невже ще одна машина? Може, тут ціла колона? Чорне, вугласте виявилося причепом. Андрій вихопив з кишені пістолет, гукнув: "За мною!" — і побіг назустріч машині. Водій не встиг нічого зрозуміти. Він бачив, як по дорозі покотилися якісь неясні тіні, хотів був натиснути на сигнал, але не зміг, бо тої ж миті дверцята кабіни, немов од натиску вітру, одчинилися, хтось підставив під самий ніс водієві холодне дуло пістолета й тихо сказав:

— Стій! Стій, а то стріляю!

Водій натиснув на гальмо, а в кузов і в причеп вже сипалися, як груші, якісь невідомі люди, десятки людей в гримотливому дерев'яному взутті.

— Куди їдеш? — спитав Андрій у водія.

— В Кассель, — відповів той тремтячим голосом, — Я просто шофер. Шеф-директор буде їхати завтра вдень легковим "мерседесом".

— Ми поїдемо з тобою.

— Але ж…

— Не розмовляти! І не пробуй нас завезти кудись в інше місце. Ми знаємо дорогу! Зрозумів?

— Так.

— Павлуню! — покликав Андрій. — Сідай у кабінку разом зі мною. Тут вистачить місця на трьох, Бо наш німець нібито й смирний, але дивитися за ним треба пильно. Всі вже влаштувалися?

— Всі, — почулася відповідь з машини.

— Хто в німецьких шинелях, сідайте біля бортів, — говорив далі Андрій. — Гвинтівки тримати так, щоб їх було видно. Хай думають, що солдати перевозять кудись полонених. Це на всяк випадок, їхати будемо до світанку. Потім сховаємося де-небудь в глухому місці. Згода?

— Поїхали! — гукнув Антропов. — Давай, Андрію, газуй!

— Рушай! — наказав Андрій водієві, і той, з острахом позираючи на цих чудернацьких озброєних людей, включив швидкість.

Машина витягла причеп на шосе і з підстрибом покотилася по його сірому широкому полотні. Вона оббігала наїжачені чорними соснами круглі бугри, проскакувала понад крем'яними урвищами, з яких дихало вологим холодом, впритул під'їздила до могутніх віковічних кам'яних стін, що ставали поперек дороги, і нахилялася круто вбік, ледве втримуючись колесами на шорсткому шосе. Водієві хотілося якомога далі від'їхати від того страшного місця, де ним заволоділи невідомі. Він намагався вирватись з кам'яних обіймів гір, лишити позад себе всі таємничі лісові схованки, доїхати до Фельсберга, де долина Едера розширюється на добрий десяток кілометрів, звідти вже рукою подати до імперської автостради, на якій його божевільну машину обов'язково затримають. Там доведеться переїздити через Едер і Фульду, а на мостах завжди є охорона, там він, нарешті, позбудеться своїх непрошених супутників і весь цей жах скінчиться.

І шофер гнав машину, як навіжений, рискуючи щохвилини перекинутись або ж заїхати в прірву. Андрій не стримував німця. Бо хіба ж їм теж не хотілося вже цієї ночі бути якомога далі од свого проклятого барака? Хай буде сто кілометрів, сто п'ятдесят, двісті. Що далі, то краще, то спокійніше. Хай реве мотор, хай несамовито підстрибує багатотонна машина, хай гуде й свистить вітер за стеклами — вперед і тільки вперед!

Ніч нагадувала великий пісковий годинник. Вона ронила останні піщинки темряви на землю і ставала світлішою й світлішою. Ніч яснішала згори. Чорний морок ще панував на землі, а на небі якісь шалені вітри вже розганяли в усі боки кошлатий дим пітьми, і прозорі хвилі світанку котилися з глибин всесвіту, як океанські вали. Темна гримуча машина ще борсалася серед безладно розкиданого бескеття гір, вона ще ховала за своїми високими бортами чотири з половиною десятки втікачів, але вже недалеко була та хвилина, коли машина вирине з темряви й покаже своїх пасажирів тисячам очей. І тоді… Андрієві навіть подумати було страшно, що станеться тоді. Він уже давно пильно придивлявся до шосе і як тільки побачив ледь помітну доріжку, що відходила вліво до бетонованої стрічки магістралі, доторкнувся до водієвого плеча:

— Ліворуч!

Німець скосив на Андрія око, міцно стиснув губи, але крутнув руля вліво. Коли трохи проїхали по доріжці, Андрій знову поклав німцеві на плече руку й сказав:

— Отут знову вліво.

— Але ж там немає дороги! Як мені там їхати? — спробував заперечити водій.

— А ти їдь так, як до війни їздив, — спокійно порадив йому Андрій.

Машина круто повернула і загуцикала по бездоріжжю. Андрій примушував шофера кілька разів змінювати напрямок, вони заглиблювалися в гори далі й далі і зупинилися лише тоді, коли машину щільно обступив густий сосновий ліс.

— Тут будемо відпочивати! — відчинивши кабінку, гукнув Андрій.

Цілий день вони ховалися в глухих лісових нетрях. Виставили вартових. Вогню не розкладали. З'їли по шматку хліба з маргарином і ковбасою, які вони взяли з тих запасів, що були у конвоїрів у бараці. Нагодували й шофера, хотіли завести з ним розмову, але він, побачивши на френчах своїх пасажирів великі літери SO, тільки мукав, надимав щоки й червонів.

— Киньте його, — засміявся Антропов. — Хай з нього переляк вийде, тоді, може, й поговорите.

Увечері, як добре стемніло, Андрій скомандував рушати далі. Довго вибиралися на шосе. Кілька разів доводилося злазити з машини й розшукувати ранкові сліди. І ось знову гримотить машина в наповнених туманом долинах і серед кістяків гір. Знову мовчазний водій втікає від страшних руських, а він тепер уже твердо знає, що це — руські.

До Фельсберга вони не доїхали. Десь поблизу Бад-Віль-дунгена, запримітивши міст через Едер, Андрій звелів шоферові повертати праворуч.

— Але ж це не Кассель! — вигукнув німець. — Кассель на півночі, а ми їдемо на південь.

— Знаю сам, що на півночі, а що на півдні, — сказав Андрій. — їдь.

Він хотів добратися до автостради, яка вела через Тюрінгію на Дрезден. Автострада перетинала маленькі річки, мости, які навряд щоб охоронялися, крім того, потрапивши на Дрезденську автостраду, вони залишали далеко зліва провінції Саксонія-Ангальт і Бранденбург, де охоронні загони СА і СД були особливо пильними.

Вони мчали на південь без зупинок, без затримок, надійно вкриті темною ніччю. Десь далеко позаду вже знали про те, що з штрафної залізничної команди втекли всі радянські офіцери, які були там, але ніхто

не знав, що в самому центрі Німеччини, несамовито поглинаючи нові й нові кілометри асфальтованих шосе, мчить кудись дивовижний автопоїзд з утікачами. Концентричні кола тривоги в зв'язку зі зникненням сорока семи полонених радянських офіцерів розповсюджувалися повільно, мляво, і гримотлива машина вже давно випорснула з окресленого ними простору. Десь ще писалися рапорти, десь ще тривали довгі телефонні розмови, десь стукали високими твердими закаблуками офіцерських чобіт, перш ніж почати своє повідомлення про втечу руських, гаркали: "Хайль Гітлер!" А тут були свист вітру, тьмяні розливи асфальту й бетону по вологій весняній землі і шалений біг вугластого громаддя гуми, металу й дерева, серед якого причаїлися такі небезпечні для отих, що гаркали "Хайль!", люди.

І враз велетенське вогняне лезо розпанахало ніч навпіл. Десятки сонць запалали високо вгорі й тихо попливли до землі, виливаючи па неї потоки білого тремтливого світла.

— Що воно за чортівня? — нахилившись до вуха Банникова, крикнув Андрій,

— Американські літаки, — відповів той. — Кинули освітлювальні ракети. Зараз будуть бомбити,

— Що ж тут бомбити? — не зрозумів Андрій. — Оте село?

Справді, попереду, неподалік од шосе, виднілося невеличке село, а за ним темніли гори. Ліворуч стелився зелений пустинний луг. Здається, ніяких об'єктів для повітряного нападу немає. А втім, хіба знаєш. Може, саме під отими круглими темними буграми розташувався який-небудь авіаційний або танковий завод? І, можливо, літаки саме тут лишать свій смертоносний вантаж. Самотня освітлена машина на пустельній дорозі послужить їм прекрасною ціллю. Тож подалі звідси, з цього осяяного мертвим світлом кола, з-під цього неба, в якому десь пропливають металеві птахи союзників. Андрій глянув на водія, щоб сказати йому про

небезпеку. Але той сам дивився на Коваленка, і смертельна блідість заливала його неголені щоки. Губи його ворушилися, намагаючись вимовити якесь слово. "Боїться, — подумав Андрій, — та й хто б тут не злякався".

— Давай натискуй, — гукнув він шоферові, — вискочимо з цього чортового кола!

І аж тоді німець спромігся вимовити те, що хотів:

— Немає бензину.

— Що-о? — заревів Андрій і сам злякався свого голосу. — Куди ж ти його подів?

— Кінчився, — знизав плечима шофер.

— Але ж мотор ще працює?

— Ні.

Справді, машина вже не гула. Гуло й тремтіло небо од сотень невидимих літаків. Машина котилася по інерції.

— Зверни хоч з дороги! — наказав шоферові Андрій. Машина підстрибнула кілька разів по зеленому купинню і стала.

— Що там у вас? — перегнувся з кузова Антропов. — Зараз же союзники накриють нас бомбовим килимом.

— Бензин кінчився, — відповів Андрій.

— Що ж тепер робитимемо?

— Сидіти всім у машині. Не розходитись. З повітря ми зараз майже непомітні. А бензин я спробую дістати.

— Де ж ти його дістанеш? Хіба в отому селі?

— А хоч би й там!

— У цих, мабуть, і воду по картках дають, а ти на бензин розраховуєш.

— Спробувати можна.

— Ну, давай.

Андрій узяв у шофера каністру і хотів іти з Банниковим до села, але Антропов заявив, що замість Банникова піде він.

— Я з кулеметом, — сказав Сашко. — Командира треба охороняти.

— Не говори дурниць, — розсердився Андрій. — Яка тут може бути мова про охорону?

— А коли в селі розквартирований розділ есесівців? Не можеш же ти розраховувати, що при такій ілюмінації всі вони сплять, як бабаки? Цопнуть тебе там, а ми сиди та жди. Пішли вдвох.

В селі справді не спали. В дворах чулися квапливі кроки, притишені голоси, злякана метушня. Небо ще заливало землю потоками світла і ревіло, ревіло, загрожуючи прорватися зливою бомб.

— Поки тут паніка, треба діяти, — шепнув Андрієві Сашко. — Спасибі американцям, що присвітили.

Він зазирав до кожного двору, сподіваючись побачити там машину або трактор, але ніде не міг нічого помітити.

— Чорти! — бурмотів Сашко. — Вони все ховають у гаражах. Ти бачиш, які сараї повибехкували! Хваляться своєю чесністю, а ховають все так, ніби тут злодій на злодії.

Нарешті їм пощастило: в одному з дворів стояв старенький двотонний "опель". Вони вскочили у двір, підбігли до машини.

— Ти знаєш, де тут бак з горючим? — спитав Сашко.

— А чорт його знає, — знизав плечима Андрій.

— Ну й я не знаю. Треба було шофера з собою взяти. От дурні!

Хрипкий, стривожений голос, що пролунав з якогось темного закутка, примусив їх замовкнути.

— Хто там? — спитала темрява.

— Хазяїн! — покликав Андрій, — Ходи-но сюди!

Хазяїн вагався. Він мовчав і думав. Йому, мабуть, не хотілося виходити на освітлене місце, але він не хотів допустити й того, щоб якісь чужі люди порядкували біля його машини.

— А ви хто такі? — ще раз спитав він. — Чого вам треба?

— Ходи сюди! — повторив Андрій, знаючи, що по цій одній фразі німець не зможе догадатися, з ким має справу.

Старий німець, у картузі з навушниками і в цупких чорних крагах, виповз із погреба і пошкутильгав до хлопців.

— Хто такі? — прохрипів він, з подивом розглядаючи по-чудернацькому зодягнених незнайомців.

— Бензин є? — не відповідаючи, запитав у свою чергу Андрій.

— Який тобі бензин! Війна! — сказав німець і повернувся, щоб іти назад. Але Антропов не дав йому, цього зробити. Він схопив німця за поруділий сукняний піджак, рвонув до себе і, нахилившись до самого обличчя, прошепотів:

— Давай бензин, гад, а то до стінки поставлю!

І щоб було зрозуміліше, наставив на німця кулемет. Німець зіщулився і злякано зиркав то на Сашка, то на Андрія.

— Бензин, розумієш? — сказав Коваленко.

— Немає бензину, — захрипів німець. — Трішечки є. Зовсім мало.

— Давай скільки є.

Андрій дав німцеві каністру. Той побовтав її, переконався, що вона зовсім порожня, і ступив до машини.

— Дуже мало бензину, — бурмотів він, одкриваючи бак, — Війна все забрала. Все.

— Нічого, папашо, — вже лагідніше сказав Антропов, — скоро війні капут, тоді заживемо, ферштейн?

Коли з каністрою бензину вони повернулися до свого автопоїзда, небо вже гриміло тихіше: літаки віддалялися від цього місця.

— Мабуть, присвітили собі, щоб не збитись з дороги, — висловив припущення Антропов. — А ми вже злякалися, що почнуть бомбити.

— Могли й бомбити, — сказав хтось з машини.

— Тоді б і кісточок не позбирав наших.

— Загинули б від своїх союзників.

— Одну хвилинку уваги, — попросив Андрій. — У нас зараз лише два десятки літрів бензину. Його вистачить на те, щоб знову завести машину в схованку, як минулої ночі, але тоді продовжувати свою подорож ми не матимемо змоги. Є інший варіант. Спробувати дістатися до автостради, до якої звідси не більше двадцяти кілометрів, і до світанку роздобути десь бензину. По автостраді ходять машини. Там є заправочні станції. Якщо ми дістанемо бензину й доберемося до Тюрінгських лісів, тоді ми будемо хоча б у відносній безпеці. Нині ми ще в провінції Гессен, тобто в тій самій провінції, з якої втекли. Нас тут уже шукають. Отже, треба вирішувати.

— Що там вирішувати — треба їхати на автостраду, — залунали голоси.

— Вперед, і тільки.

— Щоб ближче додому.

— А то весь час плутаємося в цьому клятому Гессені.

— Хоч до Чехії добратися б, і то добре. Там партизани є.

Освітлювальні бомби одна за одною гасли, темрява й тиша знову одягали землю. Шофер залив бензин у бак, завів мотор і вирулив на шосе.

— До автостради, — наказав Андрій. — В Нейкірхен заїздити не будемо, поїхали прямо.

Автострада біліла в темряві, немов посипана крейдою. Вона була порожня, як безводна пустиня. Широкі смуги бетону втікали в темряву, і машина ніяк не могла їх наздогнати. Рекламні щити стрибали з узбочин на дорогу й простягали до машин свої широкі долоні, благаючи її зупинитися. Щити пропонували приїжджим користатися чорнилом "Пелікан", ловити розкрадачів вугілля, економити на картопляному лушпинні, на якому економить сам фюрер, і знову й знову нагадували про альтернативу, висунуту доктором Геббельсом: "Перемога або більшовицький хаос". Лякаючи свій народ хаосом, фашисти перетворили Німеччину на пустиню. Другу ніч машина їхала по мертвій країні. Ні зблиску світла, ні людського голосу, ні дитячого сміху, ні пісні не можна було почути в нічній Німеччині. Якби не згадка про гестапівців і есесівців, можна було б подумати, що вони їдуть не по Землі, а по Місяцю. І тому, коли далеко попереду, на протилежній смузі автостради, зачорніла зустрічна машина, всі зраділи їй так, ніби то їхали якісь друзі.

З кузова застукотіли в кабінку, та Андрій і сам уже помітив машину. Він наказав шоферові зупинитися й швидко вискочив з кабінки. Антропов з своїм кулеметом злазив з кузова.

— Хай спробує не зупинитися, — бурмотів він, — як сікону по колесах, так тільки пшикне.

Вони перебігли через нешироку смугу трави, що розділяла полотно автостради на дві частини, і замахали руками назустріч машині. Звідти їх помітили. Скрипнули гальма. Відхилилися дверцята. Звідти визирнув шофер у солдатській уніформі. Машина була військова!

Але часу на роздуми не лишалося. Андрій і Сашко забігли з двох боків кабінки і виставили зброю. Солдат-шофер одсахнувся од Андрієвого парабелума.

— Бензин, — сказав Андрій. — Давай бензин! Миттю!

В кабінці сидів ще хтось, теж військовий, але на того так подіяв кулемет Антропова, що він навіть не поворухнувся, Солдат зіскочив на землю й став одкручувати затичку бака. Знову появилася каністра, знову, як у селі, задзюркотів у порожню посудину бензин.

— Залишиш трошки собі, — звелів Андрій.

— А тут і залишати нічого, — пробурмотів солдат, — бак майже порожній.

Він націдив каністру ї постукотів по бакові.

— Все. Залишилось сто грамів, не більше.

— Заводь машину і їдь, — наказав Андрій.

Солдат не ждав повторного запрошення. Він зіскочив на своє місце, натиснув на стартер і рвонув важіль передач,

Андрій і Сашко постояли, поки машина зникла в пітьмі, й пішли до своїх.

— Знову тільки одна каністра, — з жалем промовив Андрій. — Мало. Дуже мало.

— Хто сказав "а", той мусить сказати й "б", — відгукнувся Сашко, Давай газувати до заправочної станції. Наберемо там повний бак,

захопимо кілька каністр або й цілу бочку. Тоді нам ніякий чорт не страшний.

— А коли до станції ще далеко?

— Поки почне світати, ми можемо їхати по автостраді. А тоді вже подумаємо й про схованку.

Заправочна станція трапилася їм на шляху через півгодини їзди. Тут уже довелося провести справжню військову операцію по оточенню й захопленню населеного пункту. На станції стояло кілька військових машин, водії яких ночували в готелі. Крім того, станція мала свою власну військову охорону, вже не кажучи про те, що вся обслуга була тут військова.

Величезна машина, битком набита втікачами-полоненими, вчинила на станції страшний переполох. Втікачам без особливих зусиль удалося перев'язати всіх німців і, зробивши необхідні запаси пального, рушити далі. Андрій одразу ж став турбуватися про денну схованку. Він вважав, що шукати їх поблизу від станції ніхто не стане (бо хто б же залишався тут, маючи повні баки бензину!), і тому звернув з автостради буквально за кілька кілометрів од свого "заправочного пункту". Якби не розвиднілося, він би ще спробував, звичайно, від'їхати звідси за сотню кілометрів, але вже було пізно.

Ця ніч була для них зовсім невдалою. До цього вони везли з собою єдиного свідка своєї втечі, і ніхто в цілій Німеччині не знав, де вони. Тепер з'явилися свідки. Отой кривий селянин, солдат з машини, обслуга станції. Ще до ранку звістка про те, що на автостраді з'явилася дивна машина з озброєними іноземцями, полине у всі кінці, і їй назустріч помчать сотні озброєних до зубів головорізів "захисних підрозділів". Загрозливе кільце небезпеки стискалося навколо них, як зашморг навколо шиї приреченого до страти.

Вони сиділи в лісі навколо невеличкого багаття з сухого хмизу й обмінювалися думками з приводу свого становища. Одні пропонували пробиватися на південь, в глухі гірські закутки Баварії. Інші вважали за краще повернути назад і, обдуривши німців, спробувати прорватися через Рейн у Францію. Франція уявлялася їм суцільним партизанським табором. Ще інші говорили, що настав час розбитися на невеличкі групи і йти на схід не разом, а поодинці. Антропов висунув план, яким хотів перехитрувати найпередбачливіших гестапівців.

— Нам треба посидіти отут у лісі днів три або чотири, — сказав він, тоді знов вискакувати на автостраду й перти на Дрезден. Не стануть же вони цілий тиждень охороняти всі дороги!

— А коли стануть? — зауважив хтось.

— Не може такого бути, — впевнено відказав Антропов. — Для цього треба бути набитими дурнями.

Після довгих суперечок Сашків план був прийнятий. Почалося марудне чекання. Як на зло зарядили дощі. Багаття розкладати не наважувались, бо вдень могли побачити дим, а вночі — вогонь. Кінчалися й продукти, яких і без цього тривалого сидіння вистачило б дуже ненадовго. Спати доводилося під машиною і під причепом на соснових гілках, застелених плащ-палатками. Шофер теж спав разом з усіма і мовчки зносив усі незручності цієї безглуздої своєї подорожі. Вчорашні полонені взяли в полон його, і він мусив коритися. Коли за лісами дотлів четвертий день, Андрій, порадившись з товаришами, наказав шоферові готуватися в дорогу. Виїхали, щойно смеркло. Доволі швидко дісталися до автостради. І одразу ж з кузова застукотіли в кабінку. Андрій попросив шофера стишити хід, але з кузова застукотіли ще дужче, а у вікні кабінки з'явилася голова Антропова;

— Натискуй, хлопці, бо за нами, здається, женуться якісь гади!

— Давай! — гукнув водієві Андрій. — Повну швидкість, а то капут!

Ті, що сиділи в кабінці, не могли бачити машин, які гналися. Від цього ще моторошніше ставало на душі, й Андрій підганяв і підганяв шофера.

Не знати ще було, що то за машини позаду. Може, просто подорожні? А коли це справді погоня, то ще чи наважаться вони серед ночі наздогнати машину, на якій (вони це знають напевне) сидять озброєні люди.

— Як наша машина, витримає? — спитав Андрій водія.

— О, машина перший клас! — жваво відгукнувся шофер, якого теж, мабуть, не дуже влаштовувала зустріч з своїми за таких обставин. Руські його не вбили і, напевне, не вб'ють, а от свої обов'язково засадять у концтабір, коли взагалі не розстріляють під гарячу руку. І він теж думав зараз лише про одне: втекти, якою завгодно ціною втекти від погоні.

Невідомо, чим би скінчилося це жахне змагання, якби раптом попереду на автостраді не замаячіли нові машини. Вони стояли непорушно, перегороджуючи бетонні ручаї, і, мабуть, були готові прийняти на себе удар отієї божевільної втікачки, яка сполошила половину Німеччини.

— Давай убік! — скомандував Андрій. — Вправо! Там он якась дорога!

— То дорога на Ейзенах! — сказав шофер.

— Однаково!

Переслідувачі не відставали від утікачів, але й не наздоганяли їх. Вони, мабуть, вважали, що в такому великому місті, як Ейзенах, тим не вдасться сховатися, і не особливо поспішали.

А ніч, як навмисне, не темнішала, а світлішала, крізь хмари визирнув срібний окраєць місяця і висів на найвиднішому місці, немов прив'язаний.

Машина промчала передмістям Ейзенаха. Вулиці були тихі й чисті, мов свіжовимите дитяче личко. В такому місті не могли жити злі люди. Слово "вбивство" зовсім не пасувало до таких вуличок.

Далі шосе закружляло понад невеличким озером, що лежало під височенною горою, вкритою м'якою шапкою лісу. Андрій вирішив, що, мабуть, за озером одразу ж почнеться місто, де їх легко затримають на якій-небудь тісній вуличці, і тому одважився на одчайдушний вчинок.

— Давай он туди в кущі, — крикнув він шоферові. — І скільки зможеш уперед!

Ті, що гналися, спершу не збагнули, в чому річ. Тоді одна з машин поїхала далі, друга зупинилася з другого боку. Зупинилася й машина втікачів. У темряві вона в'їхала одним колесом у яму й мало не перекинулася.

— Все, — сказав шофер. — Кінець,

— Спасибі, друже, — кинув йому Андрій. — Біжи на той бік у ліс. Ми затримаємо погоню.

З машини й причепа вже стрибали на землю втікачі.

— Одступаємо організовано, — сказав Андрій. — Я з кулеметом прикриваю відхід. Збираємось на тім боці в лісі.

Есесівці, скрадаючись серед темних кущів, вже оточували те місце, де застряла машина.

— Першими не стріляти, — наказав Андрій. — Хай вони починають. Ми до кінця повинні витримати роль утікачів.

І щойно він це сказав, лівобіч і правобіч м'яко вдарили дві автоматні черги. Андрій підбіг до Антропова і схопився за кулемет.

— Давай, Сашко, відступай, — сказав він, — я їх затримаю. Ну ж бо, швидше.

— Знаєш що? — лагідно відповів Антропов. — Одійди й не впливай на мою нервову систему. Веди хлопців у ліс.

— Я тобі наказую! — з присвистом прошепотів Коваленко.

— Одійди, молокосос! — визвірився Сашко. — Тут лишаюсь я, зрозумів? Я покажу отим гадам, що таке повне щастя!

Вія ще не стріляв, зате есесівці навперебій задиркотіли автоматами, і кулі затьохкали в гілках, мов солов'ї.

— Андрію, — покликав з темряви Банников. — Андрію, дай мені руку! Швидше дай мені руку!

Такої туги Андрій ще ніколи не чув у Павлуниному голосі. Він кинувся на голос і наткнувся на друга, який уже лежав на землі.

— Павлуню! — покликав він і ще раз повторив: — Павлуню!..

Банников не відповів, а може, його тужний голос забив різкий тріск Сашкового кулемета, який нарешті відповів па цьвохкання автоматів. Андрій нахилився над Павлунею і спробував підвести його. Той хилився до землі, як зів'ялий. Тоді Коваленко присів і обережно взяв друга на плечі. Підвестися з такою ношею виявилося для нього важче, ніж він

гадав, але він усе ж підвівся й зробив кілька кроків у тому напрямку, куди поволі, відстрілюючись, відходили його товариші. Тоді йому під ноги підкотилося щось м'яке і важке, вдарило під коліна, і Андрій упав навзнак. Падаючи, він думав лише про те, що Павлуні буде дуже боляче ударитися об землю, але вже нічим не міг зарадити. Він не знав, що Павлуня вже мертвий і що йому тепер усе байдуже. І через те, що він не знав цього, есесівці ніяк не могли одірвати Андрієвих рук од тіла Павлуні, хоч як били вони по цих руках і якими прокльонами осипали юнака. Лаятися вголос вони не наважувалися, бо десь поблизу ще бризкав вогнем кулемет Антропова і, підтримуючи його, раз по раз бахкали в темряві німецькі солдатські гвинтівки, що були в руках у втікачів.

Кінчилося все тим, що Андрія зв'язали якимсь мотуззям і понесли у невідомість, яка в цій країні мала одну-єдину назву: неволя й смерть.

Його несли довго, тоді везли в кузові машини і скинули в якомусь садочку, під деревом. Він сів, обіпершись спиною об шорсткий стовбур, і прислухався до голосів ночі. Чи не принесуть вони йому звуків стрілянини отам в лісі над озером? Ніч мовчала. По боках біля нього стовбичили темні постаті вартових, навпроти, за деревами, виднівся великий будинок з мертвими чотирикутниками вікон. І тиша, тиша, як на дні моря.

Але ось одне з вікон отого похмурого будинку відчинилося, і в його чорному отворі з'явилася ніжна біла пляма. Хтось підійшов до вікна і дивився в сад. Андрій міг би поклястися, що той "хтось" — жінка або дівчина. Бо у чоловіків не буває, не може бути таких ніжних облич.

Жінка дивилася в сад і мовчала. Мовчали й ті, що були внизу, під деревами. Мабуть, у цей сад не раз і не два привозили таких, як Андрій, і жінка добре знала, що то за тіні ховаються в пітьмі серед чорних дерев. Андрій злякався, що жінка зараз зачинить вікно й знову сховається в таємничій, недоступній для нього глибині кімнат.

"Якщо зараз зачинить, значить мені кінець", — подумав він і став ждати, до болю стиснувши щелепи, затамувавши в грудях віддих. Його серце билося так гучно, що його, здається, можна було почути на вулиці, і жінка теж, мабуть, почула той стукіт. Вона схилилася на підвіконні, підперла обличчя білими ніжними руками і несподівано заспівала тихим, глибоким голосом:

Ave, Maria, gratia plena,

Domirus tecum, benedicta tu.

Вона співала щось сумне-сумне, виразно вимовляючи латинські слова, яких Андрій зовсім не розумів. Але невідома, чужа для нього мелодія була такою близькою й привабливою, незрозумілі олова звучали так заспокійливо й мирно, що всі його страхи одразу кудись зникли і тепер було тільки бажання слухати й слухати цей жіночий голос, що линув з темряви, неначе з неба.

In mulieribus it benedictus...

Одна з темних постатей обабіч Андрія колихнулася, брязкнула автоматом, і назустріч заспокійливим, ласкавим звукам полетів роздратований чоловічій голос:

— Ей там! Заткни пельку й зачини вікно. Час не для молитов!

Вікно схлипнуло, і Андрій знову впав на дно моря.

Пара рижих битюгів ліниво помахує короткими хвостами. Довгий віз-платформа на товстих гумових колесах нечутно котиться за битюгами. Круглощокий, ще зовсім молоденький есесівець час од часу смикає за віжки, підганяючи коней. Ще два есесівці середніх років сидять у кіпці платформи, не випускаючи з рук автоматів. Посередині, звісивши ноги,

розташувалося чотири чоловіки в "генеральській" уніформі. Три есесівці везуть кудись чотирьох "генералів".

У "генералів" чорні штани з широкими жовтими лампасами, чорні кітелі з жовтими нашивками на руках і жовтими поздовжніми смугами на спинах, чорні шапочки-ярмулки з жовтим перехрестям зверху. Людей у такій уніформі знають у Німеччині всі. Це — "бомба-генерали", люди, які розряджають радянські й союзницькі авіаційні бомби, що чомусь не вибухнули. Бомби не вибухають з різних причин. То фугаска потрапляє в надто м'який грунт, і вибуховий механізм не спрацьовує. То в бомбі зіпсований зривач. Інколи американці скидали бомби з годинниковим механізмом, які мали вибухати через кілька годин або навіть діб. Часто бувало так, що "бомба-генерали", щойно почавши поратися біля своєї чергової "пацієнтки", злітали в повітря, щоб уже ніколи більше не повертатися на цю сповнену горя й страждань землю. Третина бомб вибухала. "Бомба-генерали" гинули, як трава під косою. Фашисти на це не зважали. У них не було часу на те, щоб ждати, вибухне чи не вибухне та або інша бомба. Вони не хотіли зривати бомб толом: адже їх можна зарядити знову й послати назад, з своїми літаками. Вони поспішали виграти війну, хоч уже давно зрозуміли, що вона безнадійно програна. Як утопленик, вони хотіли потягти за собою ще мільйони людей, відібрати в них життя.

"Бомба-генерали" належали до приречених.

З тих чотирьох, що сиділи на возі, один був зовсім старий. Зморшки залягли на його щоках, як степові провалля. Великої лисини не прикривала навіть шапочка. Вузенький, як віночок римських кесарів, пружок сивого волосся лежав на черепі, мов приліплений. Тільки лоб, високий, кулястий, мов у поета Гете, і гордий красивий ніс робили це змертвіле обличчя привабливим. По боках біля старого сиділо два молодих чорнявих чоловіки. Один — блідий, аж світиться, з тонкими нервовими пальцями, з якоюсь несамовитістю в погляді, другий — повногубий красень, з темними тінями під великими, мов сливи, очима, в хвацько збитій набакир шапочці, плечистий, спокійний.

Четвертий був Андрій Коваленко. В "генеральській" формі він видавався тонким, як очеретина. Він схуд за ці дні ще більше, якось згорбився, в правому куточку губ накреслилася сувора складка. Як і всіх інших, його лише вчора привезли в барак, що був неподалік од міста Марбурга, звеліли переодягтися в форму "бомба-генерала". І от тепер везуть навіщось у місто, в те саме місто, де колись російський студент Ломоносов слухав лекції німецького вченого Христіана Вольфа. їх, ясна річ, везуть не в Марбурзький університет і не на екскурсію в отой старовинний замок, що височіє над містом, сірий і похмурий, як середньовіччя.

Так, їх везли на окраїну міста, туди, де перепліталися сотні сталевих шляхів, на залізничну станцію. Вночі на станцію налетіли англійські літаки й розбомбили ешелон, який стояв навпроти вокзалу. Ешелон був з мармеладом, і тепер цим мармеладом було забризкано все навкруги і здавалося, що то — кров.

Вокзал здіймав до неба уламки своїх стін. Вагонні вісі з колесами валялися за сотню метрів од рейок, а вагони лежали на землі, без коліс, з потрощеними ребрами своїх стінок. На станцію вже пригнали кілька груп військовополонених поляків та італійців, яких Гітлер карав за зраду маршала Бадольо, але "бомба-генералів" повели далі, до в'їзних стрілок. Там, біля диспетчерської будки, вони побачили в землі невеличкий отвір, за сотню метрів од якого стирчала табличка з загрозливим написом: "Обережно! Небезпечно для життя!"

— Тут, — сказав один з літніх есесівців, тицькаючи пальцем в напрямку таблички. — Працювати!

"Генерали" мовчали. Жоден з них не мав ніякого уявлення про свою роботу, жоден з них не знав навіть, якої національності його товариші по нещастю.

Першим заговорив сивий. Він, мабуть, був німець, бо його німецька мова, якою він звернувся до есесівця, звучала бездоганно.

— Що саме нам треба робити? — спитав він.

— Витягти бомбу, — відповів есесівець.

— Як саме її витягати? Ви повинні показати нам.

— Показати? Ха! — засміявся есесівець, — та ми до неї ближче як за триста метрів і не підійдем. От вам щуп, лопати, ключ для вигвинчування зривача, вірьовки. Знаходьте бомбу, розкопуйте її, вигвинчуйте зривач і тягніть на поверхню. Зрозуміло?

— Мені зрозуміло, а моїм товаришам — не знаю.

— Ну от. Призначаю тебе старшим — і марш!

Есесівець одвернувся й запалив сигарету. Його товариш поторсав носком чобота щуп — довжелезний сталевий прут, підморгнув Андрієві й лагідно, майже ласкаво сказав:

— Пішли! Працювать! І швидко, а то я…

Обличчя в нього раптом скривилося, він замахнувся автоматом. Вартові були як вартові. Ні гірші, ні кращі од тих, яких Андрієві вже доводилося бачити. Та зрештою йому тепер усе було байдуже. Він узяв щуп і поволік його до тієї зловісної дірки між шпалами.

Коли всі зібралися коло отвору, старий сказав:

— Тепер давайте познайомимося. Почнемо з мене. Хоч як це сумно, але я німець. Звуть мене Ервін. Прізвище — Гронеманн. В ув'язненні — з тридцять третього року. Комуніст.

— Виходить, нам пощастило, що ми зустрілися з чесним німцем, — весело промовив чорнявий красень. — Що стосується мене, то я — француз. Поль Сампік з Ам'єна. До ваших послуг, як кажуть англійці. Був у полоні. Втік. Воював у макі [французькі партизани, бійці опору — ред.]. Знову попався.

— Я серб, — виступив наперед блідолиций. — Бранко, Художник. З армії генерала Тіто.

Андрій назвав себе. Всі вони говорили по-німецьки, хто як умів.

— Колись німці відзначалися гостро розвиненим почуттям справедливості, — знову почав Ервін. — Останнім часом світ мав змогу переконатися в зовсім протилежному, але хай справедливість панує хоча б у нашому маленькому, такому навдивовижу інтернаціональному товаристві. Я пропоную найнебезпечніші операції проводити по черзі, щоб не наражати на небезпеку одразу всіх чотирьох. Наприклад, я беру оцей щуп і буду шукати бомбу в землі. Ви в цей час повинні одійти од мене якомога далі.

— А чому саме ти? — поцікавився француз Поль.

— Ну, хоча б тому, що це моя ідея, — всміхнувся Ервін.

— Домовились, — кивнув на знак згоди француз. — Далі?

— Далі ми всі разом розкопуємо бомбу, бо це надто важка робота для одного, та й оті, — він кивнув у бік есесівців, — не дозволять нам гуляти. Зривач буде вигвинчувати хтось один.

— Я, — сказав Андрій.

— О, ти ще маленький! — відсторонив його своїм широким плечем Поль.

— Ми всі тут однакові, — суворо промовив Андрій. — Я вигвинчуватиму зривач у цій бомбі.

— Боже, які всі нервові, — розвів руками француз. — Що ж тоді робитиму я, Поль Сампік, дитя бідних батьків із Ам'єна?

— На вашу долю припаде інша бомба, — заспокоїв його Ервін.

— Коли так, то я заперечень не маю. От тільки як наш друг Бранко?

— Мені однаково, — відповів серб.

Бомба, проскочивши поміж шпалами, пішла в землю не прямо, а якимись зигзагами, навскоси, так що Ервін насилу знайшов її збоку від лінії, на досить значній глибині. Поплювавши на руки, вони почали копати. Земля була волога, змішана з жужелицею з паровозних топок, і лопати ніяк не лізли в неї.

— Набридне нашій старушенції слухати оте шкрябання — і як трахне вона! — задумливо промовив Поль.

— А ти боїшся смерті? — подивився на нього серб.

— Я шкодую.

— За чим?

— Шкодую, що ми залишимо цей світ таким же дурним і злим, яким застали його під час свого народження.

— О, після цієї війни світ набагато поліпшиться, — запевнив француза Ервін.

— Тоді я навіть на тім світі вип'ю чарочку коньяку за його здоров'я! пожартував Поль.

— Між іншим, я одразу здогадався, що ти француз, — сказав йому Бранко.

— Як ти міг догадатися? — здивувався Поль.

— По очах. Тільки у французів такі очі. А про Ервіна я подумав, що він німець.

— Чому саме німець? — мляво поцікавився Гронеманн.

— Ти схожий на німецького художника Лукаса Кранаха, тільки без вусів і бороди і без його шевелюри.

— Ого! — вигукнув Поль. — Тобі личило б бути криміналістом. У тебе прекрасно працює уява.

— Ми, художники, вміємо "роздягати" людське обличчя.

— Що стосується мене, то я вмію роздягати лише жінок, — засміявся Поль.

— Ти намагаєшся бути схожим на того француза, який увійшов у прислів'я, — зауважив Ервін.

— Просто хочу бути самим собою, — знизав плечима Сампік, — Якийсь англійський лорд сказав, що він усе життя боровся з собою, щоб стати порядного людиною. Я не бачу сенсу в такій боротьбі. Краще справді бути порядним, ніж корчити з себе порядного. Що ти скажеш на це, Андре?

— Я ще малий для таких розмов, — всміхнувся Андрій,

— О, я переконаний, що ти мудрий, як Мафусаїл, — вигукнув Поль. — У вісімнадцять років потрапити в "бомба-генерали" — це не кожен зуміє.

— Мені двадцять, — поправив його Андрій.

— Двадцять — це теж дуже небагато, якщо згадати, що мені тридцять, а нашому дорогому Ервінові вже, мабуть, за п'ятдесят.

— В "бомба-генерали" потрапляють і кримінальні злочинці, — сказав Андрій.

— Ну серед нас то вже напевне немає кримінальних злочинців, — впевнено промовив Сампік. — Адже ж правда?

Всі мовчали. Та й що було казати? Коли знали, що Бранко не тільки художник, як він себе одрекомендував, а й партизан; що Ервін сидів одинадцять років у концтаборі зовсім не за колір своїх очей, а за свої переконання; що Поль, попри його бахвальство, не думав у цю війну ні про легкі успіхи в жінок, ні про тимчасові знайомства, а втікав з полону, щоб приєднатися до макі; що Андрій, як і тисячі інших радянських полонених, утікав, утікав і ще раз утікав з неволі, аж поки опинився серед смертників у чорно-жовтій уніформі.

До вечора вони були вже по коліна в землі. Вони увіходили в землю повільно, але невпинно. Голодні, байдужі до своєї роботи, вони не

поспішали, хоч як погрожували їм здалеку есесівці. Витягнуть цю бомбу — буде інша. Куди ж поспішати?

Розмови між ними поволі затихли. Перше знайомство відбулося, вони взнали найнеобхідніше, що треба було знати одному про одного. Тепер краще було мовчки длубатися в землі і думати, думати. До того ж слова, сам процес мовлення вимагали затрати енергії, а її й так уже залишилося небагато в їхніх знесилених, зголоднілих тілах.

На третій день їхньої роботи посеред круглої ями показався стабілізатор бомби. Троє вилізли на поверхню, Андрій лишився внизу. Йому подали ключ, великий і важкий, як рогач, і він підступився до чорного хвоста металевої сигари. Зривач був загвинчений між крильцями стабілізатора, круглий, мов сковорода. Кінчиками рогача-ключа треба було зачепити за ледь помітні виїмки в цій сковороді і вихопити її з сталевого тіла, в якому дрімало півтонни вибухівки. Ключ клацнув об стабілізатор і полетів на дно ями. Зривач тримався в своєму гнізді міцно, дуже міцно. Андрій ще раз спробував повернути його, але ключ знову зірвався і знову дзенькнув об бомбу.

— Брже! Брже! Брже! [швидше! (сербське) — ред. ] — нервово закричав згори Бранко.

— Не хвилюйся, Андре, спокійно, — порадив Ервін.

А Коваленко обливався потом над клятим зривачем і не міг навіть зрушити його з місця.

Поль першим зрозумів, у чому справа. Адже він бачив, які худі руки в цього руського юнака. І мовчки, нічого нікому не кажучи, він підбіг до ями й стрибнув до Андрія.

— Ти чого? — здивувався Коваленко.

— Допоможу тобі, — сказав Поль. — Тут треба добрячої сили, а я, бачиш, займався до війни штангою. Отак — раз, два! Раз, два!

Він показав руками, як підіймав колись штангу, і засміявся.

— Дай-но ключ.

Вибуховий механізм не віддавсь і йому.

— Берімось удвох, — сказав Сампік. — Раз, два!

Ключ під їхнім натиском легко подався вперед, і вони обидва попадали на землю. Попадали і так лежали, боячись поворухнутись, ждучи, що ось зараз щось клацне всередині бомби — і буде кінець усьому. Але бомба стояла непорушна, мовчазна, байдужа, їм пощастило. Мабуть, зривач у ній був зіпсований.

Вони вигвинтили механізм і передали його нагору, прив'язавши до кінця вірьовки. Тоді ще цілий день обкопували бомбу, щоб звільнити її від цупких обіймів землі, і лише після того витягли її на поверхню з допомогою цілої команди поляків.

— Ми можемо втішатися самими собою біля цієї бомби, як кажуть англійці, — засміявся Поль.

— Чому ти весь час згадуєш англійців? — поцікавився Андрій. — Чи ти їх так любиш? Чи, може, жив у Англії?

— Я був під Дюнкерком, — сказав француз, — І я бачив, як англійські транспорти везли на туманний Альбіон своїх бравих солдатів. Вони втікали, залишивши нас, своїх союзників, битися з танками Гудеріана. Вони стояли на палубах транспортів і милувалися чудовим видовиськом, яке відбувалося на землі. Танки йшли на нас звідусіль. Ми стріляли в них

з гвинтівок. Вони били по нас з гармат. Англійці втекли за свій Ла-Манш. Нас посадили за колючий дріт. З того часу я й полюбив англійців.

— Я теж колись бився з танками Гудеріана, — сказав Андрій, — Бився разом з товаришами, не думаючи ні про чию допомогу.

— А я не міг не думати, — гаряче промовив француз, — Бо вони ж союзники! Хіба союзниками стають лише для того, щоб пити французькі вина?

— Тепер нам ні на кого сподіватися, — зауважив Андрій, — треба дбати про визволення самим. Ніякі союзники нам не допоможуть.

— Ти гадаєш, що ми можемо втекти звідси? — не повірив Поль.

— Я переконаний у цьому.

— Ми використаємо для цього першу ж нагоду, — втрутився в їхню розмову Бранко.

— А я хоч і старий, але не відстану од вас, — сказав Ервін.

— Боже милий, — зітхнув француз, — Що б я зараз оддав за місяць, за тиждень, за один день свободи!

Тієї ночі на Марбург знову налетіли англійські літаки. Кілька годин гриміли на станції й у Сусідніх од неї кварталах міста вибухи бомб, палало небо, здригалася земля. Вранці есесівці заявили, що сьогодні полоненим доведеться працювати у великому будинку, в який влучила важка бомба. Бомба пройшла крізь шість поверхів будинку і застряла десь у підвалі. Поки вони не знешкодять її, в будинок не зможе повернутися жоден мешканець, отже, працювати треба швидко, без зволікання.

Віз зупинився в одному з уцілілих кварталів, есесівці провели своїх бранців вузькими звивистими вуличками, тоді невеличким скверіком, з розчахнутими деревами, і вказали на високий будинок, що стояв на протилежному боці широкої вулиці.

— Он там. І не валандатись довго.

Есесівці стали в різних місцях, так щоб не спускати очей з будинку, але й не наближаючись до нього, а "бомба-генерали" пішли до центрального під'їзду. Троє з них вже кілька років були в Німеччині, але ще жодного разу не ступали в німецький будинок. Четвертий був німець, але він теж одинадцять років знав тільки дерев'яні бараки, нари або ящики-діжка і колючий дріт. Важкі різьблені двері з великою бронзовою ручкою грюкнули за ними, вони ступили на кам'яні сходи.

І от вони самі на весь будинок, на всі його шість поверхів. Десь у підвалі, зарившись глибоко в землю, лежить кругла й товста, мов відгодована свиня, бомба, яка може от-от вибухнути, лежить їхня загроза, їхня доля, їхній ворог. Але що один ворог поряд з тисячами ворогів, що оточують цей будинок, який тимчасово потрапив у руки чотирьох побратимів-смертників! І тому Поль, щойно вони лишилися самі, мрійливо пустив очі під лоб і промуркотів, вдаючи з себе маминого синочка:

— Передовсім ми повинні добре поснідати. І обов'язково з випивкою.

Всі були такі голодні, що ні в кого не вистачило мужності й сили заперечувати проти такої спокусливої пропозиції.

— Тоді, — захоплюючись, вів далі Поль, — тепла ванна, чиста білизна і спати, спати, спати аж до вечора.

— А коли нас застукають вартові? — висловив побоювання Ервін.

— Швидше в цьому будинку з'явиться маршал Петен, ніж наші хоробрі есесівці — засміявся Поль. — Ну, я пішов на розшуки сніданку й вина.

— Стривай, — зупинив його Андрій. — Треба домовитися.

— Про що ж домовлятися? — розвів руками Поль і виразно подивився на Бранко, сподіваючись на його підтримку.

Але серб мовчав.

— Ага, розумію! — ляснув себе по стегнах француз. — Наші брати слов'яни вже утворили свій альянс і виробили спільну програму дій, яку зараз запропонують неорганізованій масі в особі француза Сампіка й німця Гронеманна.

— Не плети дурниць, Поль, — буркнув Бранко. — Хіба ми не домовлялися втекти, як тільки трапиться нагода?

— Де ж ця нагода? — здивувався Поль і навіть озирнувся навкруги, так ніби нагода була якоюсь зримою річчю і її можна було побачити.

— Тут, — твердо сказав Андрій. — В цьому будинку.

— Ну, ну, — пробурмотів француз, — не думайте, що я противник свободи й інших прекрасних речей. Але не станете ж ви заперечувати проти сніданку?

— Ні, — сказав Бранко,

— І проти ванни й чистої білизни.

— А чи не буде це мародерством? — обережно запитав Ервін. — Закони війни безжальні...

— О милий Ервін, — поляскав його по плечу Поль, — коли банда Штюльпнагеля грабувала Францію, вона не задумувалася над такими високими моральними категоріями, як чесність і добропорядність. Я ж хочу взяти в Німеччині всього-на-всього одну пару чистої білизни. І хай буде тому соромно, хто подумає щось погане, як кажуть англійці. Чи не так, Андре?

— Мабуть, треба перемінити не тільки білизну, але й верхній одяг, якщо вдасться тут знайти щось підходяще, — сказав Андрій. — Бо втікати в наших "генеральських" мундирах — це безглуздя.

— Ти великий практик, Андре! — вигукнув Поль. — Це говорю я, Поль Сампік, практицизм якого не сягає далі склянки вина й м'якої перини. Отже, вперед, вперед, до бою і звитяги, сини свобод, анфан де ля патрі! [сини вітчизни (франц.) — ред. ]

Йому не вистачало німецьких слів, і тому він закінчив фразу своєю рідною мовою.

Обов'язки вони поділили так. Ервін мав стежити за вартовими й в разі небезпеки подавати сигнали друзям. Поль лаштував сніданок. Андрій і Бранко повинні були знайти в будинку необхідний для всіх чотирьох цивільний одяг, який замінив би їм чорні мундири з жовтими лампасами.

Сніданок був готовий за півгодини. Поль вирізав з білого хліба два десятки овальних грінок, змочив їх у суміші молока й яєць, підсмажив на маргарині, тоді наклав на грінки заздалегідь збиті яєчні білки, густо посипав їх натертим сиром, проробив у білках заглиблення й поклав туди по сирому жовтку, посолив і поставив у духовку. Коли жовтки добре запеклися, Поль полив усе це розтопленим маргарином {він страшенно шкодував, що в його розпорядженні немає коров'ячого масла, але де ж

його можна було знайти в Німеччині!), притрусив зверху дрібно накришеною петрушкою і кропом і поніс на стіл. Величезна сковорода шкварчала, булькала, сичала і навіть немовби зітхала, розповсюджуючи довкола себе такі запаморочливі запахи, що голова йшла обертом.

— Китайський аромат! Фірмене блюдо: "Яєчня "бомба-генерал"! — вигукнув весело Поль і опустив на стіл великий білий кофейник. Через хвилину до запахів яєчні примішався тонкий аромат міцного чорного кофе. Вина в будинку не було. У всякому разі, Поль його не знайшов.

— Прошу за стіл, панове! — жеманно уклонився француз, і всі, навіть Ервін, без зайвих нагадувань взялися за стільці. З вікна кухні, де вони збиралися трапезувати, було добре видно вартових, що прогулювалися на протилежному боці вулиці, тому вони не боялися бути застуканими зненацька. Роки, довгі роки вони не бачили людської їжі, не сиділи за столом, накритим чистою, білою скатертиною, не держали в руках тонкої фарфорової чашки, теплої від налитої в неї пахучої рідини. Ніхто з них не пам'ятав, коли сидів він отак у світлій, білостінній кімнаті, насолоджуючись затишком, смакуючи наперед прекрасним сніданком, відчуваючи теплоту ванни і свіжість чистого одягу. Після багатьох десятків місяців поневірянь, голоду, смертельних небезпек вони збиралися порозкошувати одну-єдину годину, щоб знову з головою пірнути в світ небезпек, убивств, туди, де на них будуть полювати, мов на диких звірів, де за ними будуть слідкувати тисячі очей, де на них чигатимуть тисячі вбивць. То невже ж їм не дадуть спокійно провести цю годину, одну-єдину спокійну годину за всю війну?

— Дорогі мої товариші, — піднесено сказав Поль, — Даруйте мені, але я неодмінно повинен виголосити промову перед нашим скромним сніданком. Справа в тому...

І тієї ж самої миті надворі завила сирена. Вона не була для них чимось несподіваним: тепер тривога в Німеччині вважалася так само звичним явищем, як вітер або дощ. І все ж вони трохи розгубилися.

Поль зупинився, не докінчивши фрази. Ервін кинувся до вікна. Бранко прошепотів щось сердите. Андрій відсмикнув руку, яку було простягнув до сковороди, так ніби там була не яєчня, а гримуча змія, і лице в нього стало біле, як глина.

Чого ти злякався, Коваленку? Хіба ти вперше чуєш цей залізний голос? Хіба не заставав він тебе зненацька посеред білого дня, хіба не будив серед темної ночі, відбираючи в тебе короткі години перепочинку, примушуючи бігти в сховище? Хіба ще й досі не звик ти до нього, як звик до вічних туманів і дощів, що висять над німецькою землею, до колючого дроту, який, здається, літає тут навіть у повітрі, як літають у тебе на Вкраїні білі нитки бабиного літа, до лайок і побоїв твоїх вартових?

Ні, Андрій злякався не виття сирени, він не боявся навіть того, що на Марбург от-от можуть налетіти американські літаки й засипати місто бомбами, він не думав про можливу смерть, яка могла впасти згори, як сніг на голову, — він жахнувся від думки, що може зірватися їхня втеча. Адже після оцих довгих гудків попередньої тривоги щохвилини можна ждати інших, коротких, знервованих, полохливих, коли здається, ніби сирени захлинаються, і коли кожен знає, що тепер треба бігти в бункер. Вони не підуть сьогодні в бомбосховище — хай хоч як галасують вартові надворі. Але треба ж бути готовими до того, щоб зникнути з будинку, щойно спорожніють вулиці. А вони й досі не переодягнулися!

— Забираймо одяг і в підвал! — коротко кинув Андрій, вибігаючи з кімнати. Бранко мовчки пішов за ним. Ервін ще спостерігав за вартовими, один з яких став переходити вулицю, обережно наближаючись до будинку. Поль востаннє обвів поглядом кухню, важко зітхнув, тоді рішуче махнув рукою й взяв сковороду.

— Поснідаємо біля нашої бомбесі, — сказав він, — Я волію відпливати в гавань Ісусову з набитим шлунком. Хай не думають апостоли, що до них з'явився якийсь голодранець!

Андрій повернувся до кухні.

— Ви ще тут? — запитав він якось надто спокійно й попросив Ервіна: Вийди, будь ласка, до вартових і скажи їм, що ми не підемо в бункер, бо в нас дуже багато роботи. Бомба зарилася під фундамент і вирвати її надзвичайно важко.

— І передай їм привіт од мене, — жартома додав Поль.

— Ну, ходімо, — втомлено промовив Андрій. Він ще був блідий.

Вартовий не захотів і слухати Ервіна.

— Що-о? — заревів він. — Ви не підете до бункера? Накажете й нам стояти отут?

— Можете спуститися до нас у підвал, — спокійно сказав Ервін, добре знаючи, що він у даному випадку нічим не рискує.

— Ти що, підіймаєш мене на глум, комуністична наволоч! — схопився за автомат есесівець, але уривчасті гудки сирен дали знати про наближення ворожих літаків, і солдат замовк і став дивитися на небо. Однак дивитися йому треба було не на небо, а на сусідній будинок, бо саме з-за нього несподівано вивернулися три американських штурмовики і часто задиркали з своїх крупнокаліберних кулеметів. Кулі заторохкотіли по вулиці, мов град по бляшаному даху.

— Прокляття! — гукнув есесівець і притьмом кинувся в той бік, де було сховище.

Ервін спустився до товаришів. Вони переодягалися, квапляючись, прислухаючись до того, що діялося в місті. Поль встигав натягати на себе сірі, випрасувані штани і водночас запихати в рот яєчню. Бранко в темно-синьому костюмі, з своїм блідим худорлявим обличчям, облямованим

чорною красивою борідкою, тепер особливо був схожий на художника. Андрієві дістався чорний, лискучий костюм, і він уже був зовсім одягнений, але виявилося, що Коваленко не вміє зав'язати галстука,

— Ай-ай, — співчутливо похитав головою Поль. — Як же це так, наш хоробрий юначе?

Для Ервіна залишився коричневий костюм. Побачивши, як він завагався, мабуть, не маючи особливого бажання одягати себе в цей не зовсім приємний колір, Поль засміявся:

— Джентльмени не носять коричневого, як кажуть англійці. Але в Німеччині це найлояльніншй колір. Тож одягай, дорогий Ервін, і хай твої співвітчизники при зустрічі мають тебе за якогось гауляйтера.

— Шкода, що ми не маємо часу поголитися, — тернув себе по щоці Андрій.

— Нічого, — заспокоїв його Поль. — Ми візьмемо в руки плащі і будемо схожі на мандрівників.

— В Німеччині зараз, здається, не дуже-то полюбляють мандрівників, сказав Бранко. Всі ж ви читали на станціях лозунг доктора Геббельса?

— Редер мюссен роллен фюр ден зіг, уннотіге райзен ферлєнген ден кріг [колеса мусять крутитися для перемоги, непотрібні поїздки затягують війну (нім.) — ред. ] — одним подихом випалив Поль. — Чорт з ним, з Геббельсом і з його колесами! Пропоную докінчити оцю сковороду з виробами мого кулінарного мистецтва і алонз, анфан! [вперед, діти (фр.) — ред. ]

Надворі бомби вже шматували небо і землю, і тугі хвилі повітря бились об стіни будинків і об міцну бруківку вузьких вулиць.

— Пора, — промовив Андрій і першим ступив на сходи, що вели наверх. Товариші пішли за ним.

Визирнувши з дверей і переконавшись, що вулиця порожня, Андрій вислизнув з будинку. Коли він уже йшов по тротуару, до нього приєдналися друзі.

— Ми йдемо не попрощавшись, як роблять англійці, — востаннє пожартував Поль.

Тепер треба було мовчати і йти, йти, йти, щоб якомога швидше лишити позад себе це місто, сховатися з зелених сутінках лісу, що був по той бік залізничної колії. Бомби рвались якраз там, куди прямували втікачі, але це було навіть краще. Бо де бомби, там завжди пустиня.

І жоден з них не повірив сам собі, коли з провулка, якраз звідти, де хвилину тому вирувала мішанина металу, полум'я й землі, вийшов поліцай. Він був миршавий, старий і кривий на одну ногу. Він тяг свою ногу, як тягне побитий собака хвоста. Він був один проти чотирьох, але обминути його не було ніякої змоги.

Поліцай мав за своїми плечима добрих шість десятків років життя, і ці роки дали йому досвідченість. Він уникнув тотальної мобілізації й не гнив десь у чужій землі лише завдяки своїй кривій нозі, але він знав, що фюрер може покликати його на фронт навіть з такою ногою, і тому важко було знайти ще одного такого ретельного служаку, як цей поліцай. Він сподівався, що коли до кривої ноги додати ще заслуги по службі — то це вже дасть йому цілковиту гарантію уникнути фронту.

І от тепер, при зустрічі з чотирма незнайомими молодими чоловіками, які прогулювалися по місту під час бомбардування так, ніби це було великоднє свято, досвідченість підказувала старому поліцаєві, що тут не все гаразд, а службистська запопадливість примусила його заступити дорогу втікачам і грубо запитати:

— Во коммст ду гер? [Куди йдеш? (нім.) — ред. ]

Поліцай звертався до Андрія, який стояв найближче до нього, але Коваленко мовчав. Досить йому було розтулити рота, щоб поліцай зрозумів, що перед ним — іноземець.

— Во крігст ду мантель? [Де взяв плащ? (нім.) — ред. ] — допитувався поліцай, щупаючи пучкою новісінький макінтош, який висів у Андрія на зігнутій в лікті руці, і підозріло оглядаючи неголені обличчя зустрічних.

— Якого чорта сіпаєш? — виступив наперед Ервін. — Ми їдемо з фронту у відпустку. Зійшли з поїзда прогулятися.

— Документи? — простягнув руку поліцай.

— Всякій тиловій сволоті ще документи будемо показувати! — презирливо кинув Ервін і звернувся до товаришів: — Ходімо, панове.

Обминувши поліцая, неначе то був телеграфний стовп, утікачі спокійно пішли далі.

— Стій! — гукнув навздогін поліцай. — Стій, кажу! Але вони добре знали, що зупинятися тепер уже не можна. Знали вони й те, що не можна пришвидшувати ходу, а надто — бігти. І йшли повільно, спокійно, переборюючи бажання озирнутися, стримуючи нервовий дрож, який поволі обгортав усе тіло.

Вулиця була довга, як їхнє мученицьке життя. А життя для них тут могло стати коротким, як пістолетний постріл. І той постріл загримів ззаду і, мов цвяхом, прибив серба Бранко до бруку. Ервін кинувся до вбитого.

— Куди ти, Ервін? — гукнув йому Андрій і зупинився. Француз Поль вилаявся, схопився руками за голову і кинувся бігти. Він надто любив

життя, щоб спокійно ждати смерті. Андрій озирнувся. Ервін намагався підняти голову Бранко, а вона вислизала з його рук і падала й падала на землю, б'ючись об безжально тверді камені бруку. Поруч з кривим поліцаєм уже стояв один з їхніх охоронців, той самий, який хотів погнати їх у бункер, і наставляв на втікачів чорного автомата.

"Знову не вдалося", — подумав Коваленко, і тої самої миті його щось ударило в груди під саме серце, раз і вдруге ударило, і вже не було в нього ні грудей, ні серця, а тільки щось липке й пекуче, мов полум'я. І він зів'яв від цього полум'я, ніби тонка стеблина молодого хмелю, і тихо, повільно опустився на холодне каміння.

Ой хмелю, мій хмелю, хмелю молоденький!..

З лівого боку була стіна. Сіра, грубо оштукатурена цегляна стіна, од якої віяло холодом і безнадією. Над головою нависав дерев'яний чотирикутний, вузький, мов труна, ящик. В такому самому ящику лежав і Андрій. Коваленка не вбили: він знову потрапив до табору.

Глянути правобіч Андрій не міг: заважав біль у грудях. Він відчув цей біль і свої рани, щойно опритомнів. Одна рана була в правому боці біля тієї, ще фронтової. Вона була така велика, що від неї в Андрієвих грудях утворився якийсь шалений протяг, і Коваленко ніяк не міг надихатися: повітря пролітало крізь нього, неначе крізь широку трубу. Андрій дихав часто-часто, до гіркоти в роті, але повітря провалювалося в якусь безвість, а на своє місце присилало кров, гірко-солону, темну, і ця кров збивалася в клубок в Андрієвім роті і душила-душила юнака, немов нечиста сила з страшної дитячої казки.

Друга рана примостилася під самим серцем. Серце било просто в рану своїм невтомним молоточком, викликаючи нестерпний, непогамовний біль у всьому тілі. Та й самому серцю було боляче, і тому воно било в рану рідше й рідше, кволіше й кволіше. Серце вмирало. Вмирав і Андрій. Йому було страшно вмирати на самоті, через те він весь

час намагався повернути голову, щоб глянути праворуч, де мали бути люди. Він проклинав оцю холодну, вкриту сірими патьоками цементну стіну, на яку вимушений був дивитися тоді, як йому так хотілося побачити, востаннє побачити когось із рідних, дорогих серцю людей.

І Андрієві все-таки вдалося повернутися. Біль закричав у його тілі тисячами пронизливих голосів, але Коваленко вже лежав на спині і дивився праворуч, туди, де стояли ряди двоповерхових дерев'яних ящиків, у кожному з яких лежала хворі, поранені і, можливо, вмираючі в'язні.

Андрієвим сусідом був чоловік з білим, м'яким, як мичка, волоссям і з дужими м'язистими грудьми. Груди ці, на яких не сходилася німецька трикотажна сорочка, здіймалися над ящиком круглим бугром і вражали не так своїм розміром, як кольором. Вони були сині-сині, аж чорні. І обличчя в біловолосого теж було все в синцях, при погляді на які Андрій навіть застогнав.

Від цього стогону сусід розплющив очі, теж сині, мов квітучий льон, глянув на Андрія і спитав по-польськи:

— Поранений, товаришу? Болить?

— А ти? — пошепки запитав Андрій. — Я здоровий. Мені нічого.

— Чого ж ти такий?

— Який?

— Синій.

— Били.

— За віщо?

— Втікав.

— Багато разів?

— Сім.

— Ти молодець.

— Тепер уже не втечу більше.

— Злякався?

— Єжи Фурчак нічого не боїться.

— То в чому ж справа?

— Завтра мені зроблять укол.

— Укол?

— Так. А тоді до крематорію.

— Хто тобі сказав?

— Лікар.

— Звідки тут лікар?

— Ми ж у лазареті.

— А не в таборі?

— Кожний порядний концтабір має свій лазарет.

— Ми в концтаборі?

— Так. Ти вперше тут?

— Вже був.

— Я теж.

— Але за що тобі укол?

— Суум квікве. Ти знаєш латинь?

— Трохи, Я бачив цей напис на воротях табору і в суді.

— Тебе судили?

— Так.

— Отже, ти засуджений до страти?

— Ні. Я "бомба-генерал".

— Ти "бомба-генерал"?

— Так.

Єжи деякий час мовчав. Андрій теж не говорив нічого. Він відпочивав і намагався захопити в легені хоч трохи повітря, бо під час розмови воно пролітало крізь них, як вихор.

— Ти втікав? — порушив мовчанку поляк.

— Так.

— І вони поранили тебе?

— Так.

— Ти можеш не боятися укола.

— Я й не боюся.

— Вони не стануть тебе убивати. Вони почекають, поки ти одужаєш, і знову пошлють тебе розряджати бомби. Це страшніше за смерть.

— Я не одужаю.

— Звідки ти це знаєш?

— Я вмру.

— Дурниці. Скільки тобі років?

— Двадцять.

— В ці роки не страшні ніякі рани.

— Однаково я вмру.

— Ти ще можеш вижити.

— Ні.

— Е, не кажи. Якби мені тільки рани, я б вижив. Бо я мав утекти звідси й добратися до своєї Вісли. Але укол зробить свою справу. Вія діє безвідмовно. Десять хвилин — і раптова смерть, як від розриву серця. А тоді — крематорій. Це дуже сумна історія. Правда ж?

— Не треба про це говорити. Ти дужий, ти любиш волю. Тобі не можна думати про смерть.

— А ти наївне хлопча. Мабуть, новобранець. Не встиг навіть стрельнути, як потрапив у полон?

— Я офіцер.

— Ти офіцер?

— Так.

— Дивно. Ти зовсім не схожий на офіцера. Хоча від вас, радянських, завжди слід чекати несподіванок. Я зустрічав тут багато ваших хлопців і завжди захоплювався вами. А скажи, будь ласка, я схожий на офіцера?

— Ти схожий на сміливу людину. І ти — сміливий.

— Колись я був справді сміливий. І дурний. Коли під Свенце у вересні тридцять дев'ятого року ми вперше побачили танки Гудеріана, я скомандував своєму розділові оголити шаблі й повів жовнірів в атаку. На танки з шаблями! Там, під Свенце, загинула вся Польська поморська кавалерійська бригада. Підпоручик Єжи Фурчак не загинув, а потрапив у полон. Краще було б загинути.

— Навіщо так говорити? Хіба ти не боровся всі ці роки?

— Боровся, а що з того? Завтра мене візьмуть за ноги й відтягнуть до крематорію.

— Ти не здався?

— Ото тільки й утіхи. А коли розібратися, то все марне. Один поет дуже добре сказав про це. Ти мене слухаєш?

— Так.

Єжи заплющив свої сині очі й продекламував:

Збєгач за єдним клейнотем пустинє,

Ішьч в тонь за перлон о цуду уродзі,

Ажеби по нас зостали єдинє

Шьляди на пяску і кренгі на водзє.

[Польський вірш має такий переклад:

Ради клейнода збігати пустиню,

Тонути ради перлів, щоб тоді

Лишився спогад після нас єдиний:

Сліди в піску і кола на воді. — ред. ]

— Слід у житті — от головне! — тихо промовив Андрій.

— Ти ще віриш у те, що од мене може лишитися який-небудь слід у житті? — здивувався Єжи.

— Він уже лишився.

— О, якби то воно було так!

— Після війни люди ставитимуть пам'ятники борцям проти фашизму.

— Борцям же ж…

— А ти хіба хто?

— О-о, я б душив фашистів оцими руками! Внукам би своїм заказав, правнукам… коли б вони були в мене.

— Ще будуть.

— Не заспокоюй мене, я не дурна гімназистка.

— А я й не заспокоюю. Ти повинен жити — от і все.

— Повинні ми всі жити, і всі вмираємо. Молоді, красиві, дужі.

— Хто не хоче вмерти, той не вмре.

— І ти не вмреш?

— Ні.

— І я?

— І ти теж.

— Ти такий смішний хлопець. але твої слова діють якось заспокійливо, сказав Єжи.

Він поволі підвівся в своєму ящику й поклав свого руку па Андрієву.

— В мене ніколи не було брата, — сказав поляк, — але тепер він є. Ти рідніший мені за брата. Як тебе звати?

— Андрій. Андрій Коваленко.

— Ти з Росії?

— З України.

— Ти бачив Дніпро?

— Я виріс біля нього.

— А я виріс біля Вісли. У Варшаві. У мене там лишилася кохана дівчина. А ти знав кохання?

— У мене е кохана в Саратові.

— Де це?

— В Росії, на Волзі. Чув?

— Ми вже з тобою ніколи не побачимо своїх рік.

— Побачимо.

— Ти ж сказав, що вмреш?

— А коли не вмру?

— Тоді побачиш,

— Тож-бо й воно.

І Андрій спробував навіть тихенько засміятися.

Вони обидва були приречені і могли говорити, як рівні. Вони хвалили один одного, як закохані, — і це зовсім не свідчило про їхню нескромність. Андрій розповідав Єжи про Дніпро, Єжи розповідав йому про Віслу. Кожен вважав, що його ріка найбільша й найкраща у світі. Вони, забули про смерть, про свої болі і розмовляли до самої ночі. Єжи сказав, що ця війна поставила перед ними дилему: перемогти або загинути. Андрій не згодився з ним. Він вірив у те, що перемогти можна й тоді, коли загинеш, Єжи цього не розумів. Він вірив лише у свої сили, як вірив колись, що зможе розрубати навпіл своєю білою шаблею чорний німецький танк.

— Я все ж боюся смерті, — признався він. — Ще з дитинства боюся смерті і темряви. Я бував у багатьох таборах. У Франції, в Австрії, в Польщі. Уся Європа зараз у темряві. А я жив колись біля трамвайного депо. Тобі не доводилося жити біля трамвайного депо, Андрію? Ах, ти з села. Тобі це важко уявити. Всю ніч ідуть трамваї в депо і над їхніми дугами спалахують іскри коротких замикань. Вони освітлювали вікна моєї кімнати, і я звик спати при світлі цих спалахів. А тепер скрізь, хоч куди кинешся, темрява й темрява, важка й всепоглинаюча, як мільйони гробовищ, виритих війною. Ти не боїшся темряви, Андрію?

— Ні.

— А смерті?

— Смерті боюся. Мені ж тільки двадцять років.

— Так, тобі лише двадцять років, Мені двадцять вісім. Я майже на третину більше прожив.

— Я ще не встиг зробити, що думав.

— О, на це ні в кого не вистачає життя!

— Кажуть, що перед смертю треба думати про минуле, згадувати рідних, дитинство. Це правда?

— Я не знаю. Мені, наприклад, зараз хочеться спати. А тобі, мабуть, дуже боляче. Болять рани?

— Дуже.

— Ти відпочивай. Засни. Так буде ліпше. І хай тобі присниться Дніпро.

— Спасибі.

— Давай попрощаємося, бо навряд чи ми вже завтра зможемо це зробити.

— Ми ще поговоримо завтра.

— Ні. Удосвіта прийдуть есесівці в лікарем. Прощай, брате.

— Прощай, Єжи.

— Дай я тебе поцілую, Андрію. Ти не плачеш? Не треба плакати.

— Ні, я не плачу. Я ще не плакав за війну жодного разу.

— Молодець. Я щасливий, що зустрів перед смертю таку людину.

Вони замовкли, і кожен намагався заснути, але важко заснути, коли ждеш смерті, яка випростовується на весь свій зріст у твоєму тілі або ж має прийти на світанні разом з чужими жорстокими людьми.

Андрій намагався думати про дім, про батька й матір, про Катю. Але пам'ять його, знесилена, змучена безугавним болем, розгубила всі спогади, як квітка пелюстки. Йому тепер лишався біль, різкий і нестерпний, і думки. Вчора він шкодував, що його не вбили тоді одразу в Марбурзі, тепер дякував випадкові, який продовжив його життя на ці кілька днів. І перед смертю він ще зможе зробити добре діло. Зможе, хоч як це важко. Поряд з ним лежить поляк, якого мають завтра стратити. Андрій багато чув про поляків. Були часи, коли на варшавських, краківських, люблінських сеймах і сеймиках польська шляхта била в барабани і сурмила в мідні сурми, збираючись у походи проти України. Вони казали, що хочуть цивілізувати цю велику й багату землю. І от італійський ренесанс в степах України обернувся гострими палями, на які польські пани саджали непокірних українських селян.

Через триста років Пілсудському заманулося заволодіти Києвом, але довелося жовнірам втікати звідти ще швидше, ніж у часи Хмельниччини. Хтось сказав тоді про поляків: "Чого можна сподіватися від людей, які, навіть міцно вилаявшись, додають: "Проше пана!"

Все це Андрій знав. Але от зараз поряд з ним лежить поляк, і він не відчуває до нього ніякої ворожнечі, він знає, що це його брат по нещастю, брат по крові, брат — і це найголовніше! — по боротьбі. А раз так, треба допомогти йому, з останніх своїх сил допомогти. Андрій помацав у себе під сорочкою: чи на місці торбинка з клубочком. Так, торбинка була на своєму місці. Вія проніс її через усю Німеччину, через усі дні свого полону, своїх нещасть, своєї неволі. Шматочок рідного металу нагадував йому далеку дорогу Батьківщину. Клубочок ниток він беріг пильніше, ніж беріг колись легендарний Тезей в темному лабіринті Мінотавра клубочок Аріадни. Німці не чіпали його ниток: їм подобалися хазяйновиті люди. Вони не догадувалися, що той клубочок для Андрія — то спогад про рідну землю, спогад про волю, про той благословенний час, коли він був

бійцем. Бо немає більшого щастя для людини, ніж щастя бути бійцем за правду. Хай же тепер цей клубочок послужить йому востаннє.

— Єжи! — тихенько покликав Андрій товариша.

Єжи не обізвався, але по тому, як той на мить затримав дихання, Коваленко зрозумів: не спить, жде, щоб його покликали ще раз.

— Спи, — сказав Андрій, — спи хоч ти, бо я не засну вже до ранку.

І він знову пустив човника думок плавати в безмежному морі простору. Йому було важко думати про інших, але ніщо не заважало думати про себе. Завтра його вже не буде. Для нього, нарешті, закінчилася війна, закінчилось все. Він так і не став ученим, як мріяв, бо знову ж таки перешкодила війна. Андрій ненавидів війну, ах, як він ненавидів її! Скільки нещасть, скільки смертей. Чи ж пам'ятатимуть ті, хто залишиться живим, нас, загиблих? Чи будуть люди боротися проти війни, чи зрозуміють нарешті, що саме слово "війна" повинно стати так само ненависним, як слово "проказа"?

— Єжи! — знову покликав Андрій.

Єжи дихав рівно й спокійно, як дитина. Тоді Андрій став підводитися. Головне зараз було — не застогнати, погамувати крик болю, який наростав у тілі, підіймаючись до горла. Андрій зціпив зуби. Йому й так не вистачало повітря, яке проходило крізь пробиті легені, як крізь решето, а тепер він зовсім не дихав, боячись розбудити Єжи. Повільно-повільно перекинув Андрій через стінку ящика ногу, тоді другу. Заточуючись, мов сонний, ступнув до ліжка Єжи. Руки висіли вздовж тіла, як батоги. Не було змоги підняти хоч одну з них, обіпертися нею, щоб не впасти. Але треба було підіймати руку. Андрій зупинився й спробував потихеньку ковтнути трохи повітря. Обличчя й груди в нього вкрилися холодними краплями поту, з роз'ятрених ран поповзли по тілу теплі струмочки. Коваленко став підіймати руку. Поворушив пальцями слухалися. Тоді

зробив ще крок до Єжи й обережно доторкнувся до його шиї, де мав бути чотирикутний алюмінієвий номерок. Добре, що вони недовго були ще в концтаборі і в них на руках не витатуювали номерів. Тих би він уже не поміняв. Андрієві пощастило: він одразу натрапив на шворку. Але що робити тепер? Зняти номер через голову, не розбудивши Єжи, — неможливо. Ні бритви, ні ножа, щоб перерізати шворку, Андрій не мав. Що ж робити? І тоді — диво дивнеє! — раптом пригадалася йому мама. Пригадалось, як сидить вона, бувало, па лежанці, поставивши каганець на коминок, і вишиває маленькому Андрійкові сорочечку. Вона завжди вишивала йому спідні сорочечки з білого тонкого полотна, вишивала маніжку й рукави червоними, як калина в лузі, квітами. І коли нитка кінчалася, мама не одрізала її, а просто відкусувала своїми білими, красивими зубами. Перекусити шворку! Андрій нахилився над Єжи, обіпершись лівою рукою об край ящика, впіймав губами шворку й став її кусати. Гриз зубами цю тоненьку мотузку, як свою гірку долю, як ненависного ворога, й вона виявилася міцною й неподатливою, як та чорна сталь на фашистських танках, яку він стільки разів бив із своїх гармат. Якусь мить йому навіть здавалося, що вій ніколи не зможе справитися з цією шворкою й не заволодіє номером Єжи. Та ось теплий чотирикутник алюмінію вже в нього в руці. Поквапливо, як тільки міг, Андрій скинув з шиї свій номер і поклав його біля Єжи. Номер Єжи повісив собі.

Тепер треба було поміняти дошки біля ніг. Ці чорні дошки в "лазаретах" для полонених були такою ж звичайною річчю, як крематорії в концтаборах. На дошках крейдою писалися особисті номери тих, хто лежав у ящику. Андрій це знав і тому, замість того, щоб перепочити після кількох хвилин нелюдського напруження, він попрямував уздовж проходу. Дошки висіли на цвяшках, зачеплені петельками з такої самої шворки, як і та, що на ній тримався номерок. Андрій зняв свою дошку, переніс її до ящика Єжи і закріпив її там, знявши дошку з номером товариша. Повісити шматок чорного дерева на своєму ліжку вже не було сили, і Андрій сів трохи спочити. Але одразу ж знову встав, злякавшись, що потім не зможе навіть поворухнутись. Нарешті обидві петельки міцно обхопили круглі головки чорних цвяшків, і Коваленко міг тепер спокійно

лягти й спробувати востаннє вхопити в легені хоч трохи дорогоцінного повітря. Він уже не відчував болю, його мучив тепер якийсь незрозумілий тягар, що притискував тіло тисячотонною вагою, силкувався вдавити його в жорсткий матрац, розплющити, як корж.

"Хоч би не втратити свідомості", — злякано подумав Андрій і раптом почув, як десь далеко-далеко стукнули двері.

— Вони! — зрозумів Коваленко і став прислухатися, забувши про тягар смерті, який гнітив його й гнітив, не одступаючись. В коридорі лунали кроки. Гучні, нахабні, самовпевнені. Ось вони ближче, ближче, ось вони вже гримлять, мов грім. Двері штуби розчиняються — і вісники смерті йдуть до Андрія. Тепер він бачить їх. Їх троє. Два есесівці і лікар-майор. Есесівці зупиняються, зупиняється і майор. Один з есесівців дістає з папки якийсь папір і починає читати вирок. Він читає виразно, підкреслюючи кожне слово. Потім усі троє роблять руками "Хайль Гітлер", цокають закаблуками, есесівець підходить до ліжок Єжи й Андрія, дивиться на номери і прямує тепер уже до Андрія. Холодними як лід руками він бере номерок на Андрієвій шиї, зіставляє його з тим номером, що записаний у папері, й киває головою лікареві. Оцей.

Лікар товстий, схожий на жінку. Він розкладає біля Андрієвих ніг приладдя, готує шприц і раптом помічає, що полонений дивиться на нього.

— Чого не спиш? — сичить він.

Руки в лікаря гарячі, якісь мокрі, липучі. "Лікар не має права хвилюватися", — згадує Андрій слова, які колись давно-давно вимовила Катя, і тої самої миті відчуває, як товста голка впивається в його стегно.

— Так, — задоволено говорить лікар. — Готово, Есесівці клацають каблуками і йдуть з кімнати. Лікар поспішає за ними. І тоді прокидається Єжи. Йому вже давно вчувалося крізь сон якесь бурмотіння, але він ніяк

не міг зрозуміти, звідки воно долинає, а тепер от зрозумів, та надто пізно.

— Що тут сталося? — злякано спитав він. — Андрію, що ти зробив?

— Заспокойся, Єжи, — сказав йому Андрій. — Заспокойся і вислухай мене, бо мені лишилося жити дуже мало.

А Єжи вже мацав у себе на шиї, гарячкове нишпорив під сорочкою, на грудях.

— Що ти наробив, божевільний! — закричав він. — Де мій номер? Хто давав тобі право?

— Мовчи, а то вони вб'ють і тебе! Мовчи! — суворо наказав йому Коваленко. — Чуєш?

— Чую, — вже тихше відмовив Єжи. — Але навіщо ти це зробив? Боже милосердний, навіщо ти це зробив?

— Так було треба. А тепер слухай. У мене вже немає сили. Підійди до мене і візьми отут біля пояса мішечок. В ньому ти знайдеш голку й клубочок ниток. Збережи цей клубочок. Збережеш?

— Збережу, — сказав Єжи, — клянуся божою матір'ю Ченстоховською, збережу.

— І дай мені слово, що ти доберешся до нашого Дніпра й там передаси цей клубочок.

— Даю слово.

— А тепер прощай, брате.

— Андрію, почекай! Андрію! Брате! Товаришу! — кликав Єжи.

Та Коваленко вже не чув його. Хвилі забуття, легкі й м'які, мов хвилі рідного Дніпра, хлюпали на нього звідусіль, гойдали його невагоме тіло, як тріску, і крізь них пробилася до свідомості лише напівдумка про Катю. І ще шкода йому стало, що не встиг тоді попрощатися з батьком. Так шкода, що захотілося Андрієві навіть заплакати, заплакати вперше за всю війну. Та він не встиг.

Бо вмер.

Простіть, мамо й тату, свого сина за те, що він вмер так далеко від вас, за те, що вмер раніше од вас.

Ви ще довго пам'ятатимете його. Згадуватимете свого сина вранці, як сходить сонце, і в безсонні ночі, в горі і в радості, взимку й повесні, поки й живі будете ви журитися за своїм сином — єдиною дитиною і проклинатимете війну. І ще будете ви тужити й нарікати на долю за те, що не поклала вона вашому синові під голову пахучого снопа пшениці, не постелила йому в боки білих, м'яких снігів, не заквітчала йому могили червоною калиною.

Бо пропав ваш син Андрій без вісті.

Чи ж без вісті?

Людина йшла на схід. Вона йшла вже багато днів. Вдень ховалася в лісових нетрях, а вночі вибиралася на шлях і прямувала туди, де ранками з-за крилатих хмар показувалося сонце. Людина йшла до сонця. Вона була голодна, обірвана, насилу трималася на ногах, але не відступалася від свого заміру. Їй треба було добратися до сонця. Їла людина мало. Зрідка вона одважувалася залізти вночі в який-небудь селянський льох і там добувала собі поживу. Спала під холодними дощами і пронизливими

вітрами і снилися їй теж дощі й вітри. Якби тільки хто знав, які вітри снилися цій людині!

Ріки лишалися позаду: Ниса, Одра, Варта — людина не зупинялася. Великі й малі міста траплялися па її шляху: попервах німецькі, тоді польські — вона минала їх. Вже гримів десь попереду фронт — людина не сповільнила своїх кроків. Вона лише стала обережнішою. Обережність підказала їй обійти і Кольшубов, і Грембув, і Тарнобжег, що кишіли од фашистських військ, і прямувати далі. Вночі людина пробралася майже до ріки. Ріка була темна, сумна і, здавалось, надзвичайно холодна.

Зайшлого зупинили. Двоє радянських солдатів несподівано з'явилися в кущах і спитали, що йому тут треба. Вони непорозуміло розглядали цю людину, одягнену в якесь чорне дрантя з брудними жовтими лампасами, простоволосу, з голубими, як квітучий льон, очима.

— Ви руські? — спитав прихідець.

— Атож. Хіба не бачиш?

— Мене звуть Єжи, — сказав незнайомий, — Єжи Фурчак. Я йду здалеку, з самої Німеччини. Мене врятував од смерті ваш товариш Андрій Коваленко. Ось він передав вам.

Єжи дістав з-під лахміття маленьку торбиночку й витяг з неї клубочок.

— Він просив, щоб я доніс цей клубочок до Дніпра, — сказав він.

— Ти доніс його до Вісли, — сказав один з солдатів.

— То є Вісла?

— Вісла.

Єжи майже бігцем кинувся вниз по схилу до води, а солдати, подивившись йому вслід, стали розмотувати клубочок. Червоний, як жар, прапор ордена блиснув з клубочка, і золота зоря, і золоті снопи пшениці, і золоті літери: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Орден був зовсім новенький, чистий, незатьмарений. Солдати дивилися па нього і мовчали. Тоді поскидали шапки і виструнчилися.

Єжи не бачив ордена. Він присів над Віслою і вмочив у неї руки. Вмочив і навіть крикнув од несподіванки. Вода в цій з першого погляду похмурій і холодній річці була тепла-тепла, незважаючи на осінь, на холоднечу. Так він сидів на березі теплої слов'янської ріки, занурivши в її воду руки, і плакав. І здавалося йому, що біля його ніг не Вісла, а ласкавий великий Дніпро, якого йому ще зроду не доводилося бачити.

Київ, 1956